

ВИШКІЛЬНИЙ КУРС
Ч. 3

Матеріяли до історії розвитку
суспільно-політичної думки в Україні
XIX-XX стол.

Уложив проф. Г. Васькович, керівник ІСПС.

1977

В-во Спілки Української Молоді

Брюссель - Мюнхен - Лондон - Нью Йорк - Торонто

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНО - ПОЛІТИЧНОЇ
ОСВІТИ

ВИШКІЛЬНИЙ КУРС
Ч. 3

Матеріали до історії розвитку
суспільно-політичної думки в Україні
XIX-XX стол.

Уложив проф. Г. Васькович, керівник ІСПО.

diasporiana.org.ua

1977

В-во Спілки Української Молоді

Брюссель - Мюнхен - Лондон - Нью Йорк - Торонто

О. Коваль: Вступ.....	3
О. І. Бочковський: НАУКА ПРО НАЦІЮ.....	5
Передмова	6
НАРОДЖЕННЯ НАЦІЇ, Частина I	7
Етногенетика, або народотворення	7
Націоаналітика	17
ЖИТТЯ НАЦІЇ, Частина II	29
I. Націоаналітика	29
II. Етнополітика	39
III. Націософія	55

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Ф. Федорців: Юліян Охримович	69
В. Дорошенко: Передне слово	75
Юліян Охримович: РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ	77
I. Лівобережна Україна на поч. XIX ст.	77
II. Правобережна Україна на поч. XIX ст.	91
III. Галичина під Австрією	94
IV. Кирило-методіївське Братство.....	109
V. Політичний світогляд Шевченка	117
VI. Від Шевченка до Драгоманова	129
VII. Михайло Драгоманів	148

КОНЦЕПЦІЯ САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ

С. Ленкавський: Передмова до другого видання праці	
II. Полтави	173
П. Полтава: КОНЦЕПЦІЯ САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ І ОСНОВНА ТЕНДЕНЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СВІТУ.....	175
Зміст Курсу ІСПО кн. ч. 1	231
Зміст Курсу ІСПО кн. ч. 2	232

ВСТУП

Нашу третю збірку матеріалів до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні випускаємо як завершення циклю, що характеризує **ідею нації**, як основну ідею з якої випливають всі інші похідні ідеї що творять собою ідеологічну цілість. Уважна студія попередніх двох збірок і цієї третьої, що займається науковою теорією нації (О.І. Бочковський), дає нарис розвитку суспільно-політичної думки в Україні в кінці ХІХ і на поч. ХХ стол. (Юліян Охримович) і обґрунтування української державности – «Концепція Самостійної України» (П. Полтава), дасть тверді фундаменти під розуміння складних явищ суспільно-політичного життя українського народу під сучасну пору.

Наступні циклі розглядатимуть інші елементи національної ідеології, що мали й мають свій відбиток у способі думання окремих поколінь та становлять суть існування нації в її історичному ставанні та в поставі її провідної верстви, як кожночасної її еманції. Це дозволить студентам ІСПО проникати в розуміння сучасної боротьби українського народу в умовах тотального записку і накинутого московським окупантом України способу життя і економічно-соціальної системи противної духовно-психічним властивостям українського народу.

Ця книжка дає у великій мірі відповідь на сучасні тенденції частини української молоді зачинати все від себе з ризиком поповнювати ці самі помилки, що їх робили діячі з попередніх генерацій. Тому тільки доглибинні студії націології і разом з тим історичного розвитку думки і політичної дії суспільнотворчих сил України може дати нам підстави для вироблення засад української політики як у внутрішньому так і в зовнішньому аспектах.

Разом з тими студіями і в постійному критичному співставленні нашої дійсності, сучасна провідна молода верства нашої спільноти зможе успішно дійти до позитивних стверджень і науково обоснованих заключень щодо цілей і методів української політичної дії.

Тут не йдеться в ніякому разі про накинення такої чи іншої думки студентам, а навпаки дається можливість всебічних студій навіть противорічних і протилежних концепцій та теоретичних висновків. Найважливішим однак моментом залишається ідеалістична світоглядова база і Нація, як вихідне заложення і метове призначення наших студій. Відкидаючи матеріалістичний світогляд і впливаючий з нього політичний космополітизм, наші студії йдуть у подвійній лінії: а/ утвердження національної ідеології і б/ скріплення аргументації проти антинаціональної концепції організації світу і тих окультних і явних сил, що стоять за такими концепціями.

На теперішньому етапі наших студій, як також на майбутнє, дуже важливо є конфронтувати дані минулого з сучасним українським політичним життям, як у всіх можливих ділянках на еміграції так і в Україні. Зокрема ми не можемо абстрагуватися від великого зрушення політичної думки сучасної української національної провідної верстви в Україні і в умовах московських концлагерів. Цей рівень політичного думання доказує, що в Нації ніщо не затрачується, а навпаки, кожний вклад у боротьбу за її самобутність і суверенність вияву має свій відбиток у політичному думанні нащадків. Есеї В. Мороза, Є. Сверстюка, літературно-критичні твори І. Світличного, поезії Калинців, В. Стуса і цілої низки молодих поетів і письменників є незбитим свідомством наверхствування пережитого і передуманого безчисленних поколінь Нації. Збагнути цю незнищиму духову силу при допомозі систематичних студій і практичної дії, ось завдання, яке ставить перед собою Курс ІСПО.

Семінарійна метода нашого Курсу, обмін думок, читання відповідної літератури і зокрема кристалізація сучасної політичної думки для розв'язки актуальних українських проблем і визвольної дії мають бути тими постійними стимулами в нашій щоденній праці. Не скористати з цієї нагоди – це залишити себе на рівні примітивного українського політичного думання. Українська політична освіта мусить в нас розвиватися на тому самому рівні, який осягаємо в наших студіях на чужих школах. Без того залишимося неповноцінними членами українського суспільства, або, що гірше станемо жертвою чужої асиміляції.

О. Коваль

І. О. Бочковський

НАУКА ПРО НАЦІЮ

Передмова

Національна справа це головне питання сучасної доби. Після світової війни націоналізм захопив не тільки нашу Європу, але починає хвилювати також інші частини світу, особливо ж Азію. Національне пробудження *кольорового* людства є вже незаперечним фактом. Постепенне національне самоозначення кольорових народів загострює міжрасові відносини, ставить на чергу дня справу про політичні та господарські взаємини між білою, – досі пануючою в світі расою, та кольоровими племенами.

Про те, з наукового боку національне питання мало ще досліджене. Наука завжди ще плентається у хвості *політичних подій* або навіть спекулянтства, замість того, щоби дослідом направляти національну політику. Досі немає точного наукового визначення слова «нація» (*поняття нації*). Щойно недавно суспільствознавство почало програмово та систематично вивчати націю. Робляться навіть спроби відокремлення нової галузі суспільствознавства, зокрема призначеного для вивчення нації. Цю нову науку можна назвати *націологією*, тобто *наукою про націю*. Хоч наука про націю зовсім молода, то все таки вона існує, розбудовується і здобуває собі призначення. *М. Драгоманів* – був одним з перших каменярів цієї нової науки, яка саме серед українців знайшла чимало прихильників та будівничих. Проф. В. Старосольський написав перший її підручник українською мовою (Теорія нації. Відень, 1922). Націологію викладали як окремий предмет в Українській Господарській Академії у Подєбрадах.

Настав час, щоби дорібок цієї молоді, але дуже важної науки був спопуляризований для широкого загалу, що його живо цікавлять національні справи. Це і є завданням оцієї невеликої праці, що хоче ознайомити нашого читача з найголовнішими засадами та основами націології. Вона написана на підставі ширшого мого курсу: *Вступ до націології*, (Подєбради 1937) й головню скороченого німецького видання: *Die Grundlagen des Nationalproblems (Einführung in die Nationalogie. Prag 1936)*.

Відповідно до будови цієї науки оця книжечка поділена на чотири частини: 1. *Етногенетика* або народотворення, тобто історична націологія. 2. *Націоаналітика*, яка вчить про будову й складники нації з одного боку та механіку й динаміку народотворчих рухів – з другого. 3. *Етнополітика*, що має бути вишколом до практичної національної політики й головню з'ясовує взаємини між нацією та державою. 4. *Націософія*, яку цікавлять у першу чергу всі питання, що торкаються життя нації та ідеологія націоналізму.

НАРОДЖЕННЯ НАЦІЇ

ЧАСТИНА I

I. ЕТНОГЕНЕТИКА АБО НАРОДОТВОРЕННЯ

Не є завданням націології споконвічна історія людського роду. Інші науки вивчають цю справу, а саме: археологія (наука про старовину й знахідки з часів старовини), етнологія (наука про повстання і життя народів) та антропологія (наука про чоловіка, його появу, життя і будову). Націологія займається людством в його знаній *історичній* добі, від коли родяться народи, як вищі суспільні витвори, що повстали значно пізніше.

Чеський учений проф. Ю. Данеш, один з найкращих знавців історії народотворення, у своїй передсмертній праці: *Походження та занепад тубольців в Австралії й Океанії* (1924) – каже з цього приводу: »Сучасні народи, об'єднані головно книжною культурою та політичним розвитком, це зовсім нові витвори. Великі мовні скупчення, що ми тепер їх розрізняємо, повстали мабуть кілька тисячів років тому. Про те під цим культурним прикриттям ховається ще людина давно минулих часів. Покриваюча її оболонка новітніх ознак тим тонша, чим осідок її був більше віддалений від національних або міжнародніх вогнищ культури, розвиток якої ішов дуже прудкою ходою . Цю віддаль не треба міряти тільки кілометрами чи метрами заввишки гір, вона не є справою лише простору, але має також характер суспільний та класовий.

Щойно сучасна *демократична* культура визволює також долішні шари населення із споконвічного навмисного нехтуван-

ня та об'єднює навнутр народи, – що складені з неоднородних скупчень, а до того ще різко перемішаних між собою, – в суцільні витвори, культурно й політично рівноправні. В старинній римській державі та у феодалних державах попри себе жили майже без культурного контакту верстви з надбутком культури й варварські верстви. Жили в найтіснішому суспільстві, різко розмежовані від себе, немов різні касти великих муравлиних громад. На щастя вже від доісторичних часів бували часто зміни політичного ладу: пануючі класи уступали місця новим переможцям або дотеперішнім своїм підданам, що прийшли до сили. Безнастанний вир змін не дозволив ніде на те, щоб людське суспільство розпалося в гостро визначені різні типи, між якими не були би можливі перехід або переміщення».

Наведені слова визначного ученого знатока дуже важкі для належного розуміння способу та напруги народотворення. Ці тези допоможуть нам потім краще визнаватися в дуже складних рухах народжування й повстання новітньої нації. Тому читач конче мусить уважно вдуматися в них і засвоїти ці твердження. Перетворення народів у новітню націю саме полягає у вирівнанні внутрішньої розбудови цих суспільних витворів, в гармонійному об'єднанні їх складників через поширення масової культури, політичне зрівноправнення, господарське розкріпощення та суспільне визволення якнайширших шарів, з яких складається нарід, – цей фундамент новітньої нації.

А нація – особливо ця вільна, ця незалежна нація – це герой новітньої історії. Батьківщиною була Європа, ця частина світу, де повстали й найскорше сформувалися народи. Сучасна, тобто новітня нація, це типовий витвір європейської історії, точніше кажучи, європейського суспільно-господарського та культурно-політичного розвитку. Розвиток народотворення й особливо розбудови новітньої нації (*націогенези*) скрізь поза Європою, за виїмком тільки Азії, дуже запізнився. Але й там, тобто по цілому світі, він простує по шляху на європейський зразок.

1. Передумовини та підвалини європейського народотворення (етіогенези).

Як ми чули, Європа є батьківщиною новітньої нації. В

Європі повстали та поширювалися національні рухи. Тут перед 100 роками почалося національне пробудження приспаних історією народів, політично поневолених, суспільно пригноблених, культурно відсталих та господарсько закріпощених. Наприкінці 19 століття цей національний рух перекинувся до Азії, а згодом на початку 20 століття він захопив поступово *кольорове* людство інших частин світу. Почала національно прокидатися брунатна Африка, а за нею і чорна; в Південній Америці спам'яталися тубильчі індіани (Мексик); у північній Америці (в Злучених Державах) Мурина переживають своє національне пробудження та самоозначення. Навіть у далекій Океанії (Австралія) можна спостерігати цікаві спроби кольорової етногенези серед місцевих тубольців, особливо ж з так званих полінезійських островів.

Проте ніде ця новітня націогенеза, тобто творення новочасних націй, не досягла таких успішних вислідів, як саме в Європі. Виникає природне питання: з якої причини?

Бо ніде поза європейським суходолом не було сприятливіших передумовин для народотворчого розвитку. Вже сама природа витворила в Європі найвідповідніше середовище для суспільного розвитку та громадського поступу людства. Європейське підсоння помірковане: воно не переходить занадто за межі підзворотникового. З другого боку країни на її північному заході користуються благодійним впливом теплого морського струму т. зв. Гольдстрему, завдяки чому навіть на далекій Ісландії був можливий культурний розвиток і цей острів край горячих «гейзерів» (горячі джерела, що випливають з великою силою у гору) та вулканів – став батьківщиною незвичайно талановитого й життєздатного ісландського народу. Числом невеличкий (усього 107.000 душ), культурно він є дуже розвинутий, а політично по світовій війні став домагатись державної самостійності і здобуде її в недалеких часах.

Також *географічне* положення Європи було сприятливе для суспільного й культурного розвитку її населення у зв'язку із господарським поступом цього суходолу. Хоч початки та джерела нашої культури знаходяться в Середній Азії, проте дальший її розвиток через Грецію та старий Рим поступово опановує цілу Європу й тут досяг свого вершка.

Тільки в Європі повстали вищі форми громадського й політичного життя. Тут продовжувалися народотворчі (етногенетичні) процеси, що зародилися на світанку історії в старо-

давньому Орієнті (Мезопотамії, Єгипті), звідки вони поширилися до старинної Гелляди (Греції) та старинного Риму. Напад варварів з початком християнської ери зупинив на кілька століть дальший природний поступ європейської етногенези. Щойно наприкінці першого тисячоліття вона відновилась за часів феодалізму і потім проходила вже з меншими перешкодами. Такому розвитку сприяла поступенна державно-політична консолідація (сціплення) Європи.

Ніколи на стародавньому Сході, ані навіть згодом, у добі старинної Греції та Риму, не були ще можливі ці пізніші форми європейської етногенези. А це тому, що суспільна складня тодішнього населення була занадто роз'єднана та розпорошена й так би мовити мозаїкова. Це значить, що окремі громадські шари та верстви, як на це звернув увагу проф. Ю. Данеш, як камені мозаїки жили попри себе суспільно розмежовані та відокремлені одна від другої, без господарського ближчого зв'язку між собою, що є першою і головною передумовою до народотворення. Бо ніщо так не гальмує народотворчого розвитку у напрямі до національного скупчення, як саме оця суспільна розпорошеність (т. зв. атомізація) старобулої громади, внутрішня суспільна складня якої була *мозаїкою*. В ній не було ще місця для повстання ширшої *національної свідомости*, цього громадського цементу, який об'єднує і перетворює первісний нарід у новітню націю.

Там, де ця атомістична (розпорошена) суспільна складня задержала свої старі форми досі, національна кристалізація посувається наперед дуже кволо. Як приклад можна навести Індію, де система суспільних *каст* була й все ще залишається одною з найбільших перешкод на шляху новочасної індуської націогенези. Подібно ж, старовинне невільництво, а згодом феодалне кріпацтво в Європі, дуже стримували поглиблення й поширення, як європейського народотворення, так особливо також новітньої націогенези.

Другою передумовиною успішного розвитку народотворення слід уважати *територіальну стабілізацію* населення, цебто визначення певних зовнішніх кордонів, у середині яких етногенетичні переміни переходять звичайно краще та глибше. Це в свою чергу буває обумовлене більшим або меншим *географічним* розподілом і визначенням того чи іншого суходолу. Під цим оглядом Європа, головню західня її частина, була дуже сприятливою для національного різничкування її населення. Маємо ж тут цілу низку виразно розмежованих та

визначених географічних районів, у лоні яких творення народів могло проходити дужчим темпом.

При кінці першого тисячоліття християнської ери в Європі припинилася була вже масова мандрівка населення. Настав кінець великої мандрівки народів, що гальмувала правильний хід народотворення. Європейське населення віддавна вже *хліборобське*, постійно осіло на землі, що також є кінцевою передумовиною вищої форми етногенези. Так отже одна за другою почали визначатися *батьківщини* сучасних європейських народів. Майже тисяча років (8-18 ст.) тривала оця перша й головна доба їх поставання та творення. Я її називаю *етногенезою*.

Велика французька революція (1789 р.) була поворотною точкою в історії народотворчого розвитку Європи. Провідні гасла цієї революції – *«свобода, рівність, братерство»* – розпочали нову добу в літописах європейської етногенези, витворивши суспільно-політичні підвалини для новочасної *націогенези*. Це значить, до перетворення етнографічної сировини, яку із себе уявляли здебільша європейські народи перед французькою революцією 1789 року, в діяльні громадські колективи (гурти), тобто, новітні нації. Ось чому треба розрізняти ці дві фази в творенні народів: старшу – *етногенезу* й новішу *націогенезу*.

Звичайно, що перехід від *етногенези* до *націогенези* в Європі не відбувся скрізь водночас та нараз. Його історичний перебіг та географічне поширення не були однакові по цілій Європі. Під цим оглядом у цьому розвитку можна встановити деякі моменти й напрямні, як з *географічного*, так і з *історичного* боку. Європейська націогенеза поширювалася від Заходу на Схід. Такий її напрям має свої історичні причини. Річ у тім, що в цьому напрямі проходило також народотворче визначення Європи, що дедалі на Схід, усе більше відставало й запізнявалося. Адже ж на Україні напр. міграція (переміщування) населення та навала азійських кочовників, припинилася щойно у 18 стол., гальмуючи й унеможливаючи державно-політичну стабілізацію українського народу. Таксамо й *політичний* поступ в Європі посувався по цьому шляху й в цьому напрямі. Поширення політичної свободи, демократії, конституціоналізму, парламентаризму – від Заходу на Схід, приходило з наявним запізненням. Європа свою «весну народів» пережила в 1848 р., коли в Росії, перша революція, що була водночас маніфестацією національно-визвольних змагань її поневолених народів, вибухла щойно в 1905 році.

Ми навели тут попереду передумовини етногенези. Також *націогенеза* має свої передумовини. Одною з найістотніших серед них є та, яку французький соціолог Е. Дюркгейм назвав *«громадською гушавиною»* або *«гушавиною динамічною»*. Полягає вона в поглибленні (посиленні) громадських взаємин членами всіх суспільних груп, з яких складається нарід, отже в усуненні тої *«мозаїкової»* будови суспільства, яке було перешкодою для народотворчих рухів на початках етногенези, про що тут уже згадувалося.

Напруження цієї *«громадської гушавини»* є, звичайно, в безпосередньому зв'язку з *господарським* розвитком і поступом, що впливає на *суспільне* різничкування населення з одного боку та на його пізніше *об'єднання* – з другого. Від цієї передумовини залежить далі культурний поступ людности, що в свою чергу є дуже важним чинником у процесі націогенези. Саме ця *«громадська гушавина»* перемагає той суспільний *атомізм* (розпорощення), так характерний для февдального ладу, що гальмує перехід етногенези в націогенезу, тобто, перетворення народу, як етнографічного матеріялу, в новітню націю, яка уявляє зі себе окрему суспільно-культурну особовість (індивідуальність).

Ця *«громадська гушавина»* сприяє якнайповнішому перетопленню окремих суспільних складників, що творять нарід. Завдяки цьому т. зв. *«неісторичні»* народи, або за назвою М. Драгоманова *плебейські*, могли дорозвинутися й перетворитися у сучасні нації.

Чималу роль в цих процесах відіграла держава, яка, не зважаючи на те, що з початку була безнаціональною, проте й фактично сприяла поглибленню етногенези, виключивши її в певні зовнішні кордони й таким чином міцно зв'язавши народотворчий процес з даною територією.

Що господарський поступ Європи, зокрема ж після народження капіталізму, співділав у цьому напрямі, активізуючи до того пасивні суспільні складники народу – (з початку робітництво, а потім і селянство) – належить тепер уже до наукових певників. Капіталізм уже розбудив національно історією приспані плебейські народи й викликав по цілій Європі загальне національне відродження. Це національне пробудження і відродження поневолених народів можна уважати типовим явищем новітньої історії, як європейської, так і світової, особливо ж по великій війні 1914-1918 років.

Отже такі були, загально беручи, основи й передумовини європейської етногенези та націогенези. Перекинувшись за межі Європи з початком 20 стол., цей рух опинився у зовсім іншому середовищі, як природньому, так і суспільному. В зв'язку з цим кольорова націогенеза, хоч і наслідуює свій європейський зразок, проте, уявляє зі себе її відміну пристосовану до своєрідностей кожної частини світу та расової самобутності місцевого питомого населення.

2. Національне пробудження Азії та кольорового людства.

Азія це батьківщина жовтої та брунатої раси – це земля стародавніх питомих культур (китайської, індуської, анамитської, мезопотамської), проте, щодо розвитку й поступу етногенези не може дорівняти Європі. Національне пробудження Азії датується щойно від середини минулого століття. Воно без сумніву почалося під впливом європейської націогенези. Багато різних причин, починаючи від географічних та кінчаючи на історичних, склалося на це запізнення та кволий перебіг азійської етногенези. Азія цілковито була замкнена перед посторонніми впливами, які сприяють та прискорюють скрізь і завжди насилання культурного та суспільного поступу. Відомий «китайський мур», який мав берегти Китай не лише перед ворогами, але також перед усякими впливами чужих культур, є під цим оглядом дуже характерним. В Азії майже зразково розвинувся суспільний устрій розпиленого мозаїкового типу, що, як ми чули, є великою перешкодою для нормального розвитку націй. Азія не витворила питомого свободолюбства (лібералізму) та демократії, що є одною з головних передумов новітньої націогенези. Азія була домівкою мертвого традиціоналізму, що заховував старі звичаї предків, але ворожо ставився до новочасного поступу політичного, суспільного, господарського та культурного. В Азії вчора завжди мало перевагу над завтра, а для нації завтра є метою, куди повинні бути спрямовані всі істотні її бажання. В Азії такі наприклад індуські касти стояли рішучо на перешкоді утворення суцільної нації, бо стани зашкаралуплювались самі в собі. Нарешті азійське дуже складне й тяжке письмо, мало приступне й зрозуміле для широких мас, особливо в Китаю (не дарма ж повстало відоме прислів'я про «китайську гра-

моту»), незвичайно гальмувало витворення отої «громадської гушавини», що, як ми бачили, є неминучою передумовою масового усупільнення, без чого знову неможлива сучасна націогенеза. Цими обставинами пояснюється велике запізнення азійського народотворення, особливо ж перетворення азійських народів у новітні нації.

Фактом є, що азійський суходіл національно прокинувся шойно в другій половині 19 ст. та під наявним впливом Європи. Молода Азія, духовим батьком якої був великий китайський революціонер Сун-Ят-Сен (ум. 1925 р.) – це ідейна дитина Європи та спізнений відгомін молодоевропейського націоналізму з-перед сто років. Азійський молодий націоналізм переняв і засвоїв усі чесноти, а також гріхи свого європейського предка, особливо ж – національний месіанізм, фанатизм та заборчтість. Ці останні походять уже зі зброї сучасного європейського всенаціоналізму (інакше тотальний, цілий). Молода Європа відкидала їх, бо її програма була збудована на засадах людяности, між народньої солідарности та співпраці. Але не треба забувати, що від початку 20 ст. багато азійської та кольорової молоді студіювало та студіює в Європі, де має змогу наочно ознайомитися з європейським націоналізмом не тільки теоретично, але й практично. Адже ж і батько Молодої Азії, Сун-Ят-Сен, пройшов європейський та американський вишкіл.

Європейський колоніальний режим, який стремить до найбільшого завоювання і визискування колоніальних країв, розбухав національно Азію. Початки молодого азійського капіталізму сприяли повстанню й поширенню національних рухів, а таким чином і націогенезі. Втручання чужих великодержав білої раси до внутрішніх азійських справ, співдіяло в цьому ж самому напрямі, ще більше загострюючи та викликаючи спротив Азії.

Зокрема дві події мали великий вплив під цим оглядом: перемога японців над москалями в 1904-05 роках та світова війна (1914-1918). Поразка царської Росії перед 34 роками розвіяла казку про непереможність білої раси. Перемога японців значно ослабила «думку про свою расову меншевартість» не тільки серед азійських народів, але серед усього кольорового людства взагалі. Цікаво ствердити, що після російсько-японської війни вибухли перші національні революції в кількох азійських країнах: у Персії (1907), у Туреччині (1908), в Китаю (1911). Ці революції були виявом нових політичних

та національних прямувань серед азійських народів, першими ластівками азійської «весни народів».

Світова війна ще більше зреволюціонізувала під національним оглядом позаєвропейські частини земної кулі. В цій війні кольорові війська воювали на європейських фронтах поруч з білими. Вони на власні очі побачили люте ворогування на лоні білої раси. Звичайно, що це ще більше принизило білих в їх очах. Кольорові вояки захоплювалися гаслом – «права народів на самоозначення». Вони поширювали його також і на себе, гадаючи, що воно означає також право кольорових рас на повне самоозначення. Провідник індуського національного руху Магатма Ганді, завіщуючи на початку світової війни боротьбу проти Англії, закликав своїх земляків, щоби вони вступали добровольцями до британської армії, бо мовляв, індуське питання має вирішитись в Європі. «Брама до нашої волі – казав він – стоїть на французькій землі».

В Азії, як, вкінці, скрізь серед кольорового людства, вплив на місцеву націогенезу мав також московський большевизм. Систематична й плянова пропаганда Комінтерну в колоніях і на Далекому Сході розворушила та навіть роз'ятрила національну свідомість серед тубольців, заціплюючи їм думку расової рівноправності та поширюючи серед них гасло самоозначення кольорових народів і племен. Ніхто інший, як сам Ленін у цілій низці своїх статей розвинув ідеологію визволення позаєвропейського людства. Він нагадував азійським мешканцям, що вони творять «7/10 населення цілої земної кулі, яке закріпощене, чекає та не може дочекатися, щоб знайшовся хтось, хто започаткує їхню боротьбу!».

Він вітав «пробудження народів Сходу», доказуючи, що «крани Сходу це – раби імперіялістичної Європи». Він кинув клич – «За колонії – проти великодержав!».

На його думку, «боротьба імперіялістів за колонії це найкраща агітація за большевизм». Його не лякав факт, що агітація за большевизм серед кольорових народів у першу чергу викличе національний фермент. «Цілком ясно – писав він – що в прийдешніх рішальних боях світової революції здвиг більшості населення земного гльобу буде спрямований до національного визволення, щоби потім бути звернений проти капіталізму й хто знає, чи не відіграє більшу роль, ніж ми припускаємо»...

Пропаганда Комінтерну поза Європою й особливо в Азії, впала на дуже родючий ґрунт. Її відгук можна ствердити в Китаю та Індії, в Єгипті та північній Африці. Вона знайш-

ла прихильний відгук також серед американських муринів та індіанського населення в Мексику. На доказ цього відгуку можна подати уступ з передсмертного листа Сун-Ят-Сена, адресованого до московського Політбюро, який можна вважати політичним заповітом будівничого Нового Китаю. В ньому незвичайно яскраво просвічує прихильність революційного Китаю до большевизму, як до нової ідеології, що буцімто має визволити поневолених цілого світу.

»Мої думки – писав у ньому Сун-Ят-Сен – звернені до Вас (тобто – Москви). До цього примушує мене доля моєї партії та батьківщини. Ви (цебто Політбюро) провід Союзу вільних республік – тої спадщини, яку залишив поневоленим народам світу безсмертний Ленін. Завдяки цій спадщині жертви імперіялізму зовсім певно здобудуть волю й скинуть панування міжнароднього режиму, що споконвічно тримався й тримається на покріпощенні, війнах та несправедливості. Прощаючись з вами, товариші, я хотів би висловити надію, що незабаром настане день, коли ССРСР привітає в потужному, вільному Китаю свого приятеля та союзника й що у великій боротьбі за визволення поневолених народів світу оба ці союзники підуть поруч себе назустріч перемозі!«.*

Азія національно прокинулася в буревії світової війни та революції. Вона відчула вже спільноту своїх расових та азійських інтересів і завдань, доказом чого можуть бути перші спроби усеазійських ідеологій та кілька усеазійських конгресів, що відбулися після світової війни. За Азією підводиться з політичного небуття чорна Африка. Національно починає прокидатися також червона раса (Індіяни) в південній Америці та кольорове людство по цілому світі. А у зв'язку з цим все більше загострюється неминучий спір між пануючою досі білою та кольоровими расами, які шойно виходять на сцену світової історії, як самостійний чинник. Закінчується фаза людської історії, в якій Європу вважали осередком і провідною частиною світу. Сумерк білої раси перестає бути примарою політичних вісунів та починає ставати реальною загрозою, з якою мусять числитися дотеперішні білі «культуртрегери» (подвижники культури).

*Цей погляд Сун-Ят-Сена вповні помилковий, навіть щодо Китаю. не то щодо інших націй. – Ред.

II. НАЦІО-АНАЛІТИКА (Досліджування нації)

Наука досі не має точного визначення, що таке нація. Поняття народу є дуже складне, як і його істота, що змінювала свій зміст впродовж історії. Історично та зі суспільно-наукового погляду, нарід є явищем незвичайно рухливим. Це немов ріка, що все пливе, спроквола змінюючи своє корито. Хто її бачить щодня, той цього не спостерігає, бо щойно згодом ці зміни помітні. Так і з народом. Слушно зауважує з цього приводу, еспанський філософ – Х. Ортега-й-Гассет (у своїй дуже оригінальній праці: «Бунт Мас», 1930), що:

«в дійсності нарід ніколи не буває довершеним у своєму розвитку. Цим він різниться від інших суспільних типів. Нарід або все твориться, або є в розкладі. Третього стану не може бути»...

Але про це звичайно забувається й на нарід задивлюються ніби як на щось постійне або незмінне (статичне). Звідціль виникає багато помилок і непорозумінь. Часто нарід напр. утотожнюють просто з населенням якоїсь країни або держави. Ще й досі у Франції, а подекуди й у Західній Європі взагалі, слово нація (nation) означає державу, а тому прикметник національний рівнозначний є тут з державним. Француз знає у Франції тільки французьку націю та мову, хоч там живуть ще провансальці, бретонці, флямандці, баски і т.д., які є відрубними народами й мають свої рідні мови, до яких француз ставиться з погордою, як до «говорів», що не мають жадних громадських прав та суворо заборонені навіть у школах на території цих нефранцузьких народів.

Не завжди істоту оцінюють належно під кутом часу, цебто історії. Нарід розглядається, як щось незмінне від самого початку свого існування. Але в дійсності, це зовсім не так. Новітня нація напр. це явище зовсім недавнє. Вона не існувала в старовину, а навіть не було її ще й у середньовіччі, хоча слово нація має дуже стару традицію, що не раз заводило на манівці багатьох дослідників. Так напр. французький націолог – Р. Жоане на підставі того, що старовинний історик Тацит вживає слова «нація» та знає її прикмети, робить висновок, що старих римлян можна уважати за націю в новітньому розумінні цього поняття. Проте, це не так. Бо щодо своєї суспільної розбудови, то старі греки й римляни основно різнилися від новітніх націй. Вони належали до того «мозаїкового» типу, про який тут згадувалося та який виклю-

чав «суспільну гушавину», без чого немислима новітня нація. Стара Греція та Рим не пішли далі за етногенезу, тобто першу головну фазу народотворення.

В кожному розвитку треба розрізнити, а не плутати, істотні періоди його поступу. Напр. з гусениці повстає, як відомо, перемінами (метаморфозами) – мотиль. Але гусениця це ще не мотиль, тільки можливість виклуття мотиля при деяких обставинах та умовинах і тому ніхто не називає її мотилем. У цьому прикладі природник розрізняє три стадії: лярва, гусениця, мотиль, так соціолог може розрізнити в народотворчому розвитку також три головні фази: – плем'я, нарід, нація.

Розвиток народотворення обумовлений багатьма різними чинниками, серед яких простір і час, цебто територія та історія рішають головню про те, чи дане плем'я перетвориться в нарід, а цей чи розвинеться згодом у новітню націю, при формуванні якої грають велику ролю ще інші чинники, як культура, національна свідомість та воля. Історія знає приклади, коли початковий розвиток етногенезу, з тих чи інших несприятливих обставин, припинився й не досяг стадії нової націогенезу. Беру загально відомий приклад, котрий усі знають провансальців. Несприятлива історична доля, як перемога Парижа, (образово висловлюючись) знищила в цьому випадку «гусеницю» скорше, заки з неї розвинувся «мотиль» провансальської нації.

Ми знаємо вже, що розвиток народу буває органічно зв'язаний з його суспільною розбудовою. Чим ця будова більш розпорошена (атомістична), тобто окремі верстви й стани менше між собою об'єднані громадськими взаєминами й відносинами, тим млявіше проходить розвиток етногенезу й затягається перехід її у націогенезу.

Цікаво й заслуговує на увагу, що цей дуалізм у розвитку народотворення є зазначений у мові всіх культурних народів, що мають звичайно по дві назви для означення широкого поняття народу (Ethnos – demos, natio – populus, nation – peuple, Nation – Volk і т.д.). На це звернув увагу один з перших дослідників нації Фр. Нойман у своїй каменярьській праці: «Нарід та нація» (1880). Також проф. Мілюков у своїй книзі: «Національне питання» (1925), виразно відрізняє дві суттєві фази в розвитку народотворення: старшу й довшу, коли нарід повстає та твориться (я називаю її етногенезою) та новітню й значно коротшу, коли він шляхом масового усвідомлення перетворюється у новітню націю (націогенеза).

1. Нарід та нація.

Ці окремі назви не є випадковою річчю. Вони мають своє соціологічне виправдання. Словами: *demos, Volk, peuple, lud* і т.д. звичайно називається суспільно й політично підрядний елемент населення. Натомість, назви: *Ethnos, natio, nation, Nation* вживалося для означення культурно вищих і політично пануючих груп людности. До французької революції 1789 р. з ними утотожнювалася нація. *Misera plebs*, тобто широкі маси, були ще виключені за дужки нації. Щойно новітня націогенеза, поглиблюючи народотворчий розвиток, розрушила ці обезправнені та приспані верстви суспільства.

Під цим оглядом французька революція 1789 р. була історичним зворотом. Коли до неї поняття нації вичерпувалося »сувереном (королем) та аристократією«, то потім воно було поширилось на т.зв. »третій стан«, тобто на новочасну буржуазію. Цікаво, що славетня »Енциклопедія« Дідро та Даламбера, протиставить ще »магнатів і шляхту«, як представників нації – демосу. Проте до неї вона вже вводить »письменників і мистців«, думаючи, що незручно й несправедливо уважати та називати »народом« тих, хто »плекає красу та мистецтво«. Також »підприємців і купців«, отже майбутню буржуазію, підвищує ця »Енциклопедія« до ранги нації, залишаючи за її межами тільки »селян і робітників«.

Революція 1848 року дає громадянські права й цим національним »безбатченкам«. Вона розворушує політично головне робітництво, цей »четвертий стан«. Також для селянства около того часу впала скрізь у Західній Європі неволя кріпацтва, чим започатковано його суспільне визволення. Так від середини 19 ст. довершується формально націогенеза: нарід – »гусениця« через суспільні переміни стає »мотилом« – нацією.

Завдяки капіталізові, що революціонізував суспільно-господарський розвиток в Європі, націо-генеза проходила прудким темпом, розворушуючи політично робітництво, а й селянство. Розвиток і зріст міст сприяв відродженню приспаних народів, що прокинулися до національного самостійного життя. Рух населення зі сіл до міст, спричинений розбудовою промислу (індустріалізацією), був націотворчим чинником там, де міста в наслідок політичної неволі винародовилися (Чехія, Фінляндія, Естонія, Латвія і т.д.). Село, хоч суспіль-

но та політично було поневолене впродовж століть, а культурно дуже занедбане та відстале, проте захвало принайменше сяк-так свою національну питомість й що головне, живу рідну мову, цю підвалину національного відродження цілого народу. Так новочасний урбанізм (розбудова міст) та індустріялізація – діти капіталізму – прискорювали національне самоозначення поневолених народів.

Найбільшу заслугу має під цим оглядом новочасна демократія, ідеалом якої є усунення політичної, господарської та суспільної неволи; розкріпощення людства подужанням існуючих соціальних нерівностей та суперечностей. Демократія переможно поборює розпорошення (атомізм) февдального суспільства, що було великою гальмою пізнішої етногенези та віддалювало початки націогенези. Демократія хоче ослабити й звести внівець клясову ворожнечу сучасного суспільного устрою. Її метою і завданням є зрівноважене по своїй будові суспільство, де всі громадяни були би рівноправні під кожним оглядом, а передусім щодо права на працю й життя. Досі демократія здійснила тільки першу частину своєї програми: завела політичну рівноправність! Лишаються до переведення два дальші, значно складніші і тяжчі завдання: суспільна та господарська рівноправність. Тут шляхи демократії природно сходяться з європейським реальним соціалізмом, що свою увагу спеціально присвятив розв'язанню цих дуже заплутаних питань, на порозі яких зупинилася демократія. Так і соціалізм, наскільки працює для господарського та соціального визволення людства, є дуже активним чинником новітньої націогенези, особливо ж серед поневолених плебейських народів, які без громадського розворушення селянських та робітничих мас, не в силі довершити свою національну розбудову.

Нація взагалі дуже зобов'язана демократії. Адже ж національна ідея та засада є її правесною дитиною. Під захистом демократії повстали новочасні національні рухи. Свою первісну ідеологію вони черпали з теорії демократії. Демократія дозволила на злиття поняття нарід і нація. Тільки в пануванні демократії має нація забезпечену повноту свого розвитку. Про це не слід забувати саме тепер, коли автократичні диктатори стали політичною модою і безпідставно намагаються змонополізувати ідею нації. Треба добре пам'ятати, що коли демократія, це мати новочасного націоналізму, то автократія (влада одиниці) й диктатура, це традиційні вороги

нації, що є зовсім природно, бо нація це революційний чинник історії, а автократія це реакція. Диктатура це спроба привернення та затримання державного абсолютизму, таксамо дуже ворожого до ідеї нації. Зокрема ж, з погляду суспільної розбудови нації, сучасні диктатури уявляють зі себе наявну реакцію в тому розумінні, що хочуть відновити фєвдальний «корпоративний устрій», що є по своїй істоті розпорозковано-мозаїковий, а тому ж шкідливий для нормального розвитку новітньої націогенези. Водночас це небезпечна спроба звуження суспільного розсягу нації до рамок монополюно пануючої, одної політичної партії. Це зокрема яскраво виявилось в сучасній Німеччині, де є послідовно переведений цей внутрішній розподіл нації на дві касты: пануючу, що називається – «Parteigenossen» (P.G.), цебто членами партії звичайно гітлерівської та які вважаються єдиними повноправними представниками нації й т. зв. «Volksgenossen» (VG), цебто членами народу, які числово репрезентують понад 95% нації, але їх вважають другорядним елементом. Це саме бачимо в Італії, де представництво й усі права загарбала для себе фашистівська партія, замкнена для широкого загалу, отже уявляюча із себе політичну касту. В СССР до повороту Сталіна на право, такою нібинаціональною кастою була комуністична партія, яку незабаром замінить совєтська бюрократія та нова пануюча каста, що залишає большевицьку ідеологію, але таксамо кастово боронить своїх привілеїв. В Еспанії ген. Франко, як представник нового націоналізму, оголошує просто фізичне винищення прихильників республіки під закидом, що вони «большевики», хоч у цьому таборі поза соціялістами гуртуються також республіканці різних напрямків до демократичних католиків включно. Ця теорія цілковитого винищення політичних інакодумуючих є характерна для «національної» політики диктатури взагалі. Захищає її напр. др. Д. Донцов, уважаючи, що знову вертається доба щільно замкнених «орденів», де дух касты все переважав. Але нація не є каста. Тяжче собі уявити два суспільні скупчення істотно більш протилежні. Було б тому трагічним непорозумінням старатися принизити націю до ролі касты, як це роблять сучасні диктатури. Під цим оглядом змагання їх явно протиісторичні й тому мусять бути безуспішні в своїх дальших наслідках. Але в міжчасі вони можуть накоїти багато лиха для нації, хоч суттєво, їх змагання в майбутньому безнадійні. Тому обов'язком науки про націю звернути увагу на істотну суперечність між

ідеологією диктатури та засадами розвитку нації. Ця суперечність така сама, як між демократією та автократією. Для нації демократія є природною політичною підставою. Тільки за демократії може нація розвинути повноту свого життя та творчості. Автократія, а тим самим і диктатура, калічать душу нації; вбивають її творчість; фальшують її історичне призначення як розбудовного чинника сучасності, роблячи з неї сіяча війн, заколоту, людоненависництва, ставлячи її на послугу захланного імперіялізму в той час, коли підстава нації це світ духовного імперіялізму, необмеженого в своїх можливостях.

2. Історичні та «неісторичні» народи.

Внутрішня будова (структура) народу, тобто, взаємини між його окремими суспільними складниками (кастами, станами, клясами і т. д.) має велике значення для перебігу народотворчого процесу. Історичний розвиток ішов від етногенези до націогенези, цебто від народження та повстання народу, як етнографічної сировини та відрубності, до перетворення народу мовно-культурним самовизначенням та об'єднанням у модерну націю, що обіймає в громадській рівноправності всі його складові частини. Націогенеза є таким чином рухом, що вирівнює та перемагає попереду згадану різницю між «демосом» (народньою масою), що творить соціальну базу нації та упривілейованими горішніми її верствами, які в ході історії поступово ставали виключними представниками нації. Німецький соціолог, Ф. Тенієс таким чином визначає різні висліди згаданих двох фаз народотворчого розвитку:

»Нарід – каже він – це первісне живло суспільного життя; нація ж – це ядро новітнє поняття. Нарід – це груба, природна, біологічна дійсність; нація ж скорше ідея, соціологічний ідеал. Поняття народу є зв'язане зі широкими масами низів; натомість нація є ідеєю грішних керуючих верств, від яких вона щойно зацеплюється народові. Сучасний патріотизм має зв'язок не з народом, але з нацією«.

Перебіг народотворчого процесу не скрізь був однаковий. Деякі народи пройшли його швидше, інші млявіше. Звідціль і поділ народів на історичні та «неісторичні». Ця клясифікація є водночас кваліфікацією народів. Народи «неісторичні» трактуються, як меншеартні. Підставою для цієї оцінки є те, чи нарід оформився у державу. Неісторичними вважаються

народи недержавні. З цього висновок, що вони політично й навіть культурно нездатні.

Проте ця оцінка народів є хибна. Політика й держава не є єдиними вартостями народу. Наука висуває ще інші вартості в цьому випадку: культурний, суспільний, господарський. »Неісторичних« народів в дійсності немає. Ф. Рацель слушно відкинув у своїх »Основах народознавства« цю оцінку народів. Він вважає нерівним протиставлення народів історичних та »неісторичних«.

»Чи ж історичні події – питає він – тому втрачені для історії, що не залишилися по них писаних спогадів? Істота історії – пояснює він далі – полягає в тому, що сталося, а не в спогадах або в записанні того, що скоїлося«.

Проте справді існують два типи – яскраво різні – історичні етногенези. Інакше творилися державні народи, інакше недержавні.

Для зрозуміння цієї різниці візьмемо такий приклад: уявім собі націю, як соціальну піраміду, основу якої творять широкі маси селянства та робочого люду, інші ж суспільні шари (шляхта, духовенство, військо, ремісники, міщани, купці, а в новітній добі – буржуазія та інтелігенція) все вужчими верствами виповнюють зміст цієї піраміди до її загостреного вершка. Отже у народів державних (або т. зв. історичних) розвиток національного самовизначення ішов з гори до долу. У них вершок цієї піраміди в першу чергу усвідомив свою національну відрубність. Цей розвиток тривав кількатороків (в Європі від початків федералізму до великої французької революції). Не забуваймо, що феодална держава не була ще національною й що передкапіталістичне суспільство мало мозаїково незв'язану внутрішню будову. Треба було кількох століть, щоб це станове та корпоративне суспільство перетворилося в новочасне клясове, а хід його націоналізації міг поступово поглиблюватися та поширюватися.

Новочасна демократія, сприяла національному пробудженню та відродженню т.зв. »неісторичних« народів, які представляють другий тип європейської націогенези. У них процес суспільного самовизначення ішов з долу вгору. Загізнена їхня етногенеза скоком стрибнула в новітню націогенезу. Через це перебудова цих народів у націю проходила у відворотному напрямі. Схематично цей тип націогенези виглядає так: селянство, духовенство, учительство, молода інтелігенція

народнього походження (зокрема ж письменник «будитель»), ремісник, купець, урядовець, дрібна буржуазія. Щойно на кінці цієї суспільної драбини являється робітник та капіталіст. Цей тип національної соціогенези (усуспільнення) можна вважати органічнішим ніж передніш згаданий. Молоді «неісторичні» народи будівельно суцільніші від своїх «історичних» товаришів, в яких націогенеза мусіла переборювати соціальний атомізм (розпорощування), як спадщину попередньої етногенези.

Історичним народам доводилося у новій добі (під впливом націогенези) масово усуспільнюватися самим у собі, цебто усувати та подужувати міжсуспільні перегородки, що гальмували інтенсивність перетворення їх у націю. Французький нарід, один з найстарших в Європі, по думці відомого філософа Ж. Банда, вперше виступив, як нація об'єднана, щойно на початку світової війни в 1914 році.

Націогенеза, довершуючи етногенезу, розворушувала ступнево всі складові частини народнього організму, перетворюючи його в масово свідому націю. Передумовиною довершення народотворчого процесу є активна співпраця та співжиття усіх суспільних шарів і верств, з яких складається нарід. В цьому саме й полягає істотна різниця між новітньою нацією та народом. Тому, ані римляни, ані греки, не були ще нацією в новітньому розумінні цього поняття, хоч витворили великі культурні та політичні вартости, з фонду яких користувалися не тільки всі європейські народи, але весь культурний світ.

Там, де не дійшло до так завершеної будови, або, де вона порушена, національний організм починає слабувати; його нормальний розвиток викривлюється та калічиться і він поступенно вироджується та занепадає. Яскравим прикладом цього може бути доля жидівського народу на споконвічному вигнанні. Розкинений по цілому світі, територіяльно пошматований впродовж багатьох століть, замкнений у «гетто», виведений за рамці природного громадського життя, – жидівський нарід з одного боку втратив свої суспільно-творчі групи (особливо ж хліборобсько-селянську), а з другого – надмірно й з примусу розвинув інші (стан купецький, торговельних посередників, фінансистів, в новітніх часах також представників, т.зв. «вільних професій»: журналістів, адвокатів, лікарів, професорів і т.д.), що разом істотно поручило його будовну рівновагу й спричинило національний розклад жидів на вигнанні. Виявом цього було винародовлення жидів. Щойно

сіонізм викликав національну реакцію серед жидів, рятуючи їх перед національною смертю. Після світової війни в Палестині – цей «живий мерлець» серед народів, почав національно воскресати та подужувати.

3. Що таке нація?

Існує безліч найрізноманітніших окреслень нації, але не має ще досі ані одної признаної в науці. Не довели до успіху всі дотеперішні спроби визначення істоти нації шляхом т. зв. об'єктивних, тобто зовнішніх її ознак. Е. Єлінек у своїй книзі «Загальна наука про державу», висловив сумнів, чи взагалі існує якась об'єктивна прикмета нації? Бо, на його думку, нація у своїй істоті не уявляє зі себе нічого об'єктивного в розумінні існуючого чогось на зовні поза людиною. Не має тому нічого дивного, що є дуже поширений погляд на націю, як на щось містичне, понадприродне, протирозумове (іраціональне). Б. Струве уважає націю – «істотою містичною», а Бердяєв називає її «містичним організмом». Щойно новітня наука про суспільство, соціологія, починає науковим способом визначати націю, як певну своєрідну та найширшу групу організованої людськості. Ф. Тенієс, що розрізняє два основні типи суспільних людських скупчень: спільноту та суспільство, зараховує нарід до першого, маючи на увазі ролю чуттєвих та волевих чинників у народотворчому розвитку. К. Кавтський добачає в нації «мовну спільноту, об'єднану головно літературною мовою». Для О. Бавера нація є з одного боку «культурною спільнотою» а з другого це «спільнота національної вдачі, що повстала на ґрунті спільноти долі». Багато наукових окреслень нації підносить ролю минулого (традиції) як народотворчого чинника. Інші головні новітні теорії нації, навпаки, – перевагу дають майбутності. Так, напр., чеський філософ Б. Козак гадає, що «нарід не є щось наявне, але, що нарід це – завдання». Інший чеський вчений проф. Е. Радлі є тої думки, що «національність це – не ознака людини, але її обов'язок». «Вільна нація – каже він – це питання майбутнього, а не минулого». Це значення майбутности, як характерної ознаки новітньої нації, підкреслює теж славетний еспанський філософ Х. Ортега-й-Гассет у своїй оригінальній та дуже сучасній праці: «Бунт Мас».

З численних визначень найбільш поширеним та популяр-

ним все ще лишається знамените означення Е. Ренана з перед півстоліття. Ось найважливіший уступ про це:

»Мати спільну славу минувшину, спільну волю в сучасності, мати за собою спільні великі діла й мати на думці виконати нові дальші, це є головні передумовини існування народу... В минулому спадщина великої слави й волі, така сама програма для здійснення на будуче... Існування нації це щоденний плебісцит«.

Як бачимо у цім окресленні нації Е. Ренана особлибо піднесені національна свідомість та воля, як зокрема рішальні та характерні ознаки нації. Молода націологія засвоїла ці погляди великого французького вченого й далі будує на них.

Спiрним для неї та для науки взагалі є питання, чи можливе самовизначення нації на підставі виключно т. зв. об'єктивних ознак? Щодо цього, то серед соціологів існують дві цілком протилежні теорії. Старші дослідники розуміли істоту нації атомістично, цебто як механічний підсумок поодиноких людей, що мали головні зовнішні прикмети нації.

Які ж ці зовнішні або об'єктивні ознаки нації? Зразкове означення нації дав видатний італійський учений П. Манчіні у своєму інавгураційному викладі *»Про націю, як підвалину міжнародного права«*, котрим він розпочав свої виклади міжнародного права (в 1851 р.) в туринському університеті. В згаданому викладі Манчіні навів оці сім об'єктивних ознак нації: 1) територія, 2) раса, 3) мова, 4) звичаї та побут, 5) історія та релігія. Цікаво, що й тут, для Манчіні найістотнішою ознакою нації є сьома суб'єктивна її прикмета *»національна свідомість«*, яку фактично можна уважати суспільним *»цементом«* об'єднуючим націю.

Треба зазначити, що всі новітні націологічні теорії у протилежність до попереду згаданих старших, які виходили з розпорошкованої будови (атомістичної структури) народу в добі етногенези, виразно підкреслюють значення суб'єктивних прикмет нації, тобто ролю психологічних чинників у її розбудові (свідомості та волі), добачуючи в них найістотніші ознаки нації. Зокрема й з особливим наголосом підніс їх цитований тут попереду Е. Ренан у своєму славетному викладі: *»Що таке нація?«*, виголошеному в Сорбоні (в 1882 р.). В цьому викладі Е. Ренан рішучо зазначив, що:

»Людина не є рабом ані раси, ані мови, ані релігії, ані струму рік, ані напряду гірських хребтів. Велике скупчення людей – казав він – здорового розуму та палкого серця утворює національну

свідомість, що називається нацією.»

Варто навести ще одне означення нації з часів світової війни. Автором її був французький соціолог Е. Дюркгейм.

»Нація – писав він в 1915 році – це людське скупчення, члени якого з етнічних, або й тільки історичних причин, хочуть жити під спільними законами та утворити одну державу... Для культурних народів можна уважати засадою, що ця спільна воля, коли вона виявиться з притиском, мусить бути визнана й навіть, що вона є єдиною певною підвалиною держави«.

Не підлягає сумніву, що національна свідомість та воля це найістотніші ознаки новітньої нації. Проте було б помилково відкидати зовсім, чи знехтувати ролю т. зв. об'єктивних ознак нації в її розвитку. Їх роля в різних добах була різна. Націологія мусить, річ ясна, з'ясувати також цю справу. По черзі отже треба зупинитися на головніших з цих об'єктивних ознак (раса, територія, мова). Ці три є найважніші.

ЖИТТЯ НАЦІЇ

ЧАСТИНА II

I. НАЦІОАНАЛІТИКА

1. Зовнішні прикмети нації.

Раса, як головна зовнішня ознака нації, популярною стала вже після світової війни. Гітлеризм ідеологічно побудований на засаді раси, добачуючи в расі якийсь майже містичний чинник націогенези. Проте, в дійсності, тяжко уявити собі два поняття більш суперечні за расу та націю. Бо раса у своїй істоті є явищем біологічним та належить до ділянки антропології (наука про людину), натомість нація – це витвір суспільний й належить до історії. Раса це скупчення людей за певними фізичними ознаками, нація ж це громадсько-історична спільнота, що повстає й твориться в наслідок поступеного усьогодні людства. Також щодо часу поміж расою та нацією істотна різниця. Раса це витвір стародавньої історії людства. Натомість, повстання народу, його формування й головне перетворення в новітню націю, часом належить щойно до другого тисячоріччя європейської історії.

Чи можна отже замінювати або утотожнювати расу й націю? Рішучо ні. Бо з расового боку людство віддавна вже дуже перемішане. Історія не знає чистих рас. Сучасні народи, особливо ж новітні нації є вислідом схрещування багатьох рас. Так напр. італійський нарід повстав зі злиття: етрусків, кельтів, греків, германів, арабів з місцевим населенням. Французи є расовою мішаниною: римлян, кельтів, бритів, басків,

герман. Німці мають ще складнішу расову спадщину. Проф. Г. Ілтис, спеціаліст у справах раси, стверджує, що «німецький нарід новітньої доби уявляє із себе сплав щонайменше десяти рас». А. Вірт, видатний німецький учений, гадає, що в сучасних німцях не тече більше 1/10 германської крові. Чеський учений, проф. Я. Матейка, на підставі археологічних дослідів, прийшов до висновку, що в утворенні чеського народу спіvdіяло неменш десяти різних племен, расово вже також дуже перемішаних. Але зразковим прикладом расової мішанини може бути молода американська нація, в якій тече кров усіх європейських народів, не кажучи вже про тубильні впливи червоношкірих індіанців та чорних муринів.

Як бачимо говорити сьогодні про расово чисті народи, а тим більше ще про новітні нації, є наявною науковою дурницею.

Антропология не знає також арійської раси, але тільки – мову. Апостолом культури т.зв. «арійства» є проф. Г. Гюнтер, автор масово в сучасній Німеччині розпродуваної книжки: «Расознавство німецького народу». По думці цього вченого світова війна була справжнім погромом арійської еліти. Тому завданням сучасної політики мусить бути ліквідація цього дефіциту «арійської» крові. Проф. Г. Гюнтер радить поставити на всі чільні місця державного та національного життя безсумнівних «нордиків», тобто людей північної раси, яку вважає найбільш арійською. Він радить переведення земельної реформи, яка б забезпечила перевагу нордичному елементові серед власників землі. Він гадає, що треба поборювати рішучим робом демократичний «забобон» про суспільну рівноправність усього населення. Гюнтер мріє навіть про заложення якогось арійського «Інтернаціоналу нордиків» для захисту занепадаючого арійства.

Практичним виявом цієї німецької пропаганди про расу можна вважати славетний «арійський параграф», яким прикривається властиво політичний антисемітизм сучасного німецького ладу. Чиста наука рішучо відкинула расизм, як ідеологію, що теоретично не має жадних підстав, а практично є засобом політичного та культурного назадництва.

Расові теорії, оскільки поширюються на націю, мають ту істотну хибу, що вони плутають зовсім різні явища, а саме: біологічні (раса) та соціологічні (нарід, нація, мова). Расизм говорить про «арійські раси». Але наука не знає арійської раси, тільки мову. Наука не знає таксамо семітської раси,

але мову. Семітські народи з расового боку також є дуже перемішані. Не має підстав для культурної оцінки народів расовими ознаками. Рацель слушно каже, що «раса з культурним посіданням, як таким, не має нічого спільного». Навіть жиди, яких расисти вважають абсолютним запереченням арійства, з расового боку не є чистим типом, а навпаки, уявляють надзвичайну расову мозаїку, до речі, не дуже то далеку від расового типу південно-європейського населення. Бо крім орієнтальної раси в склад жидівського народу увійшли ще т. зв. «передньо-азійська», що споріднена з динарською в Європі (до якої зараховують між іншим також український нарід) та навіть нордична, котру расисти вважають найчистішим зразком повнокровного «арійства».

Наука не з'ясувала ще, котра з рас і як впливала на перебіг історії. Передчасно тому робити вже висновки про значення рас як історичного чинника. Ще менше є підстав для культурної оцінки народів на засаді «расового» їх походження, яке фактично опирається на мові. А вже наявною нісенітницею є сучасне німецьке «арійство», як спроба расового погляду на історію. Отже расу в жадному разі не треба плутати з нацією. Раса це давно-минуле людства. Нація ж, навпаки, це його найактуальніша сучасність та підвалина прийдешньої майбутності.

2. Територія і нація.

Інакше мається справа з територією, як об'єктивною ознакою нації. Вплив землі на життя народів не підлягає сумніву. Нарід без території це покруч. Звичайно наводять жидів та циганів, як приклад народів без території. Але цигани це все ще кочовики, що фактично зупинилися на порозі етногенези. Це можливий магеріял на націю, а не нація. Щойно тепер у деяких середньо-європейських державах вони починають переходити до осілого життя, а поруч з тим виявляють перші ознаки народотворчих змагань. От на примір в Ужгороді заложено першу циганську школу з рідною мовою навчання. Вона дала несподівано гарні наслідки. У Румунії роблять заходи скликання першого всециганського конгресу. Новобраний у Польщі циганський король Януш III виступив з проєктом переселення циганів до Абісинії, де має бути заложена циганська національна домівка на зразок жидівсько-

сіоністичної в Палестині. Все це докази, що й серед циганів починає пробуджуватись національна свідомість. Проте, ще передчасно робити з цих фактів далекосягальні висновки. В кожному разі передумовою можливої циганської етногенези й націогенези мусить бути масовий перехід їх від кочівництва до осілого скупчення в якнайбільшій кількості на якійсь території.

Зовсім інакше виглядає справа жидівська. Жиди розпоршені на вигнанні по цілому світі; проте, в деяких країнах були територіяльно відокремлені («гетто», «лінія осілости»). Перед національним розкладом захищала їх власна релігія. Горожанське визволення жидів на початку минулого століття в Зах. Європі спричинило їх масове винародовлення. Але на сході Європи, де жиди не мали громадських прав, вони національно животіли далі, заки сіонізм не викликав серед них початків націогенези в другій половині 19 стол. Після світової війни, в якій вони збройно боролися по боці Англії, жиди здобули територіяльну підставу в Палестині, де незабаром при проєктованому поділі цієї країни, має повстати самостійна жидівська держава.

Назагал територія і земля це природні передумовини для нормального розвитку народу, особливо ж у добі етногенези. «Нарід занепадає – каже Рацель – коли він втрачає землю». Взаємини між землею та народом дуже різноманітні. Велику роль грають: географічне положення, підсоння, зовнішній терен країни, її тваринний та рослинний світ, особливо ж природні багатства, від яких залежить господарський розвиток і добробут її населення.

Ступнево нарід органічно зливається з територією, яку він заселює так, що вона стає його батьківщиною. Таким чином земля є джерелом патріотизму, з якого в новітній добі розвинувся націоналізм.

Нарід, що продовж довгих століть перебуває на якійсь території, уважає її своєю на «вічні часи»; гадає, що має над нею «історичне право» та рахує її своїм незайманим «станом посідання», скріпленим пролітою за нього кров'ю попередників. Кожен нарід фанатично боронить своєї території перед зазіханнями сусідів і вірить непохитно у свою непереможність, доки він міцно сидить на землях своїх прабатьків.

Ці патріотичні почування гарно висловив великий фінський письменник – Юхані Ахо в одній з найкращих націо-

нальних своїх поезій у прозі, написаній у 1899 р., під час наступу московського царизму проти автономії Фінляндії.

»Немов той верес – писав Юхані Ахо – тримаємося ми цупко, руками та ногами й навіть зубами, нашої землі. Хто хотів би нас вирвати з неї, вирве тільки стебла, бо коріння залишаться у ґрунті, щоб з них вирости нові парости!«

Земля не тільки годує людей, але й уроблює владчу народу. Можна сказати, що кожний нарід є відбиттям своєї території. В цьому змислі говориться про залежність історії від географії. Звичайно не треба цього розуміти якось злощасно. Не територія, але нарід, врешті решт є майстром своєї історичної долі. Земля це сцена, а нарід це мистець, що гірше або краще «грає» свою національну драму, цебто творить власну історію. Не забуваймо, що нарід це живло надійно сильне й непосідюче. Не має мабуть народу, що непохитно сидів би на цій самій території від своїх початків. Знаємо багато прикладів, коли нарід свою етногенезу переживав не там, де повстав (болгари, мадяри). Культурні народи можуть заховати свою національну відрубність й поза своєю батьківщиною, як свідчать про це приклади національної еміграції (головно ж політичної): згадаймо нашу за океаном (в Злуч. Державах і особливо в Канаді) або на Далекому Сході (Зелений Клин).

Таким чином, територія і земля це дуже впливові чинники народотворчого процесу, зокрема ж в добі етногенези. Проте, ця зовнішня ознака не вичерпує ще істоти нації й можна уважати її тільки одним з важних чинників творення нації.

3. Мова і нація.

Звичайно мову вважають за безсумнівну та найбільш характерну ознаку нації. Багато дослідників трактують націю як «мовну спільноту». Шведський покійний вчений Р. Челен каже, що націогенеза досягає свого вершка тоді, коли нарід витворює свою власну літературну мову. Справді, відродження приспаних народів починається звичайно від плекання рідної мови та перетворення її в орган самостійної літературно-культурної творчости. З цього боку дуже символічним є клич флямандських організацій національно-просвітнього типу, що повстали в середині 16 стол.: «Мова це весь нарід».

В рідній мові найкраще виявляється істота народу та його культурна особовість. Людина може знати кілька мов, але

досконало володіє тільки одною – рідною. Перед світовою війною істрийські хорвати (в Австрії) розрізняли свою рідну хорватську мову від італійської: перша була для них «мовою серця», друга «мовою заробітку». К. Кавтський справедливо каже:

»Тільки мова, якою ми послугуємося від наймолодшого віку у зносинах з оточенням її у якій ми висловлюємо всі наші враження, дає нам ту силу, ту красу відтінків, ту різноманітність висказів, які потрібні, коли розходиться не тільки про схоплення уявних понять, але про відбиття всієї повноти дійсного життя. Про справи політичні та наукові можна говорити її мовою вивченою у школі; але мистецький твір, річ ясна, можна написати лише рідною мовою«.

Наш учений О. Потебня, уважав рідну мову не тільки одним з елементів нації, але й її найповнішим відбиттям.

Немає нічого дивного в тому, що рідна мова відіграє головну роль в національному відродженні, особливо ж у першій його фазі: культурного самоозначення народів. Під цим оглядом релігійна реформація 15-16 стол., пориваюча з латиною, як універсальною мовою католицизму та сприяюча перекладам біблії й Євангелії на рідні мови, була вступом до новітньої націогенези. Адже ж з цією реформацією зв'язані початки багатьох нових літературних мов (фінської, латвійської, естонської і т.д.). Тому зрозуміло, що рідна мова була прийнята в 19 ст. міжнародними статистичними конгресами, як об'єктивна ознака для ствердження національності під час перепису населення.

Проте, ще й мова не є абсолютною ознакою нації. Істота нації не покривається з рідною мовою. Нація це щось більше від мови. Нація може ще жити, коли втратила свою мову. Ірландці масово забули вже свою гаельську мову та мовно були занглішнені майже на 80%: проте, національно вони не винародовилися і політично були проти Англії. Англійська мова національно об'єднує свідомих індусів та є урядовою мовою всеіндуських національних конгресів, які від 1885 р. стали організовуючим осередком визвольного руху. Цей факт пояснюється тим, що в Індії існує багато різних мов, але не має жадної, що була б всеіндуською та зрозумілою для всіх індусів. Через це довелося покищо вибрати англійську мову, яку більшість місцевої людности, коли не знає добре, то в кожному разі розуміє.

Є чимало фактів, які заперечують твердженню, що мова й нація це те саме. Адже ж знаємо випадки, коли два, або й більше народів, говорять тою самою мовою. Напр.: серби й хорвати; голяндці, бури та флямандці; португальці та бразилійці; американські мурини та американці або англійці, еспанці та всі (крім Бразилії) південно-американські народи (аргентинці, парагвайці, болівійці, перуанці, мексиканці і т.д.). Дуже оригінальні відносини щодо мови склалися в Норвегії. Сто років тому її літературною мовою була данська. По данському писав свої твори Г. Ібсен. В середині 19 ст. витиснув її т. зв. «*riksmaal*», тобто «державна мова». Пропагував її та писав нею славетний норвезький письменник Б. Бєрнсон. Властиво це була подекуди норвегізована данська мова. Але в другій половині минулого століття літературно всамостійнилася норвезька народня мова т. зв. «*landsmaal*» («красва мова»), якою говорить норвезьке село та яка дуже різниться не тільки від данської, але й від «державної мови» заведеної Бєрнсоном. Ця мова крок за кроком поширюється по цілій Норвегії та імовірно стане згодом національною та літературною мовою.

Історично беручи, мова не завжди є будівельним матеріалом народу. Навпаки, можна навести чимало прикладів, коли народи змінювали свою мову впродовж історії, особливо ж на початку своєї етногенези.

«Цілі народи – каже Рацель – кидають одну мову й приймають іншу, немов знімають один і вдягають другий одяг».

Також А. Мейє, – славетний французький учений мовознавець – стверджує в своїй цікавій публікації «Мови в Новій Європі» (1918), що:

«майже не має населення на світі, яке продовж історії не змінило би своєї мови, часто навіть кілька разів».

Шкільним прикладом цього можуть бути жида. Правда, це стосується до найстарших часів історії, цебто до доби ще перед етногенезою. Так напр. болгари, які прийшли з-над Волги на Балкани й були туранського походження, тут мовно послов'янилися. Натомість мадяри, що споріднені з болгарями, заховали свою первісну мову (фіно-угорської групи), яка, правда, дуже була пословачена і поукраїнщена, але від середини минулого століття заходами мадярських націоналістів очищена від усіх слов'янських впливів. Приблизно це саме сталось також з румунською мовою. Під час націогенези

виключено, щоб якийсь нарід міняв свою мову, хіба, що він вертався би до забутої мови своїх прабатьків (напр. ірландці, жиди).

Доба націогенези, навпаки, відзначається загальною націоналізацією мов, а поруч з цим появою все нових літературних мов. На наших очах розходяться американська та англійська мови; голяндська та флямандська. Найцікавішим прикладом сучасного мовного відродження можна вважати відродження на острові Мальті мови місцевих мешканців, що є спадщиною пунської мови, якою говорили стародавні картагенці, знищені римлянами. Від 1934 р. ця мова стала урядовою на Мальті замість дотеперішньої італійської. Англія, до якої належить Мальта, заведенням пунської мови, мала на увазі ослаблення фашистських впливів на цьому острові, оточеному італійською стихією.

Ми чули вже, що мову не раз плутають з расою, шукаючи між ними органічного зв'язку. Зразком цього може бути сучане «арійство». Віденський учений Ф. Міллер склав наприкінці минулого століття свою оцінку мов за расовими ознаками людности. Згаданий тут попереду А. Мейс слушно зауважує з цього приводу, що тяжко було вибрати «оціночну мірку менш вдалу». Ми бачили, що народи міняють свої мови незалежно від свого походження. Завдяки «Коранові» (арабська біблія) мовно поарабішилося багато місцевих племен в Азії та Африці, найрізноманітнішого походження й расового складу. Туреччина скинула цей вплив шойно після світової війни, коли під впливом національних реформ Кемаля Ататюрка, «Коран» перекладено на турецьку мову, а замість арабської абетки введено латинку.

Між мовою і расою не має таксамо зв'язку, як і між нацією та расою. Натомість треба ствердити дуже тісний зв'язок між нацією та рідною мовою.

! [*«Не має нації – каже А. Мейне, – яка б не змагала до посідання власної мови й навпаки, мова ледве живе там, де її підтримує національне почування».*

Доказом цього може бути знову безуспішність всіх заходів «москвофілів», перед війною у Галичині та на Буковині, а недавно на Підкарпатті – штучно поширити російську мову серед місцевого українського населення.

Як бачимо, рідна мова, хоч і не є виключно ознакою нації, проте, безперечно, в ході її творення та існування це чинник першорядного значення.

4. Нація як духовна спільнота.

З того, що сказано, видно, що не вдалося визначити нації на підставі т. зв. об'єктивних, тобто зовнішніх ознак. Нація не покривається з расою: голос крови не вичерпує її істоти. Не є вона тотожна ані з територією, ані з мовою, а тим менше з релігією, хоч у минулому віра була впливовим народотворчим чинником. Навіть культура, без якої неможливе самовизначення нації, не вичерпує її істоти, не зважаючи на те, що нація це безсумнівне джерело вселюдських культурних цінностей, що одушевляла архитвори світової літератури й мистецтва.

Фактом є, що немає досі точно наукового окреслення слова нації. Деякі вчені взагалі виключають можливість наукового визначення нації. А. Мейне, напр. гадає, що «нація це явище дуже непевне, істота й характер якого змінюється залежно від обставин». Проте й він стверджує, що приналежність до нації це справа почування та волі». Таким чином, національну свідомість, яку вже Манчіні (майже перед сто роками) проголосив за найістотнішу ознаку нації, уважають також найновіші її дослідники головною й характерною прикметою нації.

Національна свідомість повстає та розвивається з попереднього національного інстинкту (прочуття) почувань, які на разі бувають підсвідомі. Через це в новітньому націоналізмі є так багато ще стихійного та протирозумного. Це пережиток (атавізм) первісних почувань. Ми бачимо поворот (рецидиву) їх у сучасному войовничому всенационалізмі напр. у німецькому «гітлеризмі», в італійському фашизмі, що лякають культурний світ своїм іноді майже зарварським фанатизмом, терором, насильством і програмовим запереченням людяности.

Американський дослідник націй Ф. Боас у своїй джерельній праці: «Культура та раса» (1922) таким робом визначив головні шляхи народотворчого процесу:

«Почуття приналежності до орди розвивається в почування єдності племені та до свідомості споріднення населення більшого обшару й врешті доходить до національної свідомості. Це, немов, межа в дотеперішньому розвитку поняття людської співприналежності».

Також німецький учений М. Вебер підкреслює це як характерний факт для новітньої нації. Бо на його думку нація:

це «спільнота, заложена на почуванні, рівнозначним відповідником якої буває держава. Тому нація нормально змагає до утворення своєї держави».

В цьому власне виявляється волевий момент у житті нації, що є найактивнішим двигуном націогенези.

«Новітня нація, по думці Ф. Тенієса – в її істоті характеризується до певної міри волевими прямунками, ядро яких полягає в тім, що відповідні почування поширюються по змозі серед якнайбільшого залагу людей».

Найменша покищо роля в народотворчому процесі припала для розуму. В суспільних рухах та розвитку взагалі, його роля дуже обмежена. Обсяг його впливу скорше обіймає спілку (цебто статутарно організовані об'єднання), ніж спільноту, що є скупченням людей на підставі природних сил і потреб. Розуміється, що було б помилкою на підставі минулого та сучасного виключати розум узагалі з націогенези, як це робить напр. новітній усенационалізм. Навпаки, річева та безстороння критика чистого розуму саме в справах національного розвитку й взаємин, є конче потрібна та бажана. Лише ставши на певному ґрунті здорового розуму, можна успішно розв'язати незвичайно заплутані й складні національні питання нашої доби.

II ЕТНОПОЛІТИКА

(Засади національної політики)

Етнополітикою називається та частина націології, що кладе своїм завданням спеціальне вивчення взаємин між нацією та державою. Її цікавить отже політичний бік національного питання. На ділі це теорія національної політики. Можна б її тому назвати націополітикою. Але я затримав тут прийнятну вже в науці (особливо німецькій) назву етнополітика.

1. Завдання етнополітики.

Етнополітика є теорією взаємин між нацією та державою. Її цікавить питання нації виключно в політичному напрямі. Через це вона цікавиться всіма справами, які мають той або інший зв'язок з державним боком національного питання. Етнополітика цікавиться у першу чергу тим, як національні питання вирішувалися досі з державного боку? Як ішов історичний розвиток під цим оглядом? Які висновки на будуче можна робити з нього? Які поправки бажані та неминучі для того, щоб справа взаємин між нацією та державою була вирішена найбільш доцільно та в інтересах національно-визвольних прагнень нашої доби?

З черги етнополітика вивчає питання політичного самоозначення нації, в дійсних обставинах сучасної політичної історії. Дальшим її завданням є оцінка народів і держав з погляду їх взаємин і політичного співжиття. Це приводить етнополітику до питання національних меншостей, з якими сучасна державна політика тяжко дає собі раду та які є головним джерелом політичного неспокою в післявоєнній добі не тільки в Європі, але й в інших частинах світу.

Етнополітика на підставі досвіду минулого та сучасного в ділянці національної політики різних держав, має збагнути вигляди й напрями націодержавних взаємин у найближчій будучині: передбачити й теоретично обґрунтувати імовірні можливі форми цього розвитку. Дуже пекуче питання цілості, як державної, так і національної, також належить до завдань етнополітики, хоч воно цікавить таксамо й націософію. Рівно ж справу винародовлення (асиміляції) розглядають та вивчають

обидві ці ділянки націології. Хоч досвід показує, що свідомі модерні нації асимілюються дуже тяжко навіть примусовим робом, проте, ми ще й сьогодні бачимо безліч різних заходів з боку держав примусово винародовити чужонаціональні меншости (Німеччина, Італія, Московщина і т. д.).

Етнополітика має далі дослідити справу взаємин між нацією і політичною партією. Тепер це дуже актуальне питання, бо робляться, як ми чули, спроби зведення нації, згідно її еліти, до одної тільки політичної партії (СРСР, Німеччина, Італія, Туреччина і т. д.). Спроба, річ ясна, безнадійна, бо, як ми чули в попередньому відділі цього нарису, нація це щось ширше від будь-якої політичної партії, що є тільки її частиною й тому, річ зрозуміла, не можна її вбивати в рамки якоїсь одної, хоча б і найбільшої та найвпливовішої партії, бо це означало б суспільну кастрацію нації. Політичні партії є природним вислідом суспільного та господарського розвитку, що витворює різні інтереси та потреби в лоні поодиноких груп населення. Звести ці різноманітні інтереси в нівець шляхом політичного примусу, це означало б недоцільне загальмування живих змагань нації й мало б за наслідок небажані суспільні та господарські заколоти, які могли би привести до тяжких політичних забурень і загальної хворости національного організму. Проти зайвого переполітизування нашої доби, а разом з тим й проти переборщеного її партійництва треба боротися, як проти аномалії узагалі, але заведення політичного монополю якоїсь одної тільки партії, це поганий й зовсім недоцільний лік проти цієї недуги.

Етнополітика ще зовсім молода наука. Вона має, як бачимо, силу першорядних та дуже тяжких завдань, з'ясування яких вимагатиме чимало часу. Наша бурхлива доба не дуже то надається для спокійних наукових дослідів саме в ділянці національної політики, де найбільше лютують людські пристрасті й де обмаль того критичного зрівноваження, без якого немислима наукова праця. Проте, не має підстав до чорних дум навіть у цій справі. Молода націологія черпає свій досвід зі сучасних ненормальних відносин таксамо, як медицина свою науку будує на підставі недуг та пошестей.

Розмір цієї праці не дозволяє нам ознайомитися зі всіма питаннями з обсягу етнополітики. Тому обмежимося тут лише з'ясуванням найголовніших етнополітичних питань.

2. Нація і держава.

Поняття національніс-
тв імперії
дана спільн

Стара доба й навіть середньовічна, не знали ще національ-
ного питання. Старовинні й середньовічні феодалні держави
були безнаціональні. Також їх наступниця – абсолютна дер-
жава, не мала ще свого національного обличчя. Бо об'єднувала
її головню династія пануючого роду, у той час нераз дуже
інтернаціональна. Австрійські Габсбурги напр. були панами
не тільки у Відні та Будапешті, але один час також у Мадриді
та Брюсселі, не кажучи вже про Прагу. Чеські й німецькі
королі вважали себе цісарями і спадкоємцями святої римської
імперії. Еспанські королі панували в Голляндії та в сучасній
Бельгії; польські в Чехах. Щойно за капіталістичного ладу
наступило господарське об'єднання держав і їх націоналізація,
про що тут була вже мова.

Особливо яскраво ці націотворчі прямуювання виявилися
в середині 19 стол. Ще віденський конгрес (1815) цілковито
знехтував національні засади. Для Меттерніха Італія напр.
була тільки «географічним поняттям». Він не добачав за ним
жодного національного змісту. Проте, Дж. Мадзіні – великий
італійський патріот – в 1831 р. закладає вже таємне товариство
«Молода Італія», що відіграло чільну роль у визвольній бо-
ротьбі італійського народу, а ідеологічно наклало своє тавро
на всі тогочасні національні рухи.

Революції 19 стол. мали наявно національний характер.
Грецька й польська революції 1830 р. політично були викли-
кані літньою паризькою революцією, але метою їх було ски-
нення чужого ярма та національне визволення цих двох
народів. Європейська революція, проте знайшла саме націо-
нальний відгомін скрізь в Середній Європі, головню ж у
Чехії та в Угорщині.

Доба 1848-1871 рр. це час перебудови політичної мапи
Європи в душі національних вимог тодішніх поневолених
народів. Скрізь серед національно закріпощених народів про-
лунало тоді революційне гасло волі та об'єднання. Борючись
під тим прапором, Італія та Німеччина подужували свою
споконвічну загумінковість і здобували свою державну само-
стійність. На цей час припадає політичне всамостійнення
та об'єднання балканських народів (греків, болгарів, румунів,
сербів). Це доба загального національного здвигу серед ав-
стрійських поневолених народів. В 1867 р. Австрія хотіла
політичним компромісом між Віднем та Будапештом (це т. зв.

австро-угорський дуалізм) на рахунок слов'янських народів забезпечитися перед революційним наступом цих народів та подужати їх національний спротив політичною перевагою німців та мадярів, до яких згодом треба було ще додати поляків.

Здавалося, що національна засада переможе незабаром в державному будівництві. Розпадалися поволі безнаціональні великодержави з різноманітним національним складом населення (Австро-Угорщина, Туреччина; почався національний визвольний рух у царській «тюрмі народів»), на їх руїнах повставав новітній тип національної держави. Швейцарський народознавець Блюнчлі склав навіть наукову формулу для цього:

»Кожна нація – казав він – є покликана і має право утворити свою державу. Як людство складається з певного числа народів, так і світ має бути поділений на стільки ж держав. Що нація, – то держава! Що держава – то нація!«

Історична та політична практика незабаром показали, що цей етнополітичний ідеал не легкий до здійснення, бодай в існуючій ситуації. Чистий тип національної держави, крім одної Ісландії, ніде ще не був здійснений. Попри нього залишився тип національно мішаної держави, т.зв. «держави націй». Передовсім старий і дуже своєрідний у Швейцарії. А відтак дуже складний у передвоєнній Австро-Угорщині, яка, вступивши на шлях конституціоналізму, почала шукати виходу зі свого лабіринту національних безнастанних суперечок. В 1830 р. на руїнах соборної нідерландської держави, що об'єднувала голляндців та близьких до них мовно фляманців повсталала сучасна Бельгія, як спроба державного об'єднання двох різних етнічних елементів (фляманців та вальонів), котрих мала об'єднати спільна «бельгійська душа».

Учені сперечались теоретично про те, куди прямує політичний розвиток Європи? Одні відстоювали «національні держави», що, мовляв найкраще відповідають ідеям демократії. Інші рахуючись з політичною дійсністю, захищали «державу націй». Особливо К. Реннер, що в здемократизованій Австро-Угорщині добачав майбутню наддунайську монархічну Швейцарію, як черговий та неминучий крок до прийдешнього типу «інтернаціональної» або «світової держави». Але життєва практика говорила: Якщо, мовляв, нація не в стані витворити одної держави. тоді держава може й має виплекати зі свого різнонаціонального населення – одну націю. На цей шлях

стали передвоєнна Угорщина та Німеччина (Прусія). Перша думала змадяризувати, а друга згерманізувати національні меншості цих двох держав. Виявилось незабаром, що таке завдання в добі загального національного відродження перевищує сили держави. Новочасної нації неможливо вже навіть примусово винародовити, хіба, що її фізично винищилося би.

Світова війна дуже розворушила політичний націоналізм. Колесо історії, немов знову повернулося в бік національної засади, як державнотворчої. Але висліди її саме під цим оглядом завели добрі сподівання. Версальський мир означає щоправда, деякий поступ у порівнанні з віденським конгресом 1815 р. Проте політична мапа нової Європи, складена в 1919 році, саме з національного боку викликає великі застереження й виправдану критику.

Реннер колись влучно сказав, що справа взаємин між нацією та державою це свого роду політична «квадратура кола», цебто питання, яке наука марно намагається віддавна розв'язати. З наукового боку держава та нація це явища різного порядку. Звести першу до 100-відсоткової етнографічної підстави, річ дуже трудна, бодай при сучасних історичних обставинах. В житті держави співдіє кілька головних чинників: м.і. географічний і господарський. Етно-національні кордони в ході історії здебільшого розійшлися з державно-політичними. Сучасність виправляє ці помилки історії, але можливості цих поправок обмежені. Об'єднана держава це політичний ідеал нації.

У кожному разі новітні національні рухи згідно з демократичною ідеологією, всюди жадають охорони національної меншості та забезпечення її права жити культурно об'єднаною з рештою своєї нації. Це право в світі недавнє і тому приходить за нього ще змагатися.

3. Самоозначення народів.

Клич самоозначення народів набув великої популярності під час світової війни, коли виявилось, що національні рухи та визвольні прямування недержавних народів стали силою, з якою мусять числитися держави. Дипломатія обох воюючих таборів урядово визнала право недержавних націй на самоозначення. Англійський міністр закордонних справ Грей весною 1915 р. проголосив, що:

«Союзники воюють за велику ідею, щоб європейські народи могли існувати власним життям та плекати свої питомі політичні форми, як і свій національний розвиток у повній свободі та без огляду на те, чи вони великі, чи малі».

Французький міністер Бріян гадав, що «тривкий мир у світі буде можливий лише тоді, коли Франція й союзники знову виборять волю народів». Асквіт (в осені 1915 р.) зазначив, що «Англія воюватиме доти, доки не буде забезпечена незалежність малих європейських народів». Також дипломатія центральних держав і головно німецька, виступали з подібними заявами. Мовляв, «Німеччина бореться... за визволення всіх народів, особливо ж малих та слабих держав...». Т. Г. Масарик у своєму лондонському викладі (1916) і в книжці «Нова Європа» (1919) науково обґрунтував національно-визвольну програму держав антанті. Президент Злучених Американських Держав В. Вілсон, сформував її (у 1917 р.) у своїх славетних 14 точках, що стали національним «вірую» та надією поневолених народів і навіть рас цілого світу.

Така була теорія засади самоозначення народів під час світової війни. На жаль, її практика виглядала зовсім інакше. Бо кожен з воюючих таборів використовував це гасло для розкладу тільки ворожих держав, але не поширював його на своїх поневолених народів. Мирова конференція також більше дбала про забезпечення перемоги держав антанті, ніж про здійснення самоозначення поневолених народів. Вілсон, як практичний політик, не зміг відстояти своїх 14 точок, хоч старався це робити. Клемансо безоглядно та егоїстично проводив політичну гегемонію Франції в Європі. Англія більше цікавилася позаєвропейськими справами (колоніями і мандатами), ніж долею малих поневолених народів.

Немає тому нічого дивного, що версальський мир знехтував необхідну національну справу, а передовсім українське питання, й залишив таким чином забагато горіючого матеріялу для післявоєнного замішання, яке, неначе іржа, роз'їдає політичний кістяк нової Європи.

4. Питання національних меншостей.

Цього питання не знала передвоєнна Європа. Бо національна справа в лоні кожної держави перед 1914 роком мала виключно внутрішній характер і її виключалося з огляду

залишив: ніяково - треба
липати: мстотично!

міжнародного права. Аж коли візьметься під увагу тодішнє розуміння засади державної зверхности, яка була тоді абсолютистична, тоді прийдеться до висновку, що й не могло бути в тій справі інакше. Проф. Ф. Вейр автор книжки «Сучасна боротьба за міжнародне право» (1918), слушно каже, що, «самоозначення народів... є найбільшим та непримирним ворогом стародавньої державної зверхности. З побідою одної з цих засад, неминуче падає друга...».

Широка пропаганда гасла самоозначення народів під час світової війни дуже захитала засаду державної суверенности в абсолютистичному його розумінні, обов'язуючим у передвоєнним міжнароднім праві. Повстання «Союзу Народів» є ствердженням нового її розуміння. Сучасні держави не є абсолютно незалежними, але співнезалежними. Лише завдяки цьому можлива міжнародня контроля та захист національних меншостей, покищо, правда, більш на словах, ніж фактична. У новій Європі залишилося за багато староевропейської політичної психології, що гальмує державний розвиток на нових засадах і навіть намагається привернути стан речей з-перед війни, поборюючи «Лігу Нації», відстоюючи старе розуміння державного суверенітету, безоглядно винародовлюючи національні меншості всупереч міжнароднім договорам про їх охорону.

Назагал договір про міжнародній захист меншостей є одним з найбільш компромісових актів мирової конференції, бо не має властиве тої сили, яка могла б примусити держави до переведення його в життя. Союз Народів, що є найвищою інстанцією в цих справах, з одного боку не має виконавчої сили для контролі охорони нац. меншостей, а з другого, на практиці, досі унікав енергічніших заходів проти держав, які наявно порушували свої зобов'язання щодо своїх меншостей.

Проте, в порівнанні з передвоєнним станом речей, цей хоча би покищо формальний тільки захист нац. меншостей, це безсумнівний крок вперед у напрямі унормування національних взаємин, та вихідна точка для дальшого його розвитку. Бажаною і неминучою є однак генералізація цього пакту, тобто поширення його на всі держави без виключення. Бо ж досі він властиво зобов'язував з одного боку переможені держави й то навіть не всі (напр. Німеччину, а потім новоутворені держави, що повстали після світової війни. Не обов'язує він – Францію, Англії, Італії, Еспанії, хоч усі ці держави мають національні меншості й або їх не визнають

(Франція, Англія, Еспанія), або примусово винародовлюють (Італія). Коли в 1933 році СРСР увійшов у Союз Народів, на нього не був поширений цей пакт про охорону нац. меншостей, хоч саме в цій державній спільці неросійські народи, а особливо український, є безпросвітньо закріпощені.

Виникає природний запит, чому французьким Бретонцям не вільно мати свого шкільництва з рідною мовою навчання? Або чому перед революцією 1931 р. Еспанія могла замовчувати перед світом існування катальонського та баскійського питань? Чому тепер ген. Франко, війська якого окупували Баскію, смів скасувати автономію цього найстаршого європейського народу? Чому гітлеризм оце саме зовсім винищує найменший слов'янський нарід – лужицьких сербів, які продовж майже тисячі років витримали наступ германізації? Чому Італія безкарно може душити – хорватів словінців, німців, яких масово посилала в першу чергу на фронт під час абісинської війни, щоб таким чином зменшити число своїх нац. меншостей? Ось чому неминуча генералізація пакту про охорону національних меншостей, цебто поширення його на всі держави, як цього слушно вимагав недавно англійський відомий політик – Р. Сесіль!

Також Союз Народів мусить виявити щодо захисту нац. меншостей більше енергії ніж досі, коли він ставився до цієї справи дуже формально та бюрократично. Німецький дослідник положення нац. меншостей – Г. Трудгард у своїй праці – «Союз Народів та петиції меншостей» (1931) ствердив, що за час – 1920-1921 рр. – 19 нац. меншостей з 13 держав подали до Ліги Націй – 525 петицій (з них українських було – 63), котрі торкалися 338 справ. З них з формальних причин відразу і без розгляду відкинули – 24 скарги, а з решти 314 на розгляд відповідних органів Союзу Народів прийнято – 50 справ, заскаржених у 147 петиціях. Фактично полагоджено всього – 10 справ.

Звичайно, такий результат міжнародної опіки нац. меншостей є мало вдовольним.

Правда, нац. меншостям закидається, що вони зловживають своїм правом петиції до Ліги Націй та що вони стремлять до визволення, цебто до розвитку держави. Доводиться ствердити, що ці закиди в деяких випадках виправдані (напр. деякі крутіства мадяронів на Словаччині та на Підкарпатті), але ці, зрештою досить виїмкові факти, не звільняють ще Союзу Народів від обов'язку якнайуважніше ставитися до

скарг нац. меншостей, бо коли їм можна іноді закинути нельояльність щодо державни, то мабуть є значно більше прикладів свідомої нельояльности держав до їх меншостей. Держава, що вимагає льяояльности від своїх меншостей, мусить у першу чергу льяояльно дотримувати своїх зобов'язань щодо них.

21
Організовані європейські національні меншості, які щороку відбувають свої конгреси переважно в Женеві, відкинули озброєний ревізіонізм (стремління до зміни) і, рахуючись з існуючими державними кордонами, хочуть мирним шляхом, обопільного порозуміння полагодити свої спори з державою. Натомість, держави, за малим виїмком, нехтують свої зобов'язання щодо меншостей та намагаються різними засобами їх винародовити. Завдяки цьому нац. меншості є джерелом безнастанного політичного неспокою та напруження.

Розуміється, що охорона національних меншин можлива взагалі тільки тоді, коли буде існувати справжній Союз Народів. Той, що його утворено в 1919 році, це тільки перша невдатна спроба, котру й так поборюють ті уряди, які не хотіли б, щоб була якабудь міжнародня контролю. Однак по цій першій спробі мусить прийти поліпшений Союз Народів, у яким були б рівноправні всі нації. Це станеться не скоро, але політичний розвиток туди неминучо прямує.

5. Творення національних меншостей.

Прихильники післявоєнного стану речей потішаються тим, що, мовляв, після 1918 р. нац. меншостей є менше ніж було перед 1914 роком.

Польський учений – С. І. Папроцкі обчислив, що перед світовою війною було в Європі кругло – 86 міль. (23 %) нац. меншостей, а після війни залишилося їх усього – 36 міль. (7,9 %), правда, немає згоди що до статистики цієї справи між дослідниками. Англійський знавець цього питання – У. Дікінзон обраховує число європейських меншостей на – 30 мільйонів. Чеський дослідник – Я. Ауерган збільшує це число до 60 міль. (15%). Звіт конгресів європейських нац. меншостей стверджує, що існує 40 мільйонів меншостей, зорганізованих політично в цьому об'єднанні.

Будь-що-будь. – 30 або 40, чи навіть 60 мільйонів меншос-

тей, це все ще багато. Зрештою, суть справи не вичерпується ще лише статистичним її ствердженням, в кожному окремому випадку треба ці статистичні дані з'ясувати зі соціологічного становища, щоб належно зрозуміти політичне їх значення. Нераз статистично маленький відсоток (2,5 % або навіть 1,5 %), націологічно має чимале значення, бо за ним може критися цілий хоч і невеликий нарід. (Так напр. у Франції, Еспанії або Німеччині недержавні народи, як – Бретонці, баски, лужицькі серби). Як тут була вже мова, немає жадних підстав для відмовлення й цим малим народам права на самоозначення.

Треба отже перевести окрему оцінку національних меншостей. Можна розрізнати три головні типи нац. меншостей: 1) цілий нарід перебуває у межах одної держави (бретонці у Франції, лужицькі серби в Німеччині, кірми в Англії). 2) Поневолений нарід є поділений між двома або кількома державами (катальонці між Францією та Еспанією, таксамо – баски; курди між Туреччиною, Персією та Іраком). 3) Нац. меншість є частиною народу, що має свою державу закордоном (поляки, німці, мадяри і т. д.). Українці належали б до цього останнього типу, коли б Радянська Україна справді була самостійною державою, а не кольонією Советського Союзу. Зрештою українці і німці (до прилучення Австрії і судетів) є прикладом політично найбільш пошматованих народів з дуже великим числом нац. меншостей.

Положення нац. меншостей кожного із згаданих типів є неоднакове: краще, воно в тих народів, що мають закордоном свою державу, яка вже подбає про своїх земляків у чужих державах. Гірше живеться тим, що не мають власної держави. Звичайно, положення напр. німецької меншости у Чехословаччині, всупереч усім наріканням та протичеській пропаганді птлеризму, були назагал добре під кожним оглядом. В останніх часах, як відомо, питання чеських німців відпало й вони об'єднались з Німеччиною, разом з 1/2 міліона населення. Натомість, положення лужицьких сербів у Німеччині є майже безнадійне. Взагалі ж фактичне положення нац. меншостей у великій мірі залежить від їх господарської сили, суспільного розвитку, культурного рівня, національної свідомости та політичного об'єднання. Так напр. становище катальонців і басків в Еспанії було краще ніж у Франції; українців в Австрії, ніж у царській Росії. З другого боку з українцями царизм мусів більше числитися ніж напр. з Біло-

русами. Цікаво під цим оглядом порівняти українців та німців у Чехословаччині, як вони були при Чехії. Формально Підкарпаття мало міжнародньо забезпечену територіяльну автономію, але цілих 20 років мусіло боротися за визнання своєї рідної мови, як краєвої, проти змагань москвофілів накинуги йому російську мову. А поруч з тим офіційно не була визнана навіть національна назва його питомого населення, тобто – українці. Бо чеська конституція, ідучи за Сен-Жерменською умовою, послуговувалася назвами: русини або малороси. Натомість німці в Чехословаччині, хоч не мали формально автономії, – фактично були співдержавною нацією: німецька мова була мовою внутрішнього урядування у німецьких районах; німці мали все своє шкільництво до університету та двох політехнік включно; трьох міністрів у владі; своїх представників у всіх урядах до дипломатичної служби включно. Звичайно, цей факт пояснюється тим, що німецька меншість у ЧСР була дуже впливова і сильна під кожним оглядом: економічно, соціально, культурно та політично. Також та обставина, що закордоном існувала велика німецька держава, та що Чехословаччина з трьох боків була оточена німецьким елементом, грало в цьому чималу роль.

Треба мати на увазі, що практично справу нац. меншостей неможливо вирішити на підставі якоїсь одної мірки. Навпаки, полагодження різних конкретних питань меншостей в окремих державах вимагає деякого степенування, яке узглядняло би різні шаблі національного розвитку кожної з цих меншостей. На самих словах цю справу буцімто добре розв'язала советська етнополітика. Її адміністративна схема гнучка та передбачає різні можливі комбінації націодержавних взаємин від федеративної самостійности, через політичну автономію, територіяльну автономію, культурну самоуправу до найнижчих шаблів первісної етногенези азійських тубольців, яким теж забезпечується плекання їх племінної відрубности та своєрідности. Але, нажаль, так гарно виглядає тільки теорія советської етнополітики. На практиці большевики зовсім не притримувались цих засад так, що звели у нівець національну політику й видали цілковито свої національні меншини на поталу сваволі комуністичної бюрократії та великомосковській політиці. Мало де недержавні народи фактично є так поневолені й закріпощені, як саме в СССР.

Натомість англійська політична практика рахується виключно з потребами дійсности й де далі знаходить все кращий

не «а Бритійської імперії»

шлях до полагодження дуже складних етнополітичних питань великої Британської імперії. Треба зазначити, що ця практика силу держави не добачує в знищенні всіх своєрідностей національного й краєвого життя. Навпаки, та англійська система побудована на перший погляд, немов на противорічній засаді, що шлях об'єднання численних колоній та провінцій з Лондоном веде через попереднє визнання їх політичної самостійності або як найширшої самоуправи; словом, через сепаратизм до державної добровільної злуки: на ділі «home rule» (самоуправу) для всіх складових частин бритійської державної спілки. Таким способом розв'язано дуже дразливе ірландське питання; полагоджено незвичайно важку єгипетську справу; вирішують оце ще важнішу індуську справу; роблять спроби замирення національних суперечок у Палестині.

Від цієї нової етнополітики далекі ще європейські держави навіть післявоєнного походження. Вони все ще непохитно вірять у політичний забобон, що немає кращого засобу втримання державної суцільності як механічна єдність, побудована на примусовому адміністративному централізмі. Цебто притягання національних меншин до примусового послууху владі у центральній столиці. Згідно з цим політичним ідеалом, вони визнають лише один спосіб полагодження національного питання: добровільну або примусову асиміляцію, приспосіблення нац. меншостей. Проте більш ніж 150 років триваючий досвід післяреволюційної Франції показує, що протинаціональний централізм навіть на послугах світової культури та мови, банкрутує перед сучасним національним рухом (відродження бретонців, французьких фляманців, справа ельзаська, де є сильна автономістична течія, з якою Париж не годен собі дати ради)! Також брутальна, передвоєнна, винародовлююча політика в Пруссії, Угорщині, Росії, Туреччині не в силі були зломити спротиву молодих національних рухів серед поневолених народів цих держав.

Правда, ми є свідками у країнах диктатури ще брутальніших заходів проти поневолених народів. Тепер не цураються навіть фізичного винищення нац. меншостей: в Італії, СРСР (масове плянове виголюдження українського народу у 1933 р.). Є підстави припускати, що закатовані народи витримують навіть ці варварські замах на своє існування та переживуть сучасні божевільні диктатури.

Оригінальним способом хоче розв'язати справу нац. меншостей Нова Туреччина. Вона, правда, після війни зведена була вже майже до етнографічних кордонів турецького народу; але на краях та в кількох островах у середині держави залишилося ще кілька нац. меншостей (грецька, болгарська, румунська, курдська), що мають своїх побратимів закордоном. З другого боку також турецькі невеличкі меншості існували в цих сусідніх державах. Кемаль Ататюрк запропонував сусідам обмінятися цими меншостями й таким чином спекатися цієї прикрої справи, однаково неприємної для обох сторін. Це була дуже болюча політична операція, на якій, зрештою, ще найкраще вийшла Туреччина, саме тому, що в себе вона мала більше чужих меншостей, ніж своїх закордоном. Неполагодженою й болючою для неї лишається ще курдська справа й то тим більше, що курди є дуже революційним елементом, живуть у малопроступних горах і мають своїх побратимів в Іраку, де вони користаються національною автономією. Кемаль Ататюрк старався військовою силою вирішити курдську справу, але досі успіху в цьому не має. Очевидно, що згадані турецькі методи не можна було б застосувати в Європі, хоч диктаторські уряди радо спекалися би своїх національних меншостей кожним способом і за кожену ціну.

В справах національних меншостей рішальним чинником, звичайно, є держава. Від неї головню залежить етнополітична практика. Сучасна культурна держава краще дає собі раду (Фінляндія, Чехословаччина, Естонія, Латвія), ніж новофевдальні диктаторські (Німеччина, Італія, Угорщина, Югославія і т. д.). Не слід забувати зрештою, засаду, яку Т. Г. Масарик висловив у «Новій Європі»:

»Поневолений нарід – каже він там – навіть у найкультурнішій державі всетаки буває політично пригнобленим, а економічно і суспільно використовуваним«.

Звідціль такий етнополітичний висновок батька чехословацької самостійности: «Кожен свідомий нарід змагає до власної держави».

Завданням етнополітики є саме теоретичне обґрунтування такої нової політичної системи (я її називаю націократія), де чужі меншості були б зведені до найменшої кількості, а натомість, щоб усім народам забезпечено здійснення політичної, тобто – державної всенаціональної самостійности.

Проте не треба забувати, що це справа не тільки державних кордонів, але й політичної психології. Там, де немає попереду національної соборності тобто національної одностайності, здійснення всенациональної державности викликає багато труднощів. Пригадаймо собі ускладнення в новій польській державі на ґрунті суперечок між Варшавою, Краковом та Познанням. Такі самі непорозуміння й боротьба були на початку в Румунії, де Букарешт не міг дати собі ради з трансильванською та молдавською заґумінковістю. Не треба пригадувати, які в недавній українській історії були спори між т. зв. наддніпрянцями та наддністрянцями.

Є ще одне дуже важне питання: а саме: – справа визвольної та національної тактики. Історичний досвід показує, що досі війна та революція (зглядно повстання) були типовими засобами визвольної боротьби. Проте, роблять спроби винайдення інших шляхів до полагодження національної справи. Думають розв'язати національні конфлікти шляхом дипломатичним, цебто за обопільним порозумінням. Але до цієї пори в новітній історії мало маємо прикладів такого полагодження справи. Навіть у справі судетських німців рішала не так дипломатія, як загроза війни. Все ж таки засада самовизначення народів головно від світової війни довела, що воєнний шлях полагодження політичних спорів є загрозою культури та існування народів. Тому післявоєнна дипломатія шукає, на жаль, досі без великого практичного успіху, мирних засобів до вирішення політичних спорів. Так повстали численні »договори про ненапад«, відомий »договір Келльоґа« проти війни, як засобу полагодження міжнародніх спорів, спроба »жєневського протоколу«, льокарненський договір, а взагалі заходи щодо збірної охорони мира... Живим виявом усіх цих миролюбних справ слід уважати заснування Союзу народів, що мав бути наддержавним суддею у міжнародніх спорах. Але на жаль не встоявся.

А це тому, що проти цих заходів збудування нового міжнароднього права на засадах обов'язкового мирового суду, що послідовно жадав би від зброєння світу, спільним фронтом виступала міжнародня реакція, яка негодна собі уявити політики без війн, революцій, мілітаризму, утиску та поневолення. Речником цих реакційних змагань є сучасні диктатури. Для них світовий мир є оманною, а війна – неминучою konieczністю. (Б. Мусоліні).

Мабуть ніколи досі ця справа не стояла гостріше, ніж саме тепер, коли над Європою висить примара нової світової війни, коли в Іспанії два роки лютувала кровава горожанська війна – коли на Далекому Сході спалахнув новий пожеж японсько-китайської війни, а в Європі демократичні держави уступають-ся перед диктаторськими.

Проте було б помилкою думати, що заходи в напрямі нової міжнародної політики, відкидаючої, зглядно обмежуючої війни, як тактичний засіб, є зовсім безнадійні. Є зрозуміло, що з цього приводу спалахнула тепер така люта боротьба між прихильниками й ворогами війни. Це свідчить про миттєву живучість справи війни й насильства, як засобів політичної тактики. Коли її прихильників на розум не можна переконати в тому, що вони боронять і стоять на позиціях історичного вчора, то може величезний поступ мілітарної техніки переконає їх згодом у тому, що майбутня війна це був би крах Європи та людства, що в такій війні не буде переможців, бо вона фізично, коли не знищить, так здесяткує всіх, а економічно зруйнує весь світ на десятки років. Так з неминучою логикою сама війна ставить на чергу справу нового міжнародного права та вимагає перегляду визвольної тактики. Поневолені народи мусять за цим всім слідкувати, адже ж нове міжнародне право скріплює засадничо ідеологічні підстави їх визвольної боротьби, натомість диктатура, мілітаризм, політичне насильство, завжди й скрізь були спрямовані проти змагань недержавних народів за самостійність.

Не слід забувати про факти, саме з новітньої доби, які свідчать про можливість полагодження національних спорів шляхом обопільного порозуміння. Серед них найцікавішим є відокремлення Норвегії від Швеції, як самостійної держави в 1905 році. За рік так само на підставі обопільного попереднього порозуміння Ісландія відійде від Данії, оскільки ісландський плєбісцит в 1940 р. висловиться за повною самостійністю цієї країни.

Новітня історія знає також приклади, коли два народи після іноді дуже довгої революційної боротьби нарешті, втомлені та вичерпані, порозумілися щодо свого добровільного політичного розводу. Так Ірляндія в 1921 р. після парусотрічної, незвичайно кровавої боротьби проти Англії договори-лася з Лондоном, де теж переконалися щодо недоцільности та безнадійности цієї безнастанної війни. Так повстала вільна ірляндська держава. Цікаво, що переговори про це з боку

Ірландії вів відомий національний революціонер – Де Валера, який був дуже небезпечним терористом, засудженим англійським судом на смерть. Подібним робом вирішено не менш гострий англо-єгипетський спір. Подібно вирішується доля Індії де -- відомий індуський провідник – Магатма Ганді, що засадничо відкидав насильство й особливо терор, як засіб політичної боротьби, вживав проти англійського панування в Індії т. зв. «пасивного опору». Цебто наказував не слухати англійської влади. Ця тактика легальними засобами загального бойкоту англійських урядів та установ, а передусім господарським бойкотом англійських товарів в Індії, примусила Лондон до визнання за Індією прав т. зв. «домініяльної країни», цебто політично майже незалежної держави з відповідними правами, забезпеченими конституцією 1935 року.

Це кілька типових прикладів новітнього розв'язання національних спорів шляхом порозуміння. Звичайно, теоретична етнополітика мусить звернути на них особливу увагу, щоб з цих фактів, покищо дуже виїмкових, зробити відповідні висновки для практичної національної політики.

^{-логія} III НАЦІОСОФІЯ ?

Значення нації, як історичного чинника в новітній добі, вимагає також вивчення її з філософічного боку. Треба сказати, що дотепер це найбільш занедбана частина націології.

Націософія, як я називаю цей відділ науки про націю, має бути щойно заснована. Обсяг її завдань чималий. Передусім вона має вивчити всі питання про націю та обґрунтувати теоретично ідеологію національних рухів. Вона має з'ясувати взаємини між нацією та людством; визначити культурне призначення нації, її історичні вигляди та імовірний розвиток. Крім цього націософія має вивчити взаємини між білою расою та кольоровим людством. До числа її завдань належить також дослід національної вдачі (психологія) окремих народів і на підставі цих студій скласти оцінку націй. Звичайно, що й психологія народів та національна патологія, цебто хороблива і перечулена ворожнеча до чужинців, загорілий фанатизм, расівське маніяцтво, примусова асиміляція, безпідставний національний утиск і т. д.) – всі ці сьогодні дуже актуальні справи належать таксамо до націософії. З'ясувати їх теоретично, а відтак знайти практичні ліки проти цих націоналістичних недуг від яких загигає сучасна Європа та які ступнево захоплюють весь світ, це мабуть найтяжчі завдання, що має до розв'язання молода націософія.

Тридцять років тому, Т.Г. Масарик, що був каменярем науки про націю, визначив уперше також програму та завдання націософії. Французький відомий учений Г.Ле-Бон промочував шлях до народознавчої психології. Інші вчені, як В. Вундт, С. Мадаріяга, Е. Халупний і т. д. – дали перші теоретичні спроби в ділянці націософії. З українського боку каменярем цієї нової наукової галузі були М. Драгоманів та О. Потебня. Але назагал усі дотеперішні досягнення на полі націософії, це щойно перші цеглини під її будинок. На дальших сторінках читач знайде тільки дуже короткий та загальний огляд найголовніших питань з обсягу націософії.

1. Націоналізм та всенаціоналізм.

Навіть неспеціалістові в теорії нації кидається у вічі суттєва різниця між націоналізмом 19 та 20 століття. Зокрема після світової війни сучасний націоналізм ідеологічно зовсім

переорієнтувався, хоча все ще залишає за собою стару назву. Для уникнення зайвої плутанини доцільніше, на мою думку, назвати післявоєнний націоналізм – новонаціоналізмом або навіть всенаціоналізмом. (Так це робиться звичайно в науці: коли наприклад теорія Дарвіна дуже змінилася від первісного її вигляду, її назвали – новодарвінізмом).

Націоналізм минулого століття народився під впливом гуманітарної філософії Гердера, цього духового батька новочасного національного відродження. Він був дитиною новітньої демократії та засвоїв ідеологічні засади великої французької революції: свобода, рівність, братерство. Цей націоналізм непохитно стояв на позиціях міжнародного єднання, а мріяв про визволення всіх народів. Він визнавав і рахувався з етнічними нормами в громадському та політичному житті. «Чиста справа – навчав М. Драгоманів – потребує чистих рук». Початковий націоналізм характеризує творчий дух. Чужа була йому руйницька філософія сучасного всенаціоналізму. На ідеологію націоналізму 19 стол. великий вплив мала високолюдяна та етична філософія «Дж. Мадзінія» батька «Молодої Італії» та «Молодої Європи». Цей націоналізм був революційно-демократичним, гуманітарно-поступовим, а водночас непримиримим ворогом політичної реакції та диктатури. Кожне відхилення від цього роду націоналізму п'ятнувалося й рішучо поборювалося як шовіністичне збочення.

Цілком протилежним під усіма оглядами, є післявоєнний ново або всенаціоналізм, дарма, що виступає під старою фірмою. Цей сучасний новонаціоналізм є програмою: протидемократичний, протигуманітарний, протисупільний та безморальний. Він свідомо заперечує свою ідеологічну спадщину питомого націоналізму та висміває його філософію, як вияв недолужности й кволости. Цей всенаціоналізм прославляє насильство, терор та війну, як найкращі та властиво єдині засоби національної політики. Шпенглер, автор голосної праці – «Занепад Європи», в пізнішій своїй книжці «Роки рішення», яка розійшлася в півмільйонному накладі й поширена була головню серед німецької молоді, ставить хижака за зразок людині та прославляє варварство, як життєву філософію сильної раси.

Німецький гітлеризм (нацизм) та італійський фашизм (Б. Мусоліні) є зразковими прикладами націософії сучасного всенаціоналізму. На українському ґрунті його ідеологом є др. Д. Донцов, праця його – «Націоналізм» може уважатися спробою

1) націософічного обґрунтування цієї нової націоналістичної віри. Психологічно це дивна фанатична »драгоманофобія« сучасного українського новонаціоналізму: адже ж автор »Чудацьких думок« і »листів на Наддніпрянську Україну« був найяскравішим представником та ідеологом націоналізму 19 стол.

1) Теперішній всенационалізм є одним із супровідних явищ післявоєнної реакції та кризи. Його захланність, фанатизм, тероризм, безморалізм і т.д. це скорше область політичної патології (науки про недуги), ніж націософії. Проте, його наявно руйнівницькі вияви збивають багатьох дослідників сучасності, які плутають цей всенационалізм з націоналізмом і через це рішучо відкидають національну засаду, як творчий чинник у державному житті. Вони тому висловлюються проти перебудови Європи в душі вимог національно-визвольних домагань поневолених народів. Так напр. славетний англійський письменник Г. Г. Велс, автор популярного »Нарису світової історії«, перекладеної на багато мов, відкидає у цій праці без застережень національний принцип, як абсолютно руйнуючий. Ось, як він висловлюється з цього приводу: »Світ панівних народів - це рівнозначно із світом беззастанного руйнівництва. Це світ держав вічно воюючих або тих, що готуються до війни. Може ще більш різко пише про це англійський філософ - Б. Рашел, на думку якого, сучасний всенационалізм це »найстрашніша небезпека«, що загрожує теперішній цивілізації. Ця загроза страшніша ніж пощесть, вогонь та голод«.

Світ і людство стоять перед запитом: націоналізм чи всенационалізм? На цей запит дає відповідь проф. П. Мілюков у своїй недавній праці про національне питання.

»Чи є випадкове - питає він, - що наукові висновки згоджуються не з націоналістичним, але з демократичним рішенням національної справи? Ні! відповідає він - це не випадкове; бо національність у своїй істоті - демократична, це рух, що проходить серед мас. Наскільки ми розуміємо її як живу, а не мертву засаду, національність є творчим елементом. Вона не лише захоче старі вартості, але творить усе нові. Як усе живе, національність підлягає законам розвитку та удосконалення«.

Сучасний всенационалізм це короткотривале суспільнохоробливе явище на тлі морального здичавіння та культурного занепаду людства, а в першу чергу Європи, спричинених світовою війною, післявоєнною революцією (головно большевизмом) та реакцією (фашизмом і гітлеризмом).

Своє розуміння має з'ясувати в 2020-х роках до кінця

2. Нація і людство.

Одним з найголовніших питань націософії є справа взаємин між нацією та людством. З одного боку є безсумнівний факт загального національного відродження, яке переживає від середини 19 стол. Європа, а за нею цілий світ. Можна тому навіть говорити про свого роду націоцентризм цєбто: нація є осередком, довкруги якого скупчуються усі діла і вчинки сучасної доби історії. Проте з другого боку нераз доводиться чути зауваження, що мовляв, увесь цей розквіт національно-визвольних змагань у новітній добі є тільки історичною одноднівкою, бо людство національних, зглядно понаднаціональних об'єднань, у роді єднання рас, чи цілих частин світу як напр. – Пан-Європа, Пан-Азія, Пан-Африка, Пан-Америка, Евразія і т.д., не знає. В наслідок цього народи, які не здобули досі своєї державної самостійности, засуджені вже історією на поталу, бо вони, мовляв, нездатні до політичного будівництва, а культурно меншеварті. Тому їх винародовлення (асиміляція) є природним і неминучим супроводом сучасного технічного поступу, що сприяє тільки великим територіальним об'єднанням та великодержавним націям.

Треба зупинитися тут над цим питанням та бодай загально його з'ясувати. Чи дійсно положення недержавних народів є так безнадійне й чи новочасне національне відродження, що захопило тепер народи цілого світу, це тільки хвилеве покращання стану хорого пацієнта, перебуваючого вже в смертельній агонії? Чи примусова або непримусова асиміляція є неминучим лихом, що виключає для них можливість повного національного самоозначення?

Наука, очевидно, не може з певністю передбачити того, що станеться у суспільних справах за пару соток років. Але, вивчаючи минуле та порівнюючи його зі сучасним, вона має змогу робити деякі припущення щодо напряму історичного розвитку в недалекому майбутньому. Науково отже можна говорити про ті або інші вигляди сучасних національних прямувань. Я називаю нашу добу – націоцентричною, щоб таким чином підкреслити історичне покликання нації під цей час. В цьому змислі говорю я про націократію, як про найближчу добу в історії людства, а передусім – Європи. Через це необхідним є з'ясування взаємин між нацією та людством, щоб зрозуміти історичні напрямні нашої доби.

Здебільшого, нація та людство вважається як щось суттєво протилежне, де одне виключає друге. Звідціль висновок, що »повнісний розвиток засади людства самочинно майже приводить до безнаціональних форм об'єднання (т. зв. анаціональна інтеграція) на полі культури й політики. Інакше кажучи, чи цей розвиток водночас означає ступіневий, але неминучий занепад національного різничкування людства в недалекій майбутності. На цьому становищі сходяться як метафізичний (понадприродний) космополітизм (вселюдяність), так і первісний інтернаціоналізм, що відкидають або нехтують націю в ролі історичного чинника, вага якого, проте, наявно зростає у новітній добі.

В дійсності однак немає між нацією та людством суттєвої суперечности так само, як нема протиріччя між поодинокими одиницями та суспільством. Людське суспільство існує через поодиноких людей й без них або поза ними воно немислиме. Нація є природною та реальною організаційною формою людства. Це вже чуттєво передбачав духовий батько націоналізму – Гердер (пор. його »Ідеї до філософії людства!..«), що можна уважати мабуть першою спробою новітньої націонасофії.

Соціальна інтеграція (об'єднання), диференціяція (зрізничкування) це два рухи, що проходять рівнобіжно в людському розвитку! Вони доповнюють один одного, а зовсім не виключаються. ?

»Людство – каже Масарик – не є чимсь понаднаціональним, воно уявляє зі себе організацію поодиноких націй... Між націоналізмом та інтернаціоналізмом немає жадної суперечности, але, навпаки, існує згода. Національна засада діє водночас з інтернаціональною засадою (міждержавністю). Залежно від того, як європейські нації відособовуються, вони прямують до господарського та комунікаційного об'єднання та наближуються одна до другої, передусім у ділянці технічної культури. Це відособовлення та водночас зосередження проявляються таксамо в духовому обміні ідей і культур (знання чужих мов, переклади). Європа й навіть людство об'єднуються«.

Немає отже підстав дивитися на людство й націю, як на протилежні та суперечні поняття, що одне виключає друге. Цікаво, що націонасофія »Молодої Європи« з-перед сто років трималася такого самого погляду на цю справу. В маніфесті напр. »Молодої Італії«, про яку тут згадувалось, кажеться між іншим:

»Людство це союз народів з метою мирно й полюбовно виконувати своє завдання на землі. Але, хто є поневолений, той має звичайно природне право на революційний спротив. Жадна батьківщина не сміє перебувати в неволі; тиранію треба ненавидіти та поборювати мечем і кров'ю«.

Консолідація людства через об'єднання націй, проте не є зовсім рівнозначною з будь-яким національним чи культурним винищенням, як це припускають деякі дослідники. Цією справою між іншим цікавився К. Кавтський, – у своїй розвідці «Визволення народів».

На думку цього автора, боротьба проти асиміляції недержавних народів, де далі є все більш безнадійна річ. Бо асиміляція – гадає він – є природним наслідком культурного поступу. Кавтський твердить, що сучасний економічний та технічний розвиток веде до винародовлення. Капіталізм зумовлює все зростаючу інтернаціоналізацію культури, а водночас і робить її дуже одноманітною. Такий, мовляв, закон розвитку, що поступ знищує навіть природу. »Не прилучення мас до національних культур, але до європейської, яка де далі, все більше стає світовою«.

Націософія цього ученого марксістської школи втім випадку є зовсім помилковою, як щодо тверджень, так і висновків. Кавтський соціальну одноманітність передбачає на підставі спостережень у природі. Але природа та суспільство це різні речі. Закони суспільного та природного розвитку неоднакові. Спроби розв'язувати суспільні питання біологічними методами, які роблено в минулому столітті, не виправдали себе й навпаки, внесли багато зайвої плутанини до громадознавства. К. Кавтський у своїх наведених міркуваннях замінює форму та зміст культури. Європейська або світова культура неможливі без нації, бо нація, як ми чули, є головним джерелом і творцем культурних вартостей. В світлі власної культури істотно виявляється особовість нації, її обличчя. Все, що істотно національне в культурі того або іншого народу, стає надбанням світової культури, збагачує та відновлює і оживлює її. Світова або європейська культура є творчою сумою національних культур. Це немов культурна веселка, що відбиває найрізноманітніші кольори національних, питомих культур. У своїй історії, своїм духом, справжня культура все є світовою. Там, де це нехтується або нормалізується програмово, вислідом є не створення справжньої культури, а тільки фалшування її розвитку, що веде до скалічення та майже кастрації культурно-

в дані корінь та його
можливо?

го життя. Невдачі приклади цього ми бачимо тепер скрізь у державах диктатури. Творча й жива культура може розвиватися лише в повітрі вільної критики, горожанської свободи, а не в задушливому повітрі політичного примусу та наказу. Тому спроби виплекання якоїсь »пролетарської« культури під советами, нацистичної в сучасній Німеччині, або у фашистській Італії, закінчилися невдачою. Інакше воно й не могло бути. Совети це зрозуміли і після 20 років бойкоту корифеїв національної московської культури, вертаються до них, як бачимо це на прикладі незвичайно врочистих святкувань скрізь у СРСР сотих роковин смерті О. Пушкіна і т.д. Німеччина дарма, що викреслила з історії німецької літератури Г. Гейне та низку інших найкращих своїх письменників... Вони безсмертні і твори їх знову друкуються в шкільних читанках, покищо правда, як »невідомих авторів«; але за кілька років будуть друкувати і авторів. Гітлер оце саме переконався, що культура це щось сильніше від диктатури. Коли в Мюнхені влаштовано на його бажання виставку – »справжнього«, тобто нацистичного мистецтва й »божевільного«, цебто справжнього мистецтва, загал масово відвідує цю останню й майже нехтує першу, яка не має жадної артистичної вартости.

З наведених двох прикладів бачимо, що дійсна культура не має нічого спільного ані з протинаціональним космополітизмом, на який так довго хорував московський большевизм, ані з нацистичним шовінізмом, якому поклоняється ще гітлерівська Німеччина. Культура, дійсна та жива, не може бути на послугах політичного або партійного фанатизму. Навпаки, її вічним джерелом є нація, вільна у своєму розвитку, не зв'язана путами жадного політичного маніяцтва. Не треба забувати, що архитвори національного мистецтва й письменства є водночас надбанням світової культури та що національні генії належать до всього людства. Музика Вагнера або Шопена чи Гріга, що вилилися з нетрів національного життя, здобула цілий світ так само, як українська пісня, напр. у виконанні незабутньої капелі – О. Кошиця. Безсмертна поезія українського велетня – Т. Шевченка, пересякнена найчистішим національним жаром промовляє своїм уселюдським змістом до серця кожного народу. Б. Бернсона (великий норвезький національний поет) – читано з великим захопленням у цілій Європі. Архитвори національної різьби та малярства всіх часів і народів є вічними і світовими своєю вселюдською красою.

Світові не загрожує отже жадна одноманітність, але навпаки, й завдяки сучасному національному відродженню, людство іде назустріч весняному розцвітові нових, не тільки національних, але й расових культур. Тому сучасна здорова боротьба за національне й расове самоозначення, це жадна культурна реакція й не примха історії, але навпаки, безсумнівний поступ у розвитку людства. Бо це не є боротьба проти творчого інтернаціоналізму людства, але тільки війна проти »поневолювачів, які зловживають державою для примусової асиміляції«. (Масарик).

Людство ж у своїй істоті це безнастанно-творча сума живих народів. Націями воно цвіте.

3. Націократія.

»Панівні народи«, оборонці історичного »стану посідання«, не хочуть жадним робом погодитися та визнати факт національного відродження й самоозначення т. зв. »неісторичних народів«. З початку вони просто нехтували його. Потім засуджували на поталу; глузували з нього й назагал відкидали, як наядну, мовляв, історичну дурницю, потім почали шукати якихсь чудодійних ліків, щоби бодай загальмувати буревійний наступ національних рухів. Нарешті, коли все це не помагало, вони даремно намагаються визвольні рухи плебейських народів обкидати болотом усіляких клевет та брехливих обвинувачень. Все це однак зовсім безсиле. Бо історія тепер сприяє визволенню обездолених народів, яких вона досі нехтувала та приспала. Людство простує до націократії, цебто, до політичного панування нації в недалекому майбутньому.

В дотеперішній історії людства чергувалися досі – церква та держава, як організаційні чинники політичного розвитку. Сьогодні на зміну їм приходять нація, що в своїх змаганнях за політичне самоозначення виступає проти опікунства держави, яка нехтує їх самостійницькі змагання. Приходять народи, що ще недавно національно прокинулися або тепер борються за своє політичне самоозначення та волю. Це особливо є характерне для сучасної Європи, а також для Азії й подекуди вже й для Африки; словом, скрізь, де національно прокинулися чи прокидаються кольорові народи, висовують домагання расової рівноправности, а поруч з тим і права цих народів на самоозначення. Оці національні змагання на-

шої доби по цілому світу є вступом до нової фази вселюдської історії, яку я називаю націократією. Живемо в добі її народження. Можемо тому стежити за перебігом її творення. Було б проте передчасним уже нині вирахувати всі реальні форми націократії, які щойно завтра стануть політичною дійсністю. Сьогодні можемо тільки приблизно передбачати головні напрямні цього нового історичного руху.

Завданням націократії буде витворення нового типу держави, досить гнучкого для того, щоб у нього вклялися самостійницькі змагання кожного культурного народу. Націократія мусить знайти живу форму для здійснення права народів на їхнє самоозначення. Історичне її завдання полягатиме в тому, щоб досі хронічний спір між нацією і державою погодити раз на все. Націократія мусить примирити самоуправу, зглядно самостійництво національно свідомих, але політично поневолених народів з історичним централізмом та диктатурою держави. Головно тут буде розходитися про погодження засади «волі та організації», як слушно констатує це автор «Пан Європи» (Куденгове-Калергі). «Це замирення – каже він – в середині має виявитися в якнайдалі йдучій автономії, а назовні в якнайбільшій федерації». Сучасний світ прямує непереможно до цього виходу з теперішнього націо-державного напруження. Особливо британська державно-адміністративна практика, як ми вже говорили, є під цим оглядом дуже повчаюча.

Сучасний паннаціоналізм, захоплений ідеалом всебічної національної самовистарчальности, особливо ж у справах господарських (т.зв. автаркія), зовсім забуває та свідомо нехтує цю потребу міжнародної співпраці попри цілком виправданого змагання кожного народу до повного його самоозначення. Проте, національний егоїзм, що відкидає неминучу потребу порозуміння між народами, в першу чергу шкодить інтересам власної нації. Масарик має рацію, коли каже:

«Одиниці, таксамо як і народи, не існують для того, щоб виконувати лише свої егоїстичні завдання. Нарід, що жив би тільки для себе, був би таксамо бідолашний, як людина, що живе лише для себе. Без віри в ідеї та ідеали, є життя, як одиниць так і нації, лише животінням».

Рівно ж національний егоїзм (автаркія) в господарських справах цілковито завів. Це програмове господарське осамітнення окремих країн у великій мірі спричинило та поглибило світову економічну кризу, яка вибухла в 1929 році. Не підля-

гає сумніву, що вихід з цієї трагічної скрути є можливий єдино шляхом відновлення економічної політики на засаді міждержавної та міжнародної співпраці між усіма націями й країнами. Регіоналізм у світовій економіці, що останніми часами набуває впливу в міжнародніх взаєминах, це той міст, по якому зубожене й зголодніле сучасне людство – при нечуванім досі надмірі всіх продуктів – вийде з безпросвітнього закутка теперішньої національної автаркії на шлях міжнароднього порозуміння й співпраці. Взагалі, без шанування засади взаємин та господарської взаємозалежності всіх народів і країн, неможливе переведення політичної націократії.

Не треба собі робити зайвих надій, що шлях до здійснення націократії веде навпростець. Навпаки, він буде дуже плутаний і тяжкий. Двобій між нацією і державою буде дуже кривавий, заки держава пристосується до нової системи націократії та визнасть її, цебто, поки кожен нарід національно освідомлений, здійнить і забезпечить своє політичне самоозначення. На цьому шляху до націократії неминучі ще криваві війни й революції. Бо людство, нажаль, ніколи й ніде не навчалось нічого з досвіду минулого всупереч відомому твердженню, що «історія є учителькою народів». Хоч факти доказують ясно, що навіть світові культури та мови, як англійська або французька, не в стані були цілковито винародовити недержавні, а навіть дикі поневолені народи, проте, народипани продовжують свої спроби винародовити іншонаціональні елементи.

Заведення націократії вимагатиме попереднього духового та морального переродження людства й народів. Доведеться зрезигнувати з культу абсолютної надзверхности держави та примиритися з голою дійсністю, що право на самоозначення мають усі національно освідомлені та зорганізовані народи без жадного виїмку. Треба буде обмежити «святий егоїзм» народів, ґрунтовно проаналізувати й скритикувати національний месіянізм, цебто, віру в якийсь спеціальне призначення того чи іншого народу на кошт і рахунок других націй. Доведеться також зрезигнувати з мрії про світове панування якихсь «вибраних» народів; відкинути забобон про «вищість» одних та «нижчість» других націй, зглядно рас. Слід буде усвідомити собі, що кожна нація або раса, у відповідному для себе природному й суспільному оточенні може розвинути в гарну квітку людства, в чинного та творчого його співробітника.

Сучасна паннаціоналістичча психоза згодом мине, такса-

мо, як минув релігійний фанатизм, що на початку нової доби руйнував Європу кривавими війнами та вкривав ватрами заживо палених «еретиків». Коли ми сьогодні переглядаємо чорну хроніку цих бузувірських подій, нам тяжко вже зрозуміти, чому та або інша віра могла викликати у тодішніх людей такі дикунські інстинкти та звірячий фанатизм. Так само наші внуки з жахом читатимуть історію кривавих подій, заподіяних теперішнім паннаціоналізмом. Релігійна толеранція є сьогодні правилом серед культурних націй. Для наших нащадків такою самою істиною буде національна та расова терпимість.

Від боєвого паннаціоналізму наших днів через життєрадісний і творчий націоналізм – завтра веде шлях до майбутньої націократії. Хоре, збентежене політичними лжепророками, сучасне людство, прокинеться незабаром з післявоєнної та революційної недуги, щоб у відворотному напрямі пройти відому формулу австрійського поета Грільпарцера: «від звірства, через націоналізм до людяности»! Бо у своїй істоті націократія – це визволені, незалежні народи, добровільно об'єднані в світові спілки з одного боку й відновлене, зорганізоване людство з другого.

Ю л і я н О х р и м о в и ч

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

(Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова)

Із вступними статтями Ф. Федорцева і В. Дорошенка

За першим виданням «Новітньої Бібліотеки» ч. 43 Львів – Київ,
1922 р., з деякими правописними поправками.

ЮЛІАН ОХРИМОВИЧ

(Грудка землі на могилу покійного Товариша)

На кривавім шляху визвольних змагань нашої нації знов
одна жертва, знов одна помітна втрата.

*»Що днини найтемніша з загадок;
Найкращі все падуть, у них влучає смерть,
Не в змучених життям, котрим вже сніг немилый,
Не в літєлих без ворогів, без друзів,
Не в зимних півлюдей, застиглих, одубілих,
І не в забутих, що для них не б'ється грудь нічия.
Ні! У сильних веселих і гарячих,
Що як живий вогонь палахкотять вгору,
І мають серце просте, без фальшу й підступу,
І мають душу щирю з вірою дітей,
І мають очі повні мрій-бажань гарячих
В котрих ясніє ще очікувань надія —
В сліпців, жреців, пророків і поетів,
Котрих зіслала доля, як дальні світила,
Щоби вносили ясність в змотане життя,
Щоби вливали міць, борцям потрібну в бою,
Обняти в спадку днів нових вінець —
Такі падуть, такі вмирають!...«*

(Еміль Гадіна)

* * *

З далеких степів чорноморських прилинула до нас сумна вістка. Юліан Охримович не жиє! Аж після чотирьох місяців від його трагічної смерті довідалися ми від приятелів Покійного, що цей 29-літній юнак, жрець нашої багатой традиції і пророк кращого Завтра української нації – умер 10 жовтня 1921 р. під кулями червоної інквізиції.

Юліан Охримович, наймолодший син о. Юліана і Марії з Коблянських з Сенечола, повіт Долина, уродився в р. 1893 в Стрию. Зростав він в атмосфері справді проведеної в життя вирозумілості, уважливості і сердечної ніжності. До гімназії ходив початково у Львові, а опісля в Коломиї. Вже

в нижчій гімназії захоплювали його відгомони великих поступових ідей, вже в ранній молодості спинявся його тугий інтелект над політично соціальними явищами. Та найкращою мабуть практичною школою в його ранній молодості був батьківський дім, де головню в часі ферій не збувало на гостях. А були це звичайно живі мусуючі темпераменти, ті, що – як казав Пшибишевські – нові стежки в пралісах прорубували. З батьком Покійного о. Юліяном, вельми освіченою людиною і найстаршим братом д-р Володимиром, одним з каменярів 90-тих років, велися широкі, оживлені дискусії про все, що могло інтересувати живу освічену людину. Зерна нових правд западали в юнацьку душу приймалися там і зростали новими ідеями.

В Коломийській гімназії пок. Юліян втішався пошаною і повагою серед своїх товаришів завдяки широкому читанню і самостійности думки. Годиться згадати, що в тодішньому часі коломийська молодь була під моральною пресією хаотично-вузькоглядного, однобокого, крикливого і специфічно-незмістового радикалізму гомінкого д-р Кирила Трильовського. Юліян Охримович все критично відносився до цієї «ідеології» (боротьба з попівством!), зберігаючи постійно свій власний, ясний і безпристрасний суд в кожній справі, яка тільки захоплювала молоді уми.

Після матури в 1911 р. записався Покійний на філософський відділ львівського університету, віддавшись студіям стислої філософії. В студентському життю, яке після процесу 101 знову починало міцніти й розростатися, Покійний відразу почав відогравати помітну роллю. Особливо живу діяльність проявив він в II-й секції Українського Студ. Союзу, в котрій гуртувалася соціалістична, радикальна та непартійно-поступова молодь. І хоч ця секція цифроно не була велика (мала всього до 30 членів), то все таки її організаційна й інтелектуальна сила ваготіла над усім студентством. Звичайно членами секції обсаджувалося виділи майже усіх студентських товариств (а було їх 12). В руках секції був студентський орган «Шляхи», її члени найбільше причинилися до відсвяткування 40-літнього ювілею Ів. Франка і уладження II-го всеукраїнського студентського з'їзду на передодні грандіозних подій на українських землях і в цілім світі. З цієї секції вийшли також наймолодші діячі воєнної і революційної доби: пок. Юліян Охримович, Володимир Котецький (псевдонім В. Прудкий, що заповідався на значного письменника: згинув

на італ. фронті під кінець світової війни), М. Камінський (товариш Ю. Охримовича, заповідався на помітного літер. критика: впав на італ. фронті), Микола Федюшка (псевдонім М. Євшан, відомий критик; помер по довгих і важких переходах на тиф у Винниці, сказавши своє останнє слово в знаменитих «Великих Роковинах»), Володимир Бандрівський, д-р Осип Когут, Василь і Петро Дідушки, Ростислав і Корнило Заклинські, Роман Дашкевич, Олена Степанівна і б. ін. Нервом цієї секції був пок. Юліян Охримович, переконаний самостійник і соціаліст-гуманіст. Заєдно визначався він в дискусії своїм прозорим викладом, переконуючими аргументами і ясними, неаприорними заключеннями, чим різко відрізнявся від інших товаришів-соціалістів, ідеологія котрих спиралася на туманним підкладі і користувалася спекулятивно-демагогічними засобами. В академічнім році 1913-14 Покійний редагував місячник «Шляхи», тоді орган Українського Студ. Союзу.

На ферії 1914 р. Покійний виїхав до своєї дальшої рідні на Наддніпрянщину. Там застав його вибух війни. Поворот був неможливий і він був приневолений полишитися на місці. Небавом розпочалися переслідування «Австрійців», і Покійний вів важке життя, укриваючись два роки 1915 і 1916 в Мелітополі (на Таврії) і в Криму. Цей протяг часу нелегального життя присвятив Покійний розбудженню й утворенню національної свідомості серед молодой української інтелігенції. Для нелегальних студентських громад у Києві та Москві пише він «Нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст.», якого І. частина появилася друком в 1918 р. накладом видавництва «Серп і Молот». Ці листи до студентських громад про українську національно-політичну думку поруч публіцистичної діяльності за кордоном д-р Дмитра Донцова, мали непомірливо важкий вплив на освідомлення молодой інтелігенції в українсько-самостійницькім напрямку. Автор звертає увагу на національний момент української політичної думки. Він намагається сепарувати молоду інтелігенцію від шкідливих московських впливів (ущасливлення людства), а звертає її увагу до ядра своєї нації, до своєї традиції. У вступі до своєї розвідки пише він: «Великі завдання, які накладає теперішня хвиля і дальші роки на українську демократію, вимагають докладного обізнання широких кіл нашого громадянства з тими підвалинами, що лягли в основу сучасного національно-політичного світогляду всіх українських партій. Факт утворення незалежної української республіки, невідома і непевна її дальша майбутність, потреба глибокого

національного будівництва, потреба добре продуманої синтези дальшої національно-політичної творчості з визвольною боротьбою міжнародньої демократії, складні питання, зв'язані з міжнародньою розв'язкою національної проблеми – все це вимагає від нас систематичного самовиховання й ясної свідомости зв'язку теперішніх наших поглядів з поглядами наших попередників. Коли ж зважити ще факт, що політичні погляди не тільки широких мас молодішої нашої інтелігенції, але й тих, що стоять біля керми державного життя, не основані на тривкому історичному фундаменті, – то можна бути певним, що всякі праці з обсягу історії нашого громадянського життя мають тепер величезне значення».

Ця прекрасна праця Юліана Охримовича, котрої появилася друком тільки перша частина, доведена до Драгоманова включно, мала нам дати в короткім і ядернім представленні цілість української національно-політичної думки. Друга частина мала містити розвиток національної думки в літературі і життю галицьких народоців і москвофілів, галицьких соціалістів-народників 70-ти і 80-ти років (Франка і Павлика) та старої галицької радикальної партії, а крім того наддніпрянських українців з 70-тих років до початку ХХ. ст. Третя частина мала обнімати собою розвиток національно-політичної думки по обох боках кордону в ХХ. ст. Паралельно з цією працею Покійний приготував до друку книжку про розвиток соціально-політичної думки українського громадянства. Крім того готову мав він розвідку про українську літературну мову. Що сталося з цими цінними рукописами Покійного, важко сказати. Якщо вони заховалися в Києві чи деінде, то заповнили б велику прогалину в нашій політичній літературі.

Після вибуху революції Юл. Охримович виступає на ширшу арену, не як аподиктичний провідник, тільки як ревний, обов'язковий робітник. Після створення Української Центральної Ради студентські громади висилають його до першого передпарляменту України. Та через нагінку чорносотенного «Кієвлянин-а», що мовляв – «Австрієць» засідає в Центр. Раді, він був приневолений уступити. В рр. 1917-18 займав Покійний становище секретаря Центрального Комітету Української Партії Соціалістів-Революціонерів та секретаря «Селянської Спілки». Одночасно був співробітником «Народньої Волі» і членом та співробітником видавництва «Серп і Молот».

Мимо бурхливої доби, мимо *bellum omnium contra omnes*

Покійний, хоч міг виїхати до своєї тіснішої батьківщини, не хотів покинути терену своєї праці. Коли всі спасалися втечею перед наїздом червоних орд, він полишився на місці. В рр. 1919-21 був учителем середньої жіночої школи в Мелітополі і завідуючим відділом народної освіти на повіт Мелітополь (Таврійської губернії). Там пережив він 27 змін влади. Не маємо певних звісток, що було причиною розстрілу, бо ж Юл. Охримович займав до певної міри офіційну посаду. Не буду далеким від правди, коли висловлю своє припущення. Мабуть українізація школи завела його в підвали чрезвичайки, котра постаралася вже про «аргументи» на «реакційність» Покійного.

Його приятелі, що сповістили про трагічну смерть, пишуть дослівно так: «Наш Юльчик ще 10.X.1921 »отравлен« на той світ. Колись дізнаєтеся більше... Сього літа дуже багато наших добрих знайомих забрала люта смерть (чрезвичайка). Між ними і Юлик упав жертвою сучасного менту... Чому ми Вам ранше не писали, легко догадатися... У нас крайня нужда, їмо лише раз в день, маємо по 5 дека хліба на душу...»

* *

Так. Смерть влучає співців, жреців пророків і поетів. І кров цих жертв азійської тиранії, котрих єдиним прогріхом є любов до своєї нації, бажання волі для своєї мученої країни, ця неповинна кров мусить стати сівбою для нового жнива. Прощаючи оцими словами нашого Приятеля і Товариша, шлемо привіт на його могилу:

*Дай хоч надію, Боже, що ця сівба чудова
Дасть жниво золоте! дасть жниво величаве!*

19.2.1922
Ф. Федорців

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Оця брошура Покійного Юл. Охримовича постала з його відчитів, писаних рік перед останньою революцією для нелегальних студентських громад у Києві та Москві. Зважаючи на недостачу в нашій літературі систематичного огляду найновішої історії українського політичного руху, київське видавництво «Серп і Молот» видало в 1918 р. реферат Покійного окремою книжкою, роблячи його таким чином приступним і для ширшого громадянства.

І хоч авторові в розпалі революції й недостачі потрібних матеріалів та книжок не було коли і як переглянути й справити свої наспіх писані відчити, все ж таки книжка його справила свою службу, заспокоюючи інтерес широких кругів інтелігенції, яка щойно усвідомилася національно, до недавнього минулого українського руху, до його первопочинів. Промахи, пропуски й недогляди річ очевидно неминуча в подібнім огляді, хоч би й як поважно забратися до його представлення.

Адже ж з огляду на відомі передреволюційні відносини в Росії не могло багато заховатися потрібних джерел – документів усякого роду, листів, то що, бо це було здебільшого нелегальщиною» й як таке не переховувалося, а нищилося самими ж діячами, учасниками руху.

Так само не багато маємо ми й споминів учасників про найважливіші моменти руху, також із тих самих причин.

Не багато появилoся в світ і з того, що переховалося, або лежало по яких архівах, особливо поліційних. Такі речі почали виходити на світ здебільшого з вибухом революції. Отже, й фаховий історик мусів би поборювати чимало труднощів, що ж говорити вже про молодого студента, який ще крім того не міг користати з більшої бібліотеки, не кажучи вже про те, що був цілком позбавлений книг і часописів, що появилися за границею Росії. Очевидно устерегтися промахів було йому не можливо. Мусів не одно цитувати з пам'яті, брати з других, або третіх рук, не маючи змоги перевірити. Але не зважаючи на все це, реферат Покійного вирізняється дуже корисно з-поміж подібних студентських робіт, опрацьований совісно, зі знанням речі. Тому зовсім оправдана була поява його в друку в 1918 р. Та до нас у Галичину це видання майже не дійшло й мало кому відоме, хоч потреба систематичного огляду нашого відродження ХІХ. ст. не менше пекуча і тут.

Щоби заспокоїти хоч частинно цю потребу у нас, випускаємо тепер огляд Покійного в другому виданню, в якому ми дозволили собі справити очевидні фактичні й стилістичні недогляди й прикрі друкарські помилки київського видання, а тов. Ф. Федорців подав змісти до кожного розділу і взагалі допильнував цілого видання.

Не спиняючися докладніше на оцінці праці Покійного (цікавий знайде таку оцінку в моїй рецензії у «Шляхах» 1918 р. з 1-6, ст. 169-171), поручаємо цю цінну брошуру увазі нашого громадянства, а особливо молодіжі. Нехай буде вона дорогою пам'яткою для всіх нас про незабутнього ідеаліста й ентузіяста, світлого й характерного «Юльчика», одного з визначних представників і провідників галицько-української молодіжи.

Вол. Дорошенко

I

Лівобережна Україна на початку XIX ст.

Національно-політичний ідеал козацької України; – Лівобережне дворянство пересемником національно-політичних ідеалів козащини; – Вплив «Історії Русов»; – Політика Москви у відношенні до України після полтавського бою; – Тайні російські товариства і їх відношення до України; – Клубок Лукашевича; – Піонери українського відродження і їх російський патріотизм; – Чотири течії національно-політичної думки.

Колискою українського національного відродження була Лівобережна Україна (давня Гетьманщина і Слобожанщина – сьогодні губернії: Полтавська, Чернігівська і Харківська), де найдовше продержалася стара українська самоуправа, і де ще спомини про козацьку волю і національну самостійність були дуже свіжі. Крім цього, саме на лівому березі збереглося українське дворянство, нащадки козацької старшини, що хоч з кінцем XVIII ст. почало покидати свій нарід, то все ж таки не було ще так винародовлене (зденационалізоване), як наприклад на Правобережній Україні. З-поміж цього дворянства і вийшли піонери українського національного відродження, і тому насамперед ми приглянемося національно-політичному світоглядові лівобережного дворянства.

Козацька Україна полишила своїм нащадкам ясний національно-політичний ідеал, що хитався між державною самостійністю і автономією в рамцях сусідніх держав, чи в федеративній сполучі з ними. Першим представником такого самостійництва треба вважати Богдана Хмельницького, що був навіть на короткий час зверхником самостійної української держави. Важкі політичні умовини, і надто м'ягка полі-

тика проти давньої гнобительки Польщі, змусили Хмельницького шукати опору у північного сусіда на основі автономії. Цей факт не можна вважати проявом москвофільства або благочестивого, православного патріотизму Хмельницького. Це була тільки політична орієнтація, спроба політичного забезпечення самостійності своїй країні, а що так було справді, це бачимо з того, що перед смертю Хмельницький, обурений політикою московських боярів на Україні, зриває зносини з Москвою і заключає спілку зі Швецією, Семигородом і Туреччиною проти Москви і проти Польщі. Його наслідник Виговський продовжує далше політику свого попередника, в ім'я її стає до боротьби з Москвою, і – визволивши всю Україну від неї, заключає гадацький договір з Польщею, де Україна виступає автономним князівством під протекторатом Польщі. Об'яснити політику Виговського польсько-шляхетськими симпатіями не можна також, бо не за що інше, як за свої автономічні погляди, наложив Виговський головою, розстріляний поляками. Представником виразного самостійництва був також Дорошенко, що – не досягнувши своєї мрії, піддається під протекторат Туреччини. Українським самостійником був також без сумніву Мазепа, що найкраще бачимо з його переговорів зі шведським королем Карлом XII, і з його відомої пісні, де він нарікає на недостачу єдності між українцями, що «тягнуть не в один гуж» і служать одні Польщі, другі Туркам, а треті Москві.

Крім згаданих представників українського самостійництва, майже всі гетьмани були в меншій або більшій степені поборниками українського автономізму, не виключаючи навіть таких хитних і безхарактерних одиниць, як Юрась Хмельниченко, Брюховецький, Самойлович, Многогрішний, Скоропадський і Кирило Розумовський. Але не лише гетьмани, але також старшина, полковники, і запорозькі отамани леліяли ідеал своїх зверхників, а деякі з них, як ось Богун, Петрик, Гордієнко і Орлик, перевищують безперечно своїм послідовним і глибоким самостійництвом навіть великих гетьманів. І хоч цей автономізм у багатьох з них не мав загально-національного характеру, і був радше козацьким патріотизмом, що обмежувався інколи територією Лівобережної України, то все ж таки у Хмельницького, Богуна, Виговського, Дорошенка і Орлика бачимо намір визволити всю Україну, в її етнографічних межах «по Вислу і Самбір», в склад якої входила б теж територія Волині, Галичини і Холмщини, що як відомо, слабо були охоплені козацьким рухом.

Ці національно-політичні ідеали козащини не могли зовсім загинути серед потомків козацької старшини в ті часи, коли вже Гетьманщина була скасована, і Україна зробилася звичайнісінькою провінцією московської держави. Правда, на Правобережній Україні, де все українське дворянство підлягало на протязі XVIII стол. цілковитій польонізації, ці ідеї загинули майже зовсім, але на Лівобережжі живуть вони ще довго в пам'яті нащадків. Це бачимо найкраще з такого факту, як поїздка графа Капніста до пруського короля, просити в його допоміж для України, що мучиться під «тиранською московською кормигою», а передовсім з славного на свій час памфлету, відомої «Історії Русов или Малой Россіи», написаної при кінці XVIII-го ст. депутатом до «катеринської комісії» від України, Григорієм Полетикою. «Історія Русов», що ходила в рукописах по руках лівобережного дворянства майже цілу першу половину XIX ст. (вона була надрукована аж у 1846 р. проф. Бодянським вже як історичний документ), і мала такий великий вплив на творчість Шевченка, перейнята палкою любов'ю до України. Її автор з пророцьким патосом кидає громи на Москву за її злочинні діла, яскравими красками малює трагедію козацької України після полтавського бою, устами Павла Полуботка називає Петра Великого катом і тираном, і при кінці звертається з питанням «що коли всяка кривда на землі має бути помщена і відпокутована, яку він проливав від часів Наливайка аж до сьогоднішнього дня, і зносив люті переслідування й наругу за те лише, що боровся за власну свободу на своїй землі, та мав бажання, питомі всьому людському родови».

Думки автора «Історії Русов» живуть ще довго серед українського дворянства, але радше як спомин минулого, ніж як активна ідея сучасності. Більшість українського дворянства кінця XVIII-го ст. і перших чотирьох десятиліть XIX віку, вступила на шлях безповоротного обмосковлення і великодержавного московського патріотизму. Московське правительство держалося, як відомо, після полтавського бою супроти козацької старшини двоякої політики: знищити всіх, хто сміло й завзято обстоював «права і вольности» українського народу, і приєднати на свою сторону тих, хто вагався між альтернативою любови до рідного краю й особистих вигод. Цю свою програму воно виповнило з великою послідовністю. Оборонці українського автономізму погнили в петербурських болотах, в монастирських келіях, в петро-павлов-

ській кріпості, в снігах Сибіру або мусіли шукати рятунку на еміграції за кордоном. Всі ж льюальні елементи одержали дворянський титул і в дарунок за вірність закріпощені душі власного народу. Це були люди, про яких співав народ у своїх думках, що покинули рідний край «для панства великого, для лакомства нещасного», «за ради користи, за ради чинів, вони відреклися від рідних братів», про яких казав губернатор України Репнін цареві Александрові 1818 р., «що для особистих вигод по жертвували щастям рідного краю», і яких клеймив Шевченко, «що за шмат гнилої ковбаси, у вас хоч матір попроси, то оддасте». По своїм громадським поглядам, вони були свідомими російськими патріотами офіційної марки й послідовними ворогами всього рідного, що перлися в чиновники і з «самоотверженням, присущим малоросіянам», старалися в собі викоринити все, що віяло Україною, старовиною і рідним народом, або в глибинах душі таїли козацький автономізм і любов до рідного краю, але в своїй діяльності, на практиці нічим не відрізнялися від перших. Більшість з-поміж них не могла зі згаданих причин не тільки мати жадних національно-політичних українських ідей, але навіть чисто етнографічного українства цуралася й поборювала українську мову, як мужицький жаргон.

Хто не пішов шляхом цього свідомого відступництва, цей мусів боротися з вічним хитанням, жити між двома душами, кривити душею, і перед собою і перед властями. Типічним представником цієї другої категорії був Микола Гоголь, що гаряче любив Україну, але всю свою творчість віддав якраз не їй, сміявся з українських дворян, що йдуть до Петербурга і там своє прізвище на «енко» змінюють на «енков», а сам причепив собі «ов», хоч вправді не до імени, але до душі, тужив за минулим України, а сам піддержував все те, що руйнувало останки цього минулого, висмівав світ чиновників і офіційну систему, а сам у своїй переписці виступав апольоетом офіційної Росії і «православія, самодержавія і народности». Такими шляхами йшла, на жаль, більшість. Але серед тої темної й сірої маси були люди, що шукали інших доріг, і свідомо або несвідомо простували новим шляхом. Поміж ними треба відрізнити дві головні течії: з одного боку це піонери українського літературного відродження, представники українського письменства до-Шевченківської доби, перші українські етнографи й історики, з другого це учасники визвольного політичного руху часів Александра I-го, масони й декабристи.

Ми почнемо від других. За панування Александра I-го ціла Росія засіялася сіткою тайних товариств, що клали собі метою знесення кріпацтва й перемену політичного ладу в Росії. Багато з-поміж них вибрало тереном своєї діяльності територію України, де особливо визначилися два товариства, а саме «Южное общество» і «Общество соединеных славян», які опісля сполучилися. Хоч основниками цих товариств були великороси, але між членами їх бачимо українців, з яких особливо визначився декабрист Горбачевський. Одначе не дивлячись на це, в згаданих двох товариствах не знаходимо ніяких ідей, щоб бодай натякали на українські національно-політичні змагання. Основник першого товариства, декабрист Пестель, у своїй програмі російської конституції являється завзятим централістом і не признає в Росії національних прав жадним народам, крім поляків. Його ідеалом є централістична республіка, де всі народи зливаються в «один русский народ». Що до цієї справи він виступає далеко більшим централістом, ніж головний ідеолог чисто московського «Северного общества» Муравйов, що був прихильником «областной» автономії російських провінцій, або другий визначний член того ж товариства Рилєєв, що в своїй поемі «Войнаровский» опоетизував самостійницькі змагання мазепинців.

Друге товариство, товариство «Объединенных Славян», клало собі головною метою федеративну слов'янську республіку, признаючи за всіма південними і західними слов'янськими націями право на політичну самостійність, одначе цього права не признавало ні для білорусів, ні для українців. Для його «русский народ» був також «один». Цей факт, що - не зважаючи на яacobинський централізм першого товариства, і на протиукраїнське становище другого, українці творили все ж таки значну скількість членів обох товариств, свідчить тільки про те, що не лише українські дворяни-монархісти й реакціонери, але також і республіканці і конституційники були добрими російськими патріотами, і в нових своїх політичних змаганнях забували про давню боротьбу рідного народу за незалежність. Загально-державні інтереси заслонили перед їх очима національну емансипацію України.

З другого боку можна допустити, що давній український автономізм не загинув зовсім серед тодішнього поступового дворянства на Україні, тільки уступив так сказати б, на друге місце, або притаївся, не маючи відваги сміливо виявити себе.

Цю можливість стверджують коротенькі й неясні спогади сучасників цієї доби про українські таємні товариства, що ставили собі метою здобуття незалежності України. Згаданий факт наводить ще на думку, що oprіч централістичної течії існувала в ті часи серед українського дворянства течія сепаратистична. За цим промовляють слухи про існування «кружка Лукашевича», що саме мав на меті вести пропаганду українського політичного сепаратизму. 1818 року засновано в Полтаві легальну масонську льожу, до якої належали між іншими українські поміщики Кочубей, Тарновський, український поет Котляревський, а також боришпольський поміщик, переяславський повітовий маршалок Лукашевич. Цей Лукашевич опісля виступив з льожі, вхордив в тайні зносини з різними кружками масонів та декабристів і сам оснував яексь тайне товариство, про котре між тодішніми декабристами й масонами ходили різні суперечні слухи. Історик Семевський в своїй праці «Политическая и обшвененная идеи декабристов», приводить зізнання свідків в процесі декабристів про Лукашевича й його тайне товариство. Один свідок говорив, що Лукашевич пропонував вступити йому в тайне товариство, де він був головою. Це товариство було улаштоване на зразок масонських льож і мало свій катехизм, в котрому між іншими було питання: «Де сходить сонце» і відповідь була: «В Чигирині», що мало натякати на столицю гетьманської України Хмельницького і Дорошенка. Інший декабрист говорив знову, що метою Лукашевичевого товариства є сполука України з Польщею. Третій, що товариство Лукашевича пропагує незалежність України, а інший ще, що хоче освободити Україну при помочі Польщі і віддати її під польський протекторат. Також польські революціонери тих часів говорили Пестелеві, що на Вкраїні, на лівому березі Дніпра, є чимале тайне товариство, що ставить собі метою відірвання України від Росії. Але на слідстві ніхто не зміг назвати інших членів товариства (крім Лукашевича), і через те суддя видав вирок, що Лукашевич тільки мав на меті заложити товариство для пропаганди ідеї самостійної України, але свого наміру не здійснив. Лукашевичеві заборонено виїздити з свого села і віддано під надзір адміністрації.

Про існування серед тодішнього українського дворянства політичних ідей, що їх приписано Лукашевичеві, свідчить нам багато дрібних, другорядних фактів. Згадаємо хоч би популярність «Історії Русов», або лист історика Маркевича до де-

кабриста Рилєєва. Маркевич так писав до Рилєєва 1825 року: «Чи можу я холонокровно читати »Войнаровського« і »Наливайка«? Прийміть від мене і від усіх моїх земляків ширу подяку. Ми ще не згубили з очей діла великих мужів-українців, і в багатьох серцях ще не погасла давня сила почувань і любови до батьківщини. Ви ще знайдете у нас живий дух Полуботка. Ви підносите цілий нарід, – а горе тому, хто бажає понизити цілі народи, хто старається покрити погордою цілі країни. Вони відплатять йому своєю погордою«. Але поза тими відірваними фактами ми не маємо ніяких документів, які характеризували би нам ближче цей політичний націоналізм серед українського дворянства, і згадані ідеї стоять перед нами радше, як відгуки старовини, як своєрідні національно-політичні настрої, а не як свідомо організована політична течія... В кожному разі цей, так сказати б самостійницький напрям, ховався в підземеллю, і був далекий від тих людей, що перші проложили шлях українській національній свідомості творами красного письменства та етнографічно-філологічно-історичними дослідями.

Націоналізм піонерів українського відродження, перших українських письменників, філологів та етнографів, не мав в собі ніякої політичної закраски. Любов до природи української землі, любов до побуту, звичаїв, обичаїв, повір і пісень українського простолюда, оборона самостійности української мови, права українського письменства (красного) на самостійний розвиток та вкінці романтична туга за історичним минулим України – ось і всі складники, що виповняли зміст українського націоналізму і національної свідомости перших робітників на полі українського письменства й науки. В політичній царині вони всі без виїмку були добрими російськими патріотами, московськими централістами, імперіялістами, і взагалі своїми громадськими поглядами дуже близько підходили до офіційної Росії »православія, самодержавія і народности«. Це стверджує нам їх відношення до російської держави, сучасних їм історичних подій та до історичної минувшини України. Характерно для всіх романтиків, вони тужать за історичним минулим, одушевлюються подвигами українських історичних діячів, але ця любов до минулого має у них чисто пасивний характер. Вона не зобов'язує їх до нічого в практичному життю, з неї вони не роблять ніяких висновків. Зрештою, щоб погодити любов до минулого з задоволенням і санкцією теперішности, вони беруть з української історії і

своїх творів лише такі сюжети, які не викликають дизгармонії в їх світогляді. Боротьба з турками, татарами, ляхами, та оборона християнської благочестивої віри – ось весь зміст історії козацької України в очах, а може і не в очах, а в творах перших українських письменників Лівобережжя. Такий романтичний український патріотизм не тільки не входив в дизгармонію з їх московським реальним патріотизмом, але в часи польського повстання і турецьких війн доповняв і зміцнював ще його. Але Україна, що боролася проти Московщини за свою самостійність, Богун, Дорошенко, Виговський, Мазепа, Орлик, Гордієнко, Полуботок, були чужі для їх світогляду, вони мовчали про них, а іноді посилали на їх адресу проклони офіційної Росії. Самостійницькі змагання згаданих українських діячів, що одушевляли в тих часах Байрона, Рилєєва і польських романтиків, були далекі найближчим їх погомкам, що пішли слідами Кочубеїв і Галаганів. Навіть Пушкін у своїй «Полтаві», характеризуючи настрій козацтва часів Мазеви, не вагався заявити, що

*»Украина глухо волновалась,
У ней вже іскра разгорялась,
Друзья кровавой старины
Народной чаяли войны«.*

.....
*»Теперь бы грянуть нам войною
На ненавистную Москву«.*

або

*»Когда б наш славный Дорошенко,
Иль Самойлович молодой,
Иль наш Палей, иль Гордиенко
Владели славой войсковою,
Тогда б в снегах чужбины дальней
Не погибали казаки,
И уж Украины печальной
Визстановились бы полки«.*

Або ще в другому місці:

*»Давно без вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластием Москвы
Но независимой державой
Украине быть уже пора«.*

Ще сильніше малює ці настрої Рилєєв в своєму «Войнаровському».

Прихильник Мазепи Войнаровський, що повернув з еміграції на Україну, і якого було вислано на Сибір «готов все жертвы принести стране родной» і на Сибірі він «об Украине незабвенной, как сын Украины мечтал», або його жінка, що мовчки виносила недолю заслання, так характеризується:

*»Ея тоски не зрел Москаль.
Она ни разу, ни случайно,
Врага страны своей родной
Порадовать не захотела
Ни тихим взором ни слезой.
Она могла, она умела
Гражданкой и супругой быть«.*

В творах тодішніх українських письменників не знайдете ні одного місця, де б так сильно і ясно були висказані ці старі змагання, що більше, у них годі знайти взагалі яку небудь згадку про них.

Батько українського письменства, масон Іван Котляревський, поза своїм лібералізмом і вольнодумством, був все таки монархістом і московським патріотом, далеким від політичного українства, хоч у його і подибуємо тугу за старими козацькими порядками. Натяк на це, як

*»Вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись:
Так просто військо шикovalo
Не знавши: стій, не шевчись!
Так славній полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках було як мак цвітуть.
Як глянуть, сотнями ударять,
Перед себе піки поставлять
Та мов мітлою все метуть«.*

являється, як влучно висловився проф. Грушевський, радше елеґійним зітханням, ніж свідомим протестом проти сучасного ладу. Це зітхання цілком не перешкоджувало Котляревському писати славословні оди на вигнання Французів з Росії і славити царя і єдине «отечество».

Але в Котляревського московський патріотизм не виступає в такій яскравій формі, його заслоняють ліберальні тенденції

масона. Другий піонер української літератури, проф. Гулак-Артемівський, виступив у своїх українських поезіях російським імперіялістом, посилає глумливі проклони на адресу французів, турків і англичан під час севастопольської війни та славить генерала Пашкевича (також «землячка»), що видавив весь жир з польських повстанців 1831 року. Це не заважає йому казати: «Чи є в світі мати друга, як та Україна», бо московський патріотизм зливається в його з українолюбством, що видно хоч би з такого вислову, як «білий царь нас голубить, звелів не некрута, а козака з нас брать». Батько української прози, Григорій Квітка Основ'яненко, також був переконаним монархістом-державником. Відомий український лірик, типічний романтик Метлинський, що до божевілля любить свою рідну мову і плаче над руїнами і могилами України, цей сам поет в другому місці знаходить заспокоєння своєї туги в російському імперіялізмі і патріотизмі. Ніде так яскраво, як у його творах не відбилосся тогочасне українське «двоєдушє», ніде поетичний романтичний протест не виявив з такою силою своєї реальної, громадської слабости і нікчемности. Де ділася минавшина України? Де минула її слава? це головні питання, які завдає собі поет.

*»А все тихо, а все глухо
Чи козак і кінь умер?
Чи орел без крил, без пер?«*

Або далше:

*»Весь край вже замовк і чую од моря до моря
Не пахне вже ворога дух,
Не має вже вражого трупу.
Як на гробовищах в ніч глузу
Все смерть розсипала в пух.
Все тихо від моря до моря«.*

Але може ще прокинеться давня слава, може ще

*»Пісня з вітром ходитиме,
Дійде до серця, серце палитиме«.*

хоч поет інколи попадає в зневіру і голосить:

*»Вже не горитиме, вже не гремітиме як в хмарі
Пісня в народі, бо вже наша мова конає«.*

Не дивлячись на це, поет посилає проклон зрадникам:

*»Хто тебе, родино, рідний зневажає,
Хай той на чужині серця не має.*

*Та щоб до кого в горі притулитися,
Та щоб було з ким горем поділитися».*

Але цей проклон – проклон романтика, що, ридаючи на руїнах рідної землі, не питає зовсім себе: Чому так сталося? Що робити нам, щоб воскресити давню славу в повній одежі? Хто наш ворог тепер? Замість відповіді поет схиляє покірною головою перед дійсністю і ставить таку програму землякам:

*Нам братця...
Цареві служити,
Славоньки собі шукати,
Ворогів губити
Та щоб наших було знати.*

Замість протесту – рабська покора, туга за минулою славою України і поклін перед тим, що зруйнувало цю славу.

Російськими патріотами-імперіялістами були і всі інші письменники й поети, що найкраще бачимо з їх патріотичних поезій, писаних головню з нагоди трьох подій: вигнання Французів з Росії 1812 року, здавлення польського повстання 1831 р. і севастопольської війни. »Безконечную і подлюю лєсть русскому оружію«, як казав пізніше Шевченко, виспівували всі тодішні поети і письменники – Котляревський, Квітка, Гребінка, Артемовський, Метлинський, Чужбинський, Бодяньський, Морачевський, Максимович, Корсун, не говорячи вже про другорядних письменників. При згаданих нагодах не забували вони інколи показати своє українолюбство, головню з нагоди утворення окремих українських козацьких полків проти французів 1812 і проти поляків 1831 р. В історичних поезіях славлять вони Хмельницького (Корсун, Бодяньський, Гребінка і ін.) за це головню, що зробив велике добро і прилучив Україну до Московщини, у Гребінки кобзар співає про гетьмана Самойловича, а Бодяньський тужить над могилою відомого своєю лояльністю останнього гетьмана Кирила Розумовського. Крім того їх твори переповнені сентиментальними вигуками любови до України, як наприклад, »Неньці нашій коханій, Україні любій«, і таке інше, але даремно в їх творах шукати бодай одного натяку на політичне визволення України. Правда, в одній поемі Гребінки, написаній московською мовою, читаємо пояснення, чому Україна не може бути самостійною. Він там каже, що самим нам не можна держатися, тому що природа не дала Україні ніяких природних границь. З усіх боків нас оточують вороги, а захисту од їх у нас немає. Границі наші »букви на піску«. Далі поет

зітхає: «Ох, коби оточити Україну широкими, глибокими морями і довкола неї піднести гори, тоді б... тоді б ми могли бути самостійні, але тепер, вона неначе іва при дорозі: її не топче тільки той, хто не хоче». Як бачимо, український байкар і поет думає, що тільки якесь природне чудо могло б спасти Україну і дати їй самостійність, а що України високими горами і глибокими морями ніхто не оточить, тому для неї один вихід сполука з Москвою. І поет далі одушевлюється цим великим безкраїм царством, якому не має ні кінця ні краю, де всі говорять слов'янськими мовами і де одна віра і один цар... Тут та сама історія, що і в Метлинського, який також заспокоює свою українську тугу фактом, «що царство білого царя широко простяглося» і «що є в нас віра, цар і мова, і чимало нас слов'ян».

Як бачимо, між поглядами цих людей і поглядами Лукашевича, Маркевича, автора «Истроїі Русов» та їх однодумців, лежить глибока прірва. У них ви не знайдете ані духу Полуботка, ані спогадів про великих українських борців за свободу. Замість «погорди до гнобителів, про яку писав Маркевич, бачимо «подлюю лєсть їх оружію» замість Маркевичевого свідомого висказу «Гетьманщини немає, а з нею і щастя минулих літ», маємо тільки романтичні зітхання і свідомий московський імперіалізм, замість Лукашевичевого тосту в честь Бонапарта і скритої симпатії до поляків, як борців за волю свого народу, зустрічаємо тут ненависть до французів і тост в честь Пашкевича, що «видавив з ляхів весь жир».

Тепер насувається кожному на думку питання, що було причиною того з'явища, що всі піонери українського національного відродження були московськими патріотами і що їх українство має яскраво аполітичний характер? Причина цього лежить, на нашу думку, в суспільно-політичних поглядах згаданих людей. Всі вони були по своїх поглядах монархістами, реакціонерами і централістами, були вихованцями реакційної епохи й її ідеології. Віра в царя і правоту всього, що виходить від правительства, захищала їх світогляд від усякого сепаратизму і автономізму, а тим самим розмежувала різко в їх громадських поглядах політичне від національного, утворюючи характерну синтезу українського націоналізму і московського патріотизму. Коли б до їх українських симпатій прилучилися ще ліберальні і республіканські погляди декабристів, тоді безперечно їх світогляд став би близьким до світогляду Лукашевича, Маркевича, а може пішов би

ще далі. Що так би воно було, це показали нам ясно 40-і роки, де в ідеях Кирило-Методіївців, а головню Шевченка, синтеза українолюбства та демократично-ліберальних поглядів привела до політично свідомого українства. Але рівночасно нам насувається і друге питання: Чому ж це не сталося з декабристами українського походження? Очевидно, що причина лежить по часті в характері політичного світогляду декабристів. Як відомо, Пестель і південні декабристи черпали свої ідеї головню з Франції, і на їх світогляд мав найсильніший вплив республіканський якобінський централізм, який притупляв досить слабкі національні почування декабристів-українців.

Але це не головна причина. Адже ж «Общество соединенных славян» мало федералістичну основу, і, не дивлячись на це, члени-українці цього товариства не постаралися про це, щоби в його програмі будучої федерації Україні признано самостійне і окреме місце. Головною причиною був слабкий розвиток національного почування у декабристів-українців, що виробилися головню під впливом того оточення, серед якого вони оберталися і під впливом тих ідей, якими вони захоплювалися. Ми знаємо, що головною причиною розвитку національної свідомости серед тодішнього громадянства була романтична течія, що спонукала інтелігентніших людей зайнятися етнографічними і історичними дослідженнями в своїй батьківщині. Декабристи філологією і етнографією не займалися зовсім, а в царині історії цікавилися новішими західньо-європейськими подіями й ідеями, головню французькою революцією. Це захоплення Європою і відвернуло їх очі від рідної землі, а універсальні ідеї французької революції звернули їх увагу головню на реформи держави як цілости. Властиво кажучи, ми маємо тут перед собою вплив двох течій, що йшли безпосередню за собою, але якийсь час проявляли ще свій вплив паралельно: раціоналістично-республіканської і романтично-реакційної.

Брак синтези тих обох течій був першою причиною фатального явища, яке майже ціле ХІХ ст. не дозволяло ясно сформулюватися українській національно-політичній думці, а саме, що ті люди, котрі боролися за нові громадські і політичні ідеї, байдуже ставилися до української національної справи, а робітники на полі національного відродження були байдужими до політичних справ, зв'язаних з тим відродженням. Таким чином уже серед лівобережного дворянс-

тва першої половини ХІХ ст. зложилися ті головні напрямки по відношенню до української національно-політичної думки, які характеризують українське громадянство аж по нинішній день.

Першу течію творили ті люди, що відреклися від всякого українства з мотивів реакційного характеру, в ім'я ідеї «самодержавія, православія і народности». Їх духовими нащадками були всі отсі «раби, няньки і дядьки отечества чужого», що помагали «катувати матір», що розпинали Україну «гірше ляха», це нинішні чорносотенці і «истинно-русскіє» українського походження, – Юзефовичі, Шульгини, Савенки, Родзянки й інші. Вони вийшли тим самим поза межі рідного народу і більше ми над ними зупинятися не будемо. Ця течія продержалася в своєму первісному, майже незміненому виді аж до сьогоднішнього дня, гуртуючи під своїм прапором чималу частину українців з походження. Їх головна ідеологія, це московський націоналізм, рабська погорда до всього українського, особливо до політичного українства.

Другий напрямок творили українці-декабристи, що в ім'я загально-людського або загально-державного поступу нехтували рідним народом і його національними змаганнями. Вони являються духовими батьками поступного «общероссизму» ліберальної, радикальної і соціалістичної краски, що дивився на українське національне відродження, як на справу або реакційну або передчасну і другорядну та віддавав всі свої сили московській культурі і московському громадському рухові.

До третьої течії належали піонери українського літературного відродження. Вони знозу були духовими батьками «українофільства», що створило українську літературу, а почасти й науку, але все стояло осторонь політики, намагаючись всіма силами доказати, що українство це чисто культурний рух. З цією течією зв'язаний фатальний український аполітизм, ходження між двома стільцями і проба синтези українського й російського патріотизму чи то в реакційній, чи то в ліберальній і демократичній формі.

Нарешті кружок Лукашевича, і люди, що стояли близько до нього, творили четвертий напрямок, будучи духовими батьками політично свідомого українства, що через Кирило-методіївське братство, Шевченка, Драгоманова, галицьку радикальну партію і українську революційну партію подає руку сучасному українському автономізму й самостійництву.

II

Правобережна Україна на початку XIX ст.

Ополячення Правобережної України; - Вплив романтизму; - Балагульство, козакофільство, туризм і хлопоманія.

Такий був більше-менше стан української національної думки на Лівобережжі в перших 4-ох десятиліттях XIX віку. Ще сумніше представлялася справа на правому березі Дніпра. Правобережна і західня Україна, цебто Київщина, Херсонщина, Поділля, Волинь, Холмщина, пинське Полісся і Підляшя після великої Руїни XVII ст. увійшли знову в обсяг польського державного життя, опинившись ще в гіршому положенню ніж до Хмельниччини.

Українська козацька старшина і українське дворянство та міщанство або переселилося в XVIII стол. на лівий берег Дніпра, або згодом зовсім ополячилося. Коли під час третього розділу Польщі Правобережжя відійшло до Росії, там панувала в цілості польська культура. Український нарід творило виключно мужицтво та малоосвічене сільське попівство. Вищі кляси, дворянство та міщанство, були польські і по національним поглядам і по культурі.

Для нас цікавим являється питання, як відносилось отце польське і ополячене дворянство до тої землі, де воно жило і до її народу, цебто до України і українського простолюддя? Без сумніву більшість правобережного дворянства, що стояла завзято на сторожі своїх клясових інтересів і пам'ятала ще недавні розрухи та бунти українського селянства, відносилася вороже до народу і до його змагань. На Україну дивилося воно як на польську землю, на селян як на робочу худобу і всі ідеї та ідеали, що таїла ця темна маса в своєму нутрі були для неї чужі.

Одначе під впливом західньо-європейського романтизму, що серед народів східної Європи викликав романтичну любов до минушини та до звичаїв простолюття, де збереглися найбільше живі пам'ятники цієї минушини, постає і серед польської шляхти на українських землях своєрідне українолюбство. Перші польські романтики-етнографи, що жили з діда-прадіда на Україні, звертаючись до минушини краю, до його народу, ставали лицем в лице з українським народом і з його своєрідною минувиною.

І з початком ХІХ ст. на правому березі Дніпра появляється також цілий ряд людей, що записують народні пісні і звичаї, як наприклад етнограф Ходаковський (перший укр. етнограф взагалі), захоплюються дослідями над українською історією і археологією, вкінці постає в польській літературі українська школа, виступає цілий ряд польських письменників, як ось Залеський, Гощинський, Чайковський, Совінський, Мальчевський, а навіть геніяльний Словацький, що черпають сюжети до своїх творів з минулою Україною, захоплюючись романтичною природою української землі. Появляються навіть поети, як ось Осташевський, Бонкович, Тимко Падуро, що пишуть українською мовою. Рівночасно серед польської шляхти зростають мужикофільсько-українолюбні течії, з яких найважливіші були: балагульство, козакофільство, пуризм і хлопоманія.

Балагули, з яких найважливішим був ополячений українець Антін Шашкевич, ставили собі метою жити як народ; вони їздили по селах, одягалися в народню українську одягу, пили з мужиками, записували народні пісні, висміваючи при тім польську аристократію.

Козакофіли захоплювалися давньою українською козащиною, особливо ще давніми часами, часами Вишневецького і Сагайдачного, коли то українці разом з поляками обороняли польську Річпосполиту. Деякі польські пани, як наприклад Ржевуський улаштував весь свій двір в козацькому стилі, де всі були одягнені по козацьки, а Тимко Падуро співав козацькі думки. Під час повстання 1831 року деякі з них, як ось Чайковський, зорганізували цілі козацькі відділи, бажаючи прихилити мужицьку масу на свій бік. Одначе всі вони, і письменники української школи, і балагули, і козакофіли були передовсім польськими патріотами. Їх любов до України, що в творах Мальчевського, Словацького і Залеського

досягла велику силу, має чисто романтичний характер. На Україну вони дивляться всі, як на частину Польщі. Їх українолюбство носить польський революційний характер, і Україна має стати частиною будучої самостійної Польщі. Деякі з них признають право українського народу на самостійний розвиток, але не можуть навіть уявити собі України без Польщі і Польщі без України. Та це українолюбство польської шляхти було не довговічне. Оба польські повстання (1831 р. і 1863 р.), в яких поляки всіма силами старалися приєднати на свій бік український нарід, показали, що вікової ворожнечі та гніту не можна згладити романтичними обіцянками. Українці до першого повстання віднесли байдуже, до другого навіть вороже. Цей факт витверджує польську шляхту з українофільства. Перед польськими українолюбцями стає альтернатива: або вернутися до української народности, працювати для її культури, боротися за її визволення, або остатися в польському таборі і вступити в боротьбу з усім українським. Більшість вибирає другий шлях. Побачивши, що українське польонофільство є неможливе доти, доки поляки претендують на право панування над українськими землями, звернула вона на дорогу явного або скритого українофобства.

Незначна меншість, що утворила була в 50-их роках хлопманську течію, стає на такому становищі, що шляхта повинна придержуватися тої народности, на якій землі живе, і завзиваючи ополячених українців вертати до нації своїх батьків і прадідів, переходить до української національности. Найвизначніші з-поміж них були: український історик Антонович, його приятелі Рильський, Юркевич, Познанський, укр. поет Свенціцький і деякі інші. Вони вступають в ряди української інтелігенції. Поза ними правобережне дворянство остається польським з малими виїмками. Піонерами національного відродження Правобережжя стають сини селянства та попівства, між якими перше місце займає Шевченко.

III

Галичина під Австрією

Галичина облогом після прилучення до Австрії; – політика австрійського уряду; – духовенство на чолі галицько-українського народу; – рутенство; – польська революційна пропаганда; – триєдина Польща; – упадок польонофільства; – галицьке національне відродження; – «руська трійця» і «Русалка Дністрова»; – рік 1848 і «Зоря галицька»: слов'янський з'їзд в Празі; – автономічні змагання галицьких українців; – розходження серед австрійських народів.

Під час першого розділу Польщі (1772 р.) перейшла південно-західня частина української землі, цебто Галичина й Холмщина під владу монархії Габсбургів, а 4 роки пізніше забрала Австрія від Туреччини північно-західню частину молдавського господарства, що була на половину теж заселена українцями, і прилучила цю землю до себе під назвою Буковини. Правда, 40 літ опісля на Віденському Конгресі (1815 р.) Холмщину віддала Австрія Росії, але все ж таки більшість забраних земель полишила собі. Окрім того в склад монархії Габсбургів входила ще одна частина української землі, а саме Закарпатське Підгір'я, що ще від XIII ст. творило частину угорського королівства.

Сам факт, що частинка української землі опинилася поза межами російської імперії, мав для національного відродження українського народу в XIX ст. взагалі, а для самої Австрійської України зокрема, дуже велике значення. Щоб зрозуміти це велике значення, треба необхідно уявити собі, чим була Галичина і Буковина при кінці XVIII ст. Це були передусім українські землі найдалше висунені на захід, майже зовсім не були захоплені козацьким визвольним рухом і над якими

ніколи в дійсності (за виїмком хіба писаних проєктів та універсалів) не розпростягалася власть українських гетьманів. Крім того Галичина була землею, що майже 500 літ належала до польської держави і від усіх інших земель ще й тим різнилася, що не входила в склад литовського князівства, отже була на 200 літ довше під Польщею, ніж вони.

Українське селянство на протязі згаданих 500 літ було без перерви закріпощене і не знало зовсім ані легоньких тягарів Великого литовського князівства, ані свободи «татарських людей», ані козацької вольниці, тільки просто з твердих рук українського боярства перейшло в іще твердші руки польських поміщиків та магнатів. Ця 500-літня неволя мусіла мати великий вплив на психіку галицьких українців. Дух рабства і послуху перед сильними «міра сього» сильно запустив коріння в психіці галичан. Правда, в XVI і XVII ст. Галичина грала передову ролю в обороні української самостійної культури перед польською навалою і була остоею православ'я в ті часи, коли Волинь та Київщина сильно підлягали впливам унії. Одначе в XVIII ст., коли звязь Галичини з цілістю України розірвалася, вона не змогла встоятись перед сильним напором з заходу. Польонізація досягла тут величезних розмірів: не тільки шляхта, але й духовенство та міщанство стало польським, приймало польські звичаї та мову. З далеко більшим правом, ніж про решту українських земель, можна сказати, що в XVIII ст. українську націю в Галичині творив виключно мужик, зневолений, затурканий, прибитий, несвідомий ні людських, ні національних прав, що тільки з стихійною впертістю консерватиста зберігав старосвітський побут. Коротко кажучи, це була найбільше обездолена частина української землі, яку можна хіба порівнювати з Холмщиною та Підляшшям, та й то мабуть на користь останніх. Коли б Галичина під час розбору Польщі відійшла була до Росії, вона б не тільки не відіграла в історії українського відродження відомої передової ролі, але без сумніву мала б для історії українського відродження таке значення, як напр. Холмщина та Підляшшя, цебто не дала б ні одної людини ані українській літературі, ані громадському життю, та була б країною «безпросвітної темряви».

Головною причиною, що Галичину не зустріла доля Холмщини та Підляшшя, було це, що вона опинилася серед зовсім інших політичних обставин, ніж російська Україна. Одначе під тими «політичними обставинами» не треба розуміти

ані свободного, повноправного політичного положення, тому що австрійські українці були завжди найбільше погордженою, покривдженою й зневаженою нацією з усіх австрійських народів, ані особливо сприяючих умовин для культурно-національного розвитку, тому що цей розвій гамувався всіма силами, ані вкінці якоїсь особливої внутрішньої сили галицько-українського громадянства, бо те громадянство на перших шаблях національного відродження було зразком темноти й некультурности, і все, що було в ньому живого, прийшло з російської України. Тими «політичними умовами» була перш усього тактика австрійського правительства, яке не провадило націоналістичної політики, лише чисто династичну, і щоб удержати і розширити свою владу, воно держалося староримської засади «*divide et impera*» (розділуй і пануй), цькуючи одні народи другими. Ця засада тим різнилася від політики російського правительства, що вона сама розбуджувала у всіх своїх народів приспану національну свідомість, тоді як засада російського правительства, рівняти все під одну міру, цю свідомість затемнювала. Другою причиною був факт, що в Австрії між українським народом і правительством станула польська шляхта, а опісля й польське громадянство, польський нарід взагалі, який був передусім головним ворогом політичних прав і свободи розвитку українського народу. З тої причини правительство грало тут ролю судді, який по своєму бажанню раз обороняв права гнобителів, другий раз лякав їх позірною помічю гнобленим, тоді як російське правительство було само й катом й суддією. Третьою причиною була австрійська конституція, що не дивлячись на всі свої недостатки і на свою недемократичність, була одинокою в Європі, яка лічилася з поняттям національностей і давала їм, хоч далеко не повне право на розвій, то все ж таки свободу боротьби за свої права.

Всі ці обставини спричинили те явище, що Галичина й Буковина, найбільше покривджені історією української землі, не тільки піднялися із свого віковичного сну, але ще й заняли перше місце в боротьбі українського народу за національне визволення. Приглянемося тепер у загальних рисах, як прокинулася серед австрійських українців національна свідомість та які форми приборала вона.

Ми вже згадували вище, що українську націю в українських землях, забраних Австрією, творило майже виключно мужицтво. Шляхта та міщанство, що колись так завзято обстою-

вали православну віру та українську народність, підпали безповоротній польонізації, і до рідного народу не вернули вже ніколи. Таким чином український нарід був позбавлений обох тих громадських шарів, що в тогочасному життю могли мати деякий вплив на політичне життя. Крім селянства, що зберігло свою національність, та шляхти і міщанства, що рідну національність на завжди покинули, було ще духовенство, якому довелося в історії громадської думки Австрійської України відіграти першорядну ролю, бодай до того часу, доки не народилася світська інтелігенція, що переймила з рук духовенства керму громадського життя аж з кінцем XIX ст. Для того історія національно-політичної, та взагалі громадської думки на Австрійській Україні аж до 70-их років XIX ст., отже в протягу цілих 100 літ, є майже виключно історією поглядів та настроїв духовенства. Декілька інтелігентів не-священиків, що на протязі цього часу брали живішу участь у громадському життю, не різнилися своїми поглядами від загальної маси. Світська інтелігенція виступає самостійним чинником громадського життя аж у 70-их роках, українське селянство ще пізніше.

Що ж уявляло з себе це духовенство, ця маса сільського попівства, якій судилося провадити свій нарід до національного відродження, під час прилучення українських земель до Австрії, цебто з кінцем XVIII ст.? В Галичині воно уявляло з себе темну неосвічену масу, що мало чим вирізнялася від сільської маси, яка одначе всіма силами намагалася стати »освіченою«, цебто піти слідами шляхти та багатих купців, приймаючи польські звичаї і польську мову. В останні роки існування польської держави ополячення уніятського галицького духовенства досягло величезних розмірів, так що багато попів не могло навіть порозумітися із своїми прихожанами. Погорджене за свою неосвіченість шляхтою та польським духовенством, воно всіма силами старалося стати схожим на них, і цей факт був головною причиною ополячення. Буковинське та закарпатське духовенство зберігло в далеко більшій мірі ніж галицьке рідну обстанову та старосвітські звичаї, але неосвіченість його не дозволяла йому теж вибитися на верха; воно й там старалося уподібнитися молдавським вельможам і мадярським жупанам. Австрійська окупація та реформи імператора Йосифа II принесли духовенству один солідний дарунок: обов'язкову вищу, університетську освіту, але й вона не багачко зробила, і тільки стала головною причиною, що духовенство почало ще більше цуратися народної маси та наблизатися до сильних »міра сього«. Воно почало

само з погордою дивитися на мужика і дбати передусім про свої кастові інтереси.

Коли Австрія забирала Галичину, австрійське правитель-ство не знало навіть про існування в забраному краї двох націй лише думало, що весь край заселений поляками. Одначе, коли цісарські урядники відкрили в східній частині окупованого краю окрему націю, різну від поляків мовою, релігією та звичаями, австрійське правитель-ство зразу призадумало використати цей факт на свою користь проти поляків, які не могли забути втраченої самостійности й завжди намагалися відзискати її назад. Правда, оперти свою політику виключно на русинах (як називали себе галицькі українці), австрійське правитель-ство не хотіло й боялося, голов-но з двох причин: поперше воно не вважало корисною справою зв'язувати інтереси своєї політики з народом, у якого зовсім не було аристократії, а подруге воно не уявляло собі гаразд з якою нацією саме має до діла і побоювалося, що нарід, який говорить одною мовою з народом, що живе за російським кордоном, буде тягнути до Росії. Крім того австрійське правитель-ство старалося рівночасно задобрити поляків і виробити собі з-поміж них льояльних горожан, одначе це довго, майже на протязі цілих 100 літ (до 1866) не вдавалося, і на протязі цього часу правитель-ство старалося мати в українцях »страхи на ляхи«.

Зараз після окупації правитель-ство Йосифа II переводить реформи, якими з'єднює собі галицьке селянство та уніятське духовенство. Йосиф II обмежує кріпацтво на велике невдоволення польської шляхти і таким чином закорінює у селянські маси віру, що »цісар за нас, лише пани не дають йому всього зробити, що він хоче«. Для духовенства (світського, білого) засновує він вищі школи, не лише в Галичині, але й на Буковині і на Угорщині, а надто у Львові засновує університет, на якому викладовою мовою побіч німецької робить рідну мову галицького духовенства, щоб у той спосіб виробити серед його опозицію проти поляків. Перші професори університету, по тодішнім розумінням, не могли розуміється викладовою мовою прийняти народню мову, мову галицького мужика, бо ж література вимагала »вищої мови«. Свої виклади почали читати вони на словено-руській мові, цебто на мішанині української, польської та церковно-слов'янської мови, із великою домішкою німецьких та латинських слів. Такою мовою ніхто не говорив, а самі професори говорили між собою

по польськи або по німецьки, а до слуг по українськи. Мертвеччина тої мови була головною причиною, що наука не могла на ній розвиватися, а схожість її правописом та великою кількістю церковно-слов'янських слів до мови московської (Державина та Ломоносова) викликала підозріння у правительства, і один із пізніших австрійських імператорів заборонив її. В той спосіб виклади на рідній мові не могли послужити заборолом проти польонізму: польська мова лишилася й пізніше мовою уніятського, галицького духовенства, оскільки її не заступила незабаром мова німецька. Однаково ж своїми реформами, та взагалі своєю політикою, австрійське правительство досягнуло бажану мету: воно витворило собі з українського (галицького, буковинського й угорського) духовенства вірну, льояльну партію.

Під впливом тих обставин витворився світогляд цього духовенства, який на протязі 50 літ (до 1830 р.) майже не змінявся і не дивлячись на другорядні відтінки був майже у всіх однаковий. Польське або німецьке по своїй мові, консервативне і аристократичне по поглядам українське духовенство в Австрії старалося всіма силами приподобатися центральному правительству, і з психологією раба робило все, що тільки останнє задумало, не дивлячись навіть, чи це було корисне для українського народу, чи ні. Таким чином спосіб думання українського духовенства в Австрії аж до 30-их років XIX віку не підлягав майже зовсім диференціації, та мав досить точно означений характер, що опісля дістав клясичну назву: рутенство (це слово походить, від латинської назви галицьких українців *Ruthenus*).

Рутенство уявляло з себе своєрідний громадсько-соціальний світогляд, що виріс на галицькій ниві на межі XIX ст., і мав опісля фатальний вплив на розвій громадської думки Австрійської України на протязі цілого XIX ст., від якого вона визволилася тільки в останніх десятиліттях, і то не зовсім. Характеристичними рисами рутенства треба вважати перш усього чисто галицький (властиво: австрійсько-український), уніятсько-попівський патріотизм, що обмежувався 4-мільйоновою рутенською нацією, вірнопідданість та надмірна льояльність центральному віденському правительству, повна політична безхарактерність, громадський консерватизм, клерикалізм, наївний, хамський аристократизм, що погорджував усім, що не йшло »свише«, згірдливе відношення до мужика з його мовою, вороже відношення до всього нового

самостійного, вільнолюбного та вільнодумного, безупинна змінчивість поглядів під подувом вітру і т. ін. Такий світогляд характеризував українське духовенство в Австрії на початку нового віку, та був опісля величезною колодою на шляху новому українству, ставши пригожим ґрунтом, на якому виросла згодом москвофільська зараза. Ніщо інше, як саме цей світогляд був причиною того, що поляки захопили у свої руки всю владу в Галичині, мадяри на Закарпаттю, німці й румуни на Буковині. З того бачимо, що тогочасному важкому положенню українського народу були по обох боках кордону винні в великій мірі самі таки сини того народу, що в ім'я кастових інтересів та через свою рабську тактику віддали рідну націю в неволю, а самі пішли у найми до сусідів.

Галицьке духовенство подібно, як сучасне йому лівобережне дворянство, не мало ніяких національних ідеалів, нічого не домагалось, тільки все, що давали йому, з рабською подякою приймає.

Перші проміння світла в галицько-українську темряву рутенства почали падати в 30-их роках. Майже рівночасно, з двох різних боків, на молоде покоління 30-их років, почали впливати дві різні, навіть ворожі ідейні течії, що мали між собою хіба це спільне, що обі підкопували старих рутенських божків і старалися розбити безпросвітну галицьку темряву. З одного боку під впливом польської революційної пропаганди, що ставила собі метою відбудування історичної Польщі шляхом рівночасного повстання проти всіх трьох держав, що розібрали Польщу, починають ширитися польські революційні ідеї й між тодішньою галицько-українською молоддю, головню між вихованцями львівської і перемиської духовних семінарій. Тодішня польська революційна пропаганда носила в великій мірі демократичний характер і розпоряджала живим запасом нових західньо-європейських ідей, винесених французькою революцією, як напр. конституція, республіканський устрій, знесення панщини, воля сумління, горожанська свобода й рівноправність і т.д. Розуміється, що для тодішньої галицько-української молоді, вихованої в реакційних ідеях, польська революційна пропаганда була джерелом ідейного тепла і світла, була новим світом серед реакційно-бюрократичної темряви. Польська революційна таємна публіцистика зверталася до галицько-української молоді з думкою, що Польща, Русь-Україна і Литва творять нерозривну цілість, поляки й українці є синами одної матері, і обіщували повну рівно-

правність українцям у будучій Польщі, коли тільки народи давньої Польщі спільними силами скинуть московське і швабське (австрійсько-пруське) ярмо. Правда, обіцянки були досить не виразні, але все ж таки, мали великий вплив на галицько-українську молодь, особливо коли зважити, що вона була вихована в великій мірі в польському дусі. Серед молоді постають тайні, конспіративні гуртки, революційними ідеями переймаються й деякі одиниці з-поміж старшого духовенства. Так у одного священника знайдено навіть відозву, писану українською мовою, звернену до народу, де взивається нарід повстати проти Австрії й Росії за самостійну Польщу, Русь і Литву, де всім народам дається повна воля і рівність.

Годі певно сказати, оскільки українські члени польських революційних конспірацій у Галичині почували себе поляками, а оскільки українцями, що бачили в будучій, демократичній Польщі забезпечення прав українського народу, в кожному разі польська революційна агітація мала теж деякий вплив на розбудження національної української свідомості. Так напр. у одного члена тодішньої перемиської тайної польської громади знайдено записку, де виказана ідея політичного визволення українського народу. Але такі заяви досить рідкі, і з того можемо зробити такий висновок, що ідея національної свідомості серед українських членів польських тайних революційних товариств була досить слабенька, тоді як більшість згаданих членів почували себе поляками, тому що дивилася на український нарід, як на нероздільну частину польського. Польські революційні конспірації серед українського духовенства дають почин так званій польонофільській течії серед галицьких українців, що була найслабша й найменше довговічна зі всіх громадських напрямків Австрійської України. Головний ідеал галицько-українського польонофільства, це відбудування триєдиної історичної Польщі, до якого повинні змагатися всі народи історичної польської території. Якийсь час знаходилися між галицькими русинами люди, що захоплювалися цією ідеєю і бачили в сліпці з поляками заперуку щастя своєму народові. Одначе самі поляки своєю позицією, тактикою й політикою вже в першій половині XIX ст. показали, що їх головна мета, це ополячення українців. Відмовляючи українському народові права на самостійний національний розвиток, дивлячися на нього завжди як на мужицьку етнографічну масу, що має послужити гноєм для польської культури по рецепті самого Міцкевича, який казав: що мазур,

литовець, жид і українець повинні передусім себе почувати поляками – самі вони поставили перед українцями ділему: або ставайте поляками, або ми будемо вашими ворогами. Таке становище підорвало в самому коріні українське польонофільство, як програму спільного змагання до визволення двох рівних, незалежних від себе народів.

Коли австрійська бюрократія знищила революційний рух серед галицьких поляків, головно за поміччю самого польського мужицтва, яке в передодні повстання вирізало революційну польську шляхту, притихає на якийсь час ідея відбудовання Польщі, одначе поляки не кидають спроби приєднання на свою сторону українців. Під час загального революційного підйому і проголошення конституції 1848 р. поляки в протилежність до самостійної організації українців, що заняла явно вороже до поляків становище, стараються зорганізувати українське польонофільське товариство і закладають з тою метою газету, але їх змагання не мали великих успіхів. Крім горстки інтелігенції, з походження української, що почувала себе одначе польською, та кількох наївних, легковірних людей, на польську приману з українців ніхто більше не пішов, і польонофільство, як громадська течія серед українців згинула фактично ще в першій половині XIX ст. крім людей, що на завжди відреклися від свого народу й перейшли в польський табір, окрім невеличкої кількості безхарактерних одиниць, що за гроші або «страха ради» вірно служили полякам, та вкінці крім кількох наївних фантастів, в роді поета й публіциста Плятона Костецького, що мріяв про відбудування триєдиної Польщі, виспівуючи «що як Трійця, так єдина Польща, Русь і Литва» і «що спільна наша минувшина, спільна наша слава, всім зарівно миле Вільно, Київ і Варшава» – крім згаданих невеликих груп польонофілів, серед українського громадянства більше не зустрічаємо. Завзятий антагонізм між обома народами спаралізував скоро польонофільство серед українців, а поляки побачивши, що українці не дають себе взяти в руки, відреклися теж від своїх солодких, згідливих слів, і виступили до явної боротьби з українцями. Через це дуже багато українців, що брали живу участь у польських революційних конспіраціях 1831-48 і важко поплатилися за це, переходить з кінцем 40-их років на ворожі полякам позиції. Польонофільство перестає на завжди захоплювати галицьких українців, і коли не називати цим іменем змагання до угоди з поляками, то воно як громадська течія

перестає існувати, і до його ми більше вертати не будемо.

Другою течією, що виступила проти галицької «мерзости запустенія» в 30-их роках, було – так сказати б, українофільство, що дістало назву галицького національного відродження. Під впливом творів перших письменників російської України, перших етнографів, а по частині й польських письменників так назв. української школи, прокидається романтично-етнографічна національна свідомість серед галичан, спочатку, як завжди, серед молоді, а саме серед вихованців львівської духовної семінарії. Першими піонерами національного відродження були члени невеличкого гуртка студентів-теологів, з яких найбільше визначилися три, а саме Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький. Під впливом національного відродження інших слов'янських народів і загально-європейського етнографічного захоплення простонароддям з одного боку, під впливом українського літературного відродження в Росії з другого, вони перші починають писати українською народною мовою і видають спільними силами 1837 р. першу українську книжку в Австрії (писану народною мовою), відому «Русалку Дністрову». Згадані три піонери літературного відродження в Галичині були першими представниками національної свідомости, бо перші проголосили окремішність галицьких русинів від поляків і москалів, та їх національну єдність з російськими українцями.

Націоналізм перших піонерів літературного відродження в Галичині не мав спершу теж політичного характеру і носив, як і на російській Україні, романтично-етнографічний характер. Любов до історичної минувшини, яка розпростиралася в галицьких письменників не тільки на козацьку Україну, але головню на самостійну княжу державу, «коли ще князі говорили українською мовою», романтична туга за тим, що «весело колись було, а тепер так сумно в нас», та етнографічно-романтична любов до звичаїв і мови українського простолюддя, були основними складниками національної свідомости перших українських письменників по обох боках кордону. Дальше їх національні ідеї не сягали, і в обсягу політичної думки перші українські письменники в Галичині осталися вірними старому рутенському монархізмові і клерикалізмові, складаючи славословні оди на честь австрійської держави, австрійських імператорів та галицьких митрополитів. Та не дивлячись на свою поміркованість, нова українофільська течія, подібно як і революційно-польонофільська, зустріла і в

австрійському правительстві, і в старому рутенстві завзятих ворогів. Члени польонофільських організацій, що мали яскраво революційний, протиавстрійський і протимонархічний характер, були виставлені на далеко більші переслідування: чимало людей з-поміж тодішньої галицько-української молоді було посаджено в кріпості на довголітню кару. Піонери літературного відродження викликали головно велике обурення серед вищого галицького духовенства та всякого рода земляків-рутенців своєю народньою мужицькою мовою... Перша українська книжка не могла через це навіть вийти в Галичині, для того, що проти неї запротестувала галицька цензура, що була в руках людей українського походження.

Одначе не зважаючи на те, що ідеї Шашкевича й товаришів зустріли вороже відношення зі сторони більшости галицького духовенства, молоді ентузіясти продовжували свою діяльність, здобули собі незабаром досить значне число симпатиків і молода група формує в 40-их роках своє політичне й національне credo в одній статті, надрукованій в німецькому журналі, «*Jahrbücher für slavische Literatur*» 1846 року. Стаття має заголовок »Становище українців в Галичині«. Автором її був видний член Шашкевичевого гуртка, пізніший москвофіл Яків Головацький. Автор підкреслює в своїй статті національну ідейність українського народу по обох боках кордону й нарікає на важке положення українського люду в Галичині, на самоволу польських поміщиків і на темноту й неосвіченість духовенства й народньої маси через недостачу школи на рідній, народній мові. Автор дорікає дальше австрійському правительству, що воно, не дивлячись на своє позірне вороже відношення до революційно настроєних поляків, все ж таки віддає їм на поталу український нарід у Галичині і робить тим велику шкоду й для цього народу, й для самої австрійської держави. Коли б австрійське правительство дало б галицьким українцям політичну самоуправу й повну свободу національного розвою, тоді Австрія здобула б собі чималу симпатію в російських українців, що стогнуть під тяжким царським кнотом, і це мало б важні й корисні наслідки для австрійської закордонної політики. Як бачимо, у цій статті скривається генеза українського австрофільства, і ця ідея у перше зродилася в головах галичан 40-их років, і то, здається, під впливом деяких тогочасних хорватських, чеських і словінських публіцистів, але в кожному разі не в голові австрійського правительства, як це ще

до нині думають російські публіцисти всіх відтінків. Річ у тому, що ідея австро-славізму безумовно старша від ідеї москвофільського панславізму і австрійські слов'яни були до 50-их років у далеко більшій мірі австрійськими патріотами, ніж русофілами.

Згадана стаття Головацького тим важна, що в ній уперше висказані ясно ці ідеї, що лягли в основу національно-політичного світогляду галицьких українців і довгий час, бо аж до 90-их років, характеризували спосіб думання галицьких народоців. Ця національно-політична програма заключається в тому, що галицькі українці повинні домагатися шляхом боротьби з поляками національно-політичної автономії в Австрії і з'єднати через це симпатії російських українців до австрійської держави, яким від Росії нічого не чекати, бо остання поставила програмою своєї політики знищити українців, як самостійну націю. До цього погляду ми ще вернемося декілька разів. Оскільки він був поширений серед галицького тогочасного громадянства, годі сказати, одначе в період політичної весни в Австрії, пам'ятного 1848 року, згадана програма була офіційним політичним credo галицьких українців.

Прийшов 1848 рік. Під впливом революційних розрухів у різних частих австрійської держави, реакційне правительство Меттерніха було примушене уступити, і в Австрії переведено дві великі реформи: знесено панщину й проголошено конституцію. Загально-державний підйом розворушив і галицьких українців. У Львові зорганізовано перше політичне українське товариство та розпочато видавництво першого українського часопису «Зоря Галицька». По всьому краю почали готуватися до виборів у державну раду. До першого австрійського парламенту українці вислали 36-ох послів. Галицькі політики проголосили прилюдно своє національне становище, що виглядало так: «Хоча поляки належать до великого слов'янського племені, однак українці різняться від них мовою, письмом, звичаями, обичаями й релігією; вони замешкують одну з найплодородніших полос Європи, що займає південну Росію, західну Польщу, східну Галичину й північну Угорщину, і числять 15 мільонів населення. Українська нація творить зовсім окрему цілість, подібно як москалі, поляки, чехи, хорвати, болгари й інші слов'янські племена. Хоча б заборонено науку всякої історії, спалено всі книжки, то все ж таки знищити великий нарід, що лічить

15 мільйонів і якого ми, числом 2 1/2 мільйона є частиною, ніхто не здужає».

Головним політичним постулятом української парламентарної репрезентації була національно-політична автономія або поділ Галичини на дві частини, польську й українську. Галицьке духовенство повело в тій справі завзяту агітацію в краю, скликувало віча і зібрало численні петиції до правительства, а парламентарні послы поставили в парламенті домагання, щоб при новому ладі Австрії зі Східної Галичини враз із Лемківщиною, Буковиною й українським Закарпаттям утворити окрему самоуправну провінцію з окремим соймом. Правительство вже передше було задумало подібний поділ тому поставилось до цього домагання досить прихильно, одначе проти нього виступили завзято поляки й повели зі свого боку шалену агітацію, щоб поділ Галичини не ухвалено. Передусім на слов'янському з'їзді в Празі (1848) (на якому зібралися представники всіх слов'янських народів, між іншими й великий російський революціонер Бакунін), на який галицькі українці вислали своїх делегатів, поляки висунули зі свого боку теж кількох делегатів, поляків українського походження, з заявою, що між поляками й українцями нема ніякої різниці й що вони є справжніми представниками галицьких українців.

Впорядчики з'їзду не знали, хто справжній представник українців, і за згодою обох сторін устроїли українську секцію, що в її склад війшло трьох українців і трьох поляків українського походження. Але, не дивлячись на це, секція все ж таки проти волі поляків ухвалила постулят поділу Галичини. Рівночасно підняли цю справу українці в парламенті, а в нарадах комісії над зміною устрою Австрії зав'язалася над справою поділу Галичини завзята дискусія. В обороні автономії українсько-австрійських земель виступив представник українців митрополит Яхимович і Чех Рігер, який обороняв право українського народу на самостійність. Він між іншими висказав думку, що всі слов'яни повинні піддержувати українську справу, бо українці будуть авангардом проти російського варварства. Одначе проти поділу виступили дуже гостро поляки і комісія не ухвалила поділу, та справа ще не була скінчена і була б може вийшла на користь українців, коли б хвиля революції не захитала парламентарних нарад. Як відомо, чотири народи австрійської імперії не були вдоволені скликанням парламенту, тому що їх до-

магання ішли значно далше від звичайної державної конституції. Німці хотіли скинення австрійського цісарського дому й прилучення австрійських земель wraz з чехами й словінцями до німецького союзу, мадяри бажали самотійної держави в давніх історичних границях, ураз з румунською, українською, сербо-хорватською й слов'янською територіями. Італійці бажали прилучення до італійського союзу разом із словінсько-хорватськими землями, а поляки хотіли відійти до самостійної Галичини. Для того серед усіх тих народів знялися революційні розрухи, і Відень, Венеція, Будапешт і Львів опинилися в руках революціонерів. Австрійське правительство опинилося серед великої небезпеки й звернулося за поміччю до Росії. Але ще скоріше виступили рятувати Австрію інші австрійські народи, що в революційних змаганнях вище згаданих народів бачили свою національну смерть. Серби, хорвати, словаки, чехи, румуни, словінці і українці організують добровольські дружини проти німців, мадярів і поляків, і стають на сторону правительства. Українські селяни і духовенство показали в тій справі особливу заповідливість і завдяки тому дістали від австрійського правительства назву «Тирольців Сходу» (Тирольці були одинокі між німцями, що не захплювалися пангерманськими змаганнями, були ворогами революції й великими прихильниками австрійської династії). За поміччю цих народів, а почасти й Росії, вдалося здавити революцію, і в Австрії знову на 10 літ запанувала реакція.

Хоч ми не маємо зовсім на меті розповідати тут історію українського руху, то все ж таки ми вмисне привели декілька повищих фактів, щоб краще зрозуміти національно-політичні погляди галицьких українців. Отже національно-політичний світогляд представників галицьких українців у роках 1846-49 представлявся приблизно так: свідомість національної окремішности від поляків та москалів, національно-територіяльний автономізм в межах Австрії, ворожа позиція супроти поляків і австрійський патріотизм. Як бачимо, позиція як на ті часи досить ясна, і коли б галицькі українці далше і послідовно ішли шляхом принципів національно-української ідеї та національно-територіяльного автономізму, то згодом, хто знає, чи не осягнули б повної самоуправи. Одначе так не сталося, а не сталося головно для того, що представники галицьких українців, не дивлячись на своє формальне українство, були все ж таки передовсім рутенцями, реакціо-

нерами і монархістами в справах суспільно-політичних, клерикалами і кастовими аристократами в справах культурних. Принципом їх політики була воля центрального правитель-ства. Коли вони заняли 1848 р. демократичну, цебто мужи-кофільську позицію, то лише тому, що правительство знесло панщину й шукали в мужиках і плебейських народах опору проти революційної аристократії й буржуазії, і то лише мабуть тому, що бачили прихильне відношення правительства до цієї справи. Їх національну позицію й заяву єдності з закор-донними українцями треба теж у великій мірі (розуміється, були одиниці, що не мали ніяких задніх думок) пояснити ворожою позицією правительства до поляків, що спонукало галицьке попівство заговорити мовою свого мужика. А що всі вище згадані погляди не були глибоко вкорінені в світогля-ді галицько-українського духовенства, і були радше тільки проявом хвиливого підйому, ніж висловом продуманого пере-конання, це найкраще показало наступне десятиліття, славет-ний період реакції, коли, як каже Франко, відкрилося лице Медузи, і давне рутенство показало себе в своїй наготі.

IV

Кирило-методіївське Братство.

Покоління 40-их рр.; – Микола Костомарів основник Кирило-методіївського Братства; – записки Білозерського; – програма Кирило-методіївців; – відозва «до братів москалів і поляків»; – «Книги биття українського народу»; – самостійництво Кирило-методіївців; – утопійне слов'янофілство.

Українська національна свідомість, розбуджена на початку століття під впливом етнографічних і філологічних дослідів, не могла в дальшому своєму розвитку плисти вузьким, безполітичним руслом. Коли б український нарід не був окремою нацією, а тільки етнографічною відміною одного «руссаго» народу, тоді б українство осталося «южно-руським» провінціалізмом, на зразок провансальського руху у Франції або долішньо-німецького в Німеччині. Але так не сталося з тої простої причини, що етнографічні, історичні та психічні елементи української свідомости, які тягнули до єдності з великоросами, були далеко слабші і від тих, які перли до відрубности й окремішности. Але сила останніх була спершу чисто потенціальна, і українська національна свідомість не могла вийти з вузьких етнографічно-романтичних рамців, доки громадська думка її носителів ішла під прапором реакційного, монархічного світогляду. Та скоро тільки на ґрунт, підготовлений етнографічним українством, впали зерна демократизму і політичного радикалізму, воно само собою мусіло перетворитися в свідому, національно-політичну течію. Ця переміна відбулася в світогляді молодого покоління, що виступило на поле публичної діяльности в 40-их роках минулого віку і згуртувалося біля відомого Кирило-методіївського товариства.

Ідеї Кирило-методіївців були з одного боку сполукою згаданих двох течій української громадської думки старшого покоління (безнаціонального політичного радикалізму і безполітичного етнографічного українського націоналізму), з другого продовженням тих думок, які приписувано людям в роді Лукашевича і Маркевича. Історія Кирило-методіївського товариства ще й досі не написана, почасти через надостачу матеріялів, що ще не діждалися публичного оголошення, почасти через російську цензуру, яка сконфіскувала найкращу досі розвідку про це товариство відомого московського історика громадських рухів Семевського. Через те з'ясувати докладно національно-політичні погляди поодиноких його членів дуже важко та й зрештою це виходило би поза вузькі рамки нашої праці. Що найважливіше, то це ми можемо сказати, а саме погляди головних основників цього товариства Костомарова і Білозерського, що надали напрямом цьому товариству та погляди Шевченка, що хоч був членом товариства, але в своїх поглядах ішов значно дальше і до своїх думок прийшов раніше, незалежно від ідей товариства.

Основником Кирило-методіївського товариства був без сумніву Костомарів, відомий учений і історик, син поміщика-великороса і української селянки. Костомарів скінчив університет у Харкові, був якийсь час учителем рівенської гімназії на Волині, а в 1845 році перейшов до Києва, де 1846 р. почав читати лекції на університеті. Тут він згуртував біля себе гурток старших і молодших українців, як Білозерський, Маркович, Посяда, Гулак, Савич, Андрузький, Навроцький, Шевченко, і вони оснували таємне товариство, що ставило собі метою боротися за визволення всіх слов'янських народів і за заснування всеслов'янської федеративної спілки на демократичних і республіканських основах. Першим домаганням товариства було знесення кріпацтва і політичної неволі щоб шляхом освіти народу й мирної проповіді можна було досягнути вище згадану мету.

В короткому часі це товариство згуртувало біля себе більше сотні людей, але не вдалося ще як-слід розвинути, як на донос одного студента Петрова було розпорошене поліцією, його провідників заарештовано і покарано. Ми не будемо тут ближче зупинятися над ідеями Кирило-методіївців взагалі, бо це не входить в обсяг нашої теми, лише звернемо головну свою увагу на їх національно-політичні погляди. Головними документами, що вияснюють нам погляди Кирило-методіївців,

треба вважати недавно видану записку Білозерського про мету товариства та декілька відозв і програм, яких автором був Костомарів.

У своїй записці Білозерський розповідає з початку про те, що Христос відкрив людству рівність та братерство всіх народів, але ті, що мають владу, понехали цей великий християнський закон і гноблять покорені народи. Особливо великий гніт терплять слов'янські народи, яким здебільша відібрано найсвятіший знаряд духа, їх мову. Далі він говорить: »В такому самому страшному положенню знаходиться і наше Світло-Україна. Прилучена до Росії на основі своїх власних прав, вона зносить безлік кривд. Її права позабуто, і тепер вона не як сестра спорідненого народу, але як раба мусить терпіти все, що тільки може бути нещасного в житті народу. Коли довше потриває теперішній порядок, в якому все, що українське, зневажається, в якому на нас накинено чужу кормигу, при якому ми живемо немов чужинці на власній землі, в своїй старій батьківщині, тоді Україна загубить свій відвічний народний скарб і перекинеться в нового недоляшка... Невже ж ми своїм життям заслужили на таку ганебну долю? Ні! – але ми заслужимо на неї, коли не будемо нічого робити і спокійно дивитися як убивають на наших очах найбільший дар божий – народне життя з його духом, ідеєю і метою, до якої вона повинна змагати«. Одначе, на думку Білозерського, Україна не може здобути і вдержати свою державну самостійність власними силами. Вона буде тоді між кількома вогнями й скоріше чи пізніше її постигне гірша доля, ніж Польщу. Одиноким засобом для відбудування народніх прав може бути сполука слов'янських народів в одну сім'ю під прапором закону любови і волі кожного народу. Далі автор говорить, що першим кроком до осягнення згадані мети повинно бути товариство, яке проповідувало б і поширювало б ідеї слов'янської згоди і права кожної слов'янської нації на самостійність. Членами такого товариства можуть бути люди всіх слов'янських націй, свою діяльність повинні проводити на християнських і демократичних основах, домагатися знесення кріпацтва і рівности всіх людей. Всі члени такого товариства повинні леліяти надію, що прийде пора, коли слов'яни позабудуть давню незгоду і з'єднаються у велику сім'ю. »Жаден з слов'янських народів – пише далі Білозерський – не повинен так дуже бажати незалежности і підбурювати другі слов'янські народи, як ми, українці. В

своїй минувшині ми бачимо і приклади плодів рабства і витривалість в борні за власні права. І коли ми, свідомі значення боротьби своїх предків, останемося спокійними свідками неправди, коли нас не навчить приклад вимерлих народів, коли ми не подбаємо за власну прийдешність, тоді зовсім справедливо зустріне нас доля тих народів. Але ми цього не сміємо зробити і будемо берегти народній скарб для кожної майбутності».

Ті самі більш-менш ідеї в «Статуті Кирило-метод. товариства» і в «Правилах для членів». Слов'яни повинні злучитися в одну федерацію (спілку), в якій кожний нарід повинен мати самостійність. Ці ідеї найясніше висказано в двох відозвах товариства «До українців» та «До братів москалів і поляків». У першій відозві читаємо: »1) Всі слов'яни повинні сполучитися, 2) але так, щоб кожний слов'янський нарід творив окрему республіку (річ посполиту) і правив собою не вкупі з другими, а тільки щоби кожний з них мав свою мову, свою літературу і свій окремий громадсько-політичний лад. Такими народами уважаємо: москалів, білорусів українців, поляків, чехів, словаків, словінців, сербо-хорватів і болгарів. 3) Щоб слов'янською спілкою управляв сойм або слов'янська рада, де сходились би послы (депутати) від усіх слов'янських республік і обговорювали справи, що відносяться до цілого слов'янського союзу. 4) В кожній республіці повинен бути управитель (президент) вибраний на час, і над цілою спілкою повинен теж бути правитель вибраний на час. 5) У кожній республіці повинна бути загальна рівність і воля, щоб не було ніяких різних станів. 6) Послів і урядників треба обірати народніми голосами не після походження і майна, лише після розуму і освіти. 7) Віра Христова повинна бути основою законодавства в кожній республіці». Відозва так кінчається: »Браття українці, мешканці обох берегів Дніпра, ми даємо це Вам під розвагу; нехай кожний прочитає уважно і нехай кожний думає, як осягнути згадану мету і як це все найкраще зробити. Що голова, то розум, каже приповідка. Коли ви будете над цим уважно роздумувати, то тоді, коли настане слухна пора заговорити про це, Бог пішле Вам розум і мудрість».

Відозва «До братів москалів і поляків» так виглядає: »Браття москалі і поляки, отце говорить до Вас Україна, нещасна сестра Ваша, яку Ви розп'яли і замучили, але вона не пам'ятає лиха, готова простити Вам усе і проливати свою кров за

Вашу волю. Прочитайте отце братерське посланіє, роздумайте і обміркуйте справу Вашого спільного визволення, прокиньтесь зі сну і дрімоти, викориніть з Ваших сердець безглузду ворожнечу до себе, запалену царями і панами на загальну погубу Вашої спільної волі, засоромтеся ярма і кормиги, що давить Ваші плечі, засоромтеся власного Вашого зіссуття, прокленіть на віки святотаські імена земного царя і пана, виженіть з Вашої душі дух невіри, занесений народами романськими і германськими та дух заскоружлости, натхнений татарами. Перейміться питомою слов'янам любов'ю до людства, згадайте також про братів Ваших, що мучаться в шовкових оковах німецьких і кігтях турецьких, і нехай буде метою життя кожного з-поміж Вас: слов'янська спілка, загальне братерство, мир і любов Господа нашого Ісуса Христа».

Ще виразніше з'ясовані національно-політичні погляди Кирило-методіївців у Костомарових «Книгах битія українського народу». Книги битія – це месіянська ідеалізація українського народу. Костомарів вважає в ній український нарід найчистішим слов'янським народом, чужим всякій неволі і рабству, далеким від польсько-шляхетського аристократизму та московського рабства й деспотизму. Україна провадила цілі віки завзяту, святую війну за своє визволення з Польщею й Москвою і впала жертвою мерзенного московсько-польського союзу, що розділив Україну і знищив її волю. Але Україна встане з неволі і визволить не тільки себе, але й всю Слов'янщину, та запровадить по всіх країнах демократично-республіканський лад. «Встане Україна – пише Костомарів – з своєї могили і знову кликне до братів слов'ян: «Знищіть у всій Слов'янщині монархію і всі станові привілеї. І стане Україна самостійною республікою в спілці слов'янській. Тоді скажуть всі народи, показуючи те місце, де на мапі буде намальована українська республіка: От камінь, відкинений будівничим – а він ліг основою всього».

В згаданих відозвах і «Книгах битія» містяться головні ідеї Кирило-методіївців. Крім того вони домагалися знесення кріпацтва, волі друку, науки і віри, загальної освіти та заміни постійної армії народньою міліцією, – коротко кажучи, в своїх громадсько-політичних поглядах стояли на тому становищі, що новочасна демократія й соціалісти в своїй мінімальній програмі. Але для нас тут важні погляди національно-політичні.

З вище сказаного бачимо, що погляди Кирило-методіївців були першою в ХІХ ст. ясною національно-політичною українською програмою, вони перші висказали ясно і недвозначно, що український нарід має не лише право на національну культурну самостійність, але й на політичну незалежність, і що за цю незалежність повинен він боротися. Цієї незалежності думали вони добиватись за поміччю других слов'янських недержавних націй і за допомогою кращих людей з-поміж пануючої московської нації, здобути її разом з ними, та осунувати всеслов'янську федеративну спілку. Згідно з цією програмою Кирило-методіївців можемо назвати їх самостійниками-федералістами чи конфедералістами. Самостійниками, бо вони домагалися самостійности кожного слов'янського народу, не дивлячись на його державну приналежність, федералістами тому, що змагали до сполуки самостійних слов'янських республік в одну федеративну спілку. Правда, ці погляди, висказані Костомаровим, були опісля дещо ним самим затемнені, він опісля обмежувався вже самою Росією, але про це ми поговоримо далі. В пору арештовання Кирило-методіївців їх ідеї були без сумніву найближчі до тих, які читаємо в вище згаданих відозвах. Характеристично, що федеративне самостійництво Кирило-методіївців, опираючись на республіках і демократичних основах і проголошуючи рівність і християнську любов між народами, обмежувалося в своїй програмі лише слов'янськими народами.

Це вказує не тільки на слов'янофільство, але й своєрідний слов'янський месіянізм, на віру в те, що тільки слов'яни можуть здійснити ідею федеративної спілки і міжнародного братерства і що, здійснивши цю ідею, понесуть її другим племенам і народам. Цей месіянізм переняли Кирило-методіївці мабуть у Міцкевича, який вірив, що Польща терпить за людські гріхи і що вона станеться визволителькою людського роду. Костомарів (а також Шевченко) дуже поважав Міцкевича і переніс цей месіянізм на Україну і на все слов'янство. Слов'янофільство було характерною рисою всіх українців першої половини ХІХ ст., однак слов'янофільство Кирило-методіївців різнилося значно від слов'янофільства декабристів і перших українських письменників, не кажучи вже про московських слов'янофілів. Воно було найбільш демократичне і найбільш критичне. Слов'янофіли-декабристи, признаючи свободу всім народам, поминули зовсім український нарід, на якого землі жили і працювали. Польсько-московську згоду бажали вони заключити коштом українського

народу, признаючи західньо-українські землі польськими, а східні московськими. Перші українські слов'янофіли-романтики в роді Бодяньського, Максимовича, Корсуна і т.д. стояли в політичній сфері під впливом ідеології офіційної Росії, виступали вороже проти поляків за їх революційні змагання та говорили тільки про недолю австрійських і турецьких слов'ян, а про долю слов'ян у Росії або мовчали, або в роді Корсуна малювали велике щастя слов'ян під скиптром білого царя. Їх слов'янофільство заключалося в любові до всіх слов'янських мов та в бажанню, щоби всі слов'яни злилися з Росією. Коротко кажучи, воно мало москвофільський характер.

Інакше дивилися Кирило-методіївці на слов'янофільський ідеал. Для них слов'янофільство полягало в бажанню для всіх слов'янських націй, отже і для нації української, незалежності і самостійності, вибрало для їх осягнення ідею братерської згоди поміж слов'янами, основу на республіканстві та демократизмі. Будучи українцями, Кирило-методіївці бачили дуже добре, що на шляху до здійснення цього ідеалу стоять головні дві нації – москалі і поляки; перші найбільше кричать про слов'янофільство, але роблять це з метою, щоб усіх слов'ян «прибрати к своїм рукам» і загорнути під російську кормигу, другі – проповідуючи ідею свободи, бажають загорнути під свою владу українські та білоруські землі. Така позиція спричинила вище згадану відозву «До братів москалів і поляків» з зазивом скинути з себе старі забобони і боротися за волю всіх слов'янських народів. Кирило-методіївці перші висказали ідею демократичного слов'янофільства, і ця ідея стала головним гаслом українського руху, особливо в новіші часи, розширивши ідею слов'янофільства до ідеї загальної федерації.

Слабою стороною Кирило-методіївської програми була їх тактика і погляди на ті шляхи, якими можна дійти до все-слов'янської федерації. Головним засобом до осягнення своєї мети Кирило-методіївці вважали мирну проповідь, думаючи, що вони переконують всіх слов'ян, особливо москалів і поляків, стати до спільного діла. З цього боку вони були синами своєї епохи. Для них було ще чуже гасло «Борітеся – поборе!» Чуже розуміється в їх програмі, бо наприклад член Кирило-методіївського товариства Шевченко сам був проповідником того гасла в своїх поезіях. Вони по своїй ідеології були схожі на утопічних соціалістів першої половини

XIX ст. Як наприклад Сен-Сімон думав, що капіталістів можна буде переконати зректися своїх багатств і запровадити загальну рівність, так Кирило-методіївці думали переконати москалів і поляків зректися своїх посягань та бажань панувати над українцями. Також не вказувала програма Кирило-методіївців, як здобудуть собі турецькі і австрійські слов'яни незалежність, бо теорія: »мета не може оправдувати не-християнських засобів« виключала політичну революцію і визвольну війну. Зрештою товариство існувало надто коротко і в дальшій своїй будуччині могло ширше розвинути свою програму. Цього не сталося і все скінчилося на мирній пропаганді ідей, що на ті часи було також великою справою, а тимчасом ці ідеї перелилися в революційний протест в огненних поезіях Шевченка.

V

Політичний світогляд Шевченка

Т. Шевченко – пророк самостійної України; – молодечі погляди Шевченка; – становище до поляків; – ненависть до москалів і Росії; – оцінка минулого і докори Хмельницькому; – відношення до сучасного і поклики до земляків; – любов до України і віра в безсмертність народу.

Про національно-політичні погляди Шевченка спеціально говорено і писано досі дуже мало. Хоч Шевченка окликано національним пророком і про його ідеї говорить щорічно вже більш 50 літ, то все ж таки основній ідеї його поетичної творчості присвячено дуже мало місця, особливо на російській Україні. Коли переглянути характеристики Шевченкових ідей, починаючи 60-ми роками, а кінчаючи 100-літнім ювілеєм 1914 року, що вийшли з-під пера російських українців, то поминаючи кількох людей (Драгоманова, Вовка, Кониського), у цих всіх характеристиках побачимо одну спільну рису: головну вагу кладеться на відносини Шевченка до кріпацтва, до народу, підкреслюється його братолюбство і слов'янофільство, український патріотизм супроти поляків, але замовчується про нього, як пророка самостійної України і про його відносини до Росії, як держави.

Безперечно, що цьому багацько винна цензура і ті умови, в яких знаходилося до останніх часів вільне слово в Росії, особливо українське, але є ще й друга причина, хто знає, чи не важніша, а саме характерна для більшості українців у Росії національна психологія і спосіб оцінювання національних явищ, зв'язаних з політикою. Про це ми ще поговоримо нижче, а тепер ми перейдемо до самого Шевченка.

Коли б ми придержувалися строго хронологічного порядку, тоді про національно-політичні погляди Шевченка доводилося б говорити раніше, ніж про Кирило-методіївське Братство. Національно-політична ідеологія Шевченка сформувалася ще до його знайомства з Костомаровим, і в національному радикалізмі, Шевченко мав більший вплив на Костомарова, ніж навпаки. Костомаров пише в своїх споминах, що коли він вперше познайомився з Шевченком і той прочитав йому свої поезії «Сон» і «Кавказ», то його «охопило страхом». «Я побачив – каже Костомарів, що муза Шевченкова роздирала заслону народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і опяняючо було глянути туди. Поезія завжди бере перед, завжди зважається на сміливу справу, і вже її слідом ідуть історія, наука, та практична праця. Тарасова муза розбила якийсь підземний льох, що протягом кількох віків був замкнений на багато замків, запечатаний багатьма печатами. Вона відкрила за собою шлях і соняшному промінню, і свіжому повітрю, і людській цікавості». І справді, Шевченкова муза раніш від Кирило-методіївського Братства сформувала його національно політичний ідеал, ідеал політичної незалежності України, – в далеко яснійшій та радикальнійшій формі. Самостійницька думка переходить червоною ниткою через усю його творчість, починаючи молодечими романтичними творами і кінчаючи передсмертною філософічною лірикою.

Змінялися громадські настрої поета, змінялися його особисті переживання та погляди, а ідеал політичної самостійності рідного народу світив йому ціле життя і накладав свою печать на всю його творчість. І до оснування Кирило-методіївського товариства, коли ідея політичної самостійності України була «голосом вопіючого в пустині», і після розгрому згаданого товариства, коли його члени відреклися та зневірилися в його ідеях, Шевченко стояв у цьому напрямі непохитно з могутнім катонівським «*ceterum censeo*». І власне з того боку поезія Шевченка має для нас епохальне значення. вона зробила з темної етнографічної маси націю, вона розбила назавжди можливість існування українського руху, як «южно-русскаго» провінціалізму. Не геніальний стиль та форма, але політичний зміст поезії Шевченка зробив його національним пророком.

До Шевченка міг український патріотизм ховатися під крилами чорного орла та білого царя. Після Шевченка, хто хотів тільки послідовно йти за ним, не міг уже бути російським

патріотом. І хто знає, чи не головна заслуга Шевченка в тому, що Кирило-методіївці не пішли шляхом «Соединенных Славян», і ясно сформулювали українські національно-політичні домагання.

Молодечі погляди Шевченка розвивалися під впливом етнографічно-романтичного українства. Його перші твори носять характер того українолюбства, що було питома всім першим українським письменникам. Це була любов до простолюття з його мовою, звичаями і повір'ями, романтична любов до української природи та романтична туга за історичним минулим. Характерно, що навіть різкого протесту проти соціальної неволі народніх мас і проти кріпацтва не бачимо у перших творах Шевченка. І не диво! Шевченкові ідеї вирости на ґрунті, приготовленім першими українськими письменниками-етнографами та українською школою польської літератури. До них прилучилися «Історія Русов» та твори Міцкевича. Однак хоч Шевченко в своїх перших творах був наскрізь дитиною свого часу (30-их років), то все ж в одному напрямі він яскраво різниться від своїх попередників. Його романтична туга за минулим не обмежується покірним поклоном перед сучасною дійсністю: Шевченко виступає зразу активним, революційним романтиком, а не пасивним, реакційним.

Причини революційного характеру його романтизму треба шукати в його мужицькому кріпацькому походженні, у великому захопленні ідеями «Історії Русов», та вкінці у впливі на нього революційних, політичних поезій Міцкевича. Шевченко тужить за минулим України, тужить і плаче на руїнах немов Єремія, і з того боку він нагадує Метлинського, Гребінку, Богдана Залеського.

*»Все осталося, все сумує,
Як руйни Трої...«*

співає 25-літний поет.

*»Було колись в Україні
Ревіли гармати.
Було колись Запорожці
Вміли панувати.«*

*»Минулося, осталися
Могили по полі«*

*»Нема Січи, очерети у Дніпра питають.
Деж то наші діти ділись, де вони гуляють?«*

*»Не вернеться козаччина, не встануть гетьмани.
Не покрийють Україну червоні жупани,
Обідрана сиротою понад Дніпром плаче.
Тяжко-важко сиротині, та ніхто не бачить«.*

Однак Шевченкова туга має зовсім інший характер. Він відразу ставить питання, що було причиною давньої слави України, хто винен тому, що все пропало, що треба робити, щоб воскресити нове життя України. І цей ідеал, ідеал нового життя українського народу в будучині, і відрізняє Шевченка від вищезгаданих поетів. Вони плакали на руїнах минувшини, схиляли покійно голову перед сучасністю, і або забували зовсім про майбутність, або звертали свої ідеали прийдешнього в такому напрямі, який стояв у прямій логічній протилежності до послідовних висновків з того, над чим вони плакали й тужили. Шевченко, навпаки, підносить грімкий протест проти сучасного положення України, проти її національної неволі і полишає сучасникам та нащадкам свій безсмертний заповіт національного та політичного визволення України. Цей ідеал, ідеал політичної самостійності України, проникає всю політичну творчість Шевченка і проявляється і в його відношенню до сучасності, і в оцінці минулого, і у відношенню до Росії, як держави, до москалів та поляків, до власних земляків українців, та вкінці в його заповіті нащадкам.

Ми вже сказали, що романтизм Шевченка носить революційний характер і проявляється передусім у бунті, в протесті проти сучасної йому дійсності. Найбільшу трагедію рідного народу бачить Шевченко в тому, що він після кількохсотлітньої боротьби схилив шию перед північним сусідом, забуваючи всебільше і більше про своє минуле, й спокійно дивиться, як цей сусід усіма силами намагається зруйнувати його «святая-святих», а здебільша й сам допомагає сусідові в тій роботі. «Все замовкло, все сумує, як руїни Трої». «Мовчать гори, грає море, могили сумують». «Обідрана (Україна) сиротою понад Дніпром плаче, тяжко-важко сиротині та ніхто не бачить тільки ворог, що сміється». «Засівали трупом поле, поки не остигло, лягла спочить (козацька воля), а тим часом вироста могила, а над нею Орел Чорний сторожем літає».

Як бачимо сучасна дійсність являється на думку Шевченка могилою для України, над якою літає сторожем російський чорний орел. І цій сумній, трагічній дійсності протиставляє Шевченко важке, криваве, але все ж таки ясне минуле. Шев-

ченко ідеалізує минувшину не для того, що бачить у ній те, чого не бачить у сучасності, а саме змагання і то активні змагання українського народу за свою національну і політичну самостійність. Із цього самостійницького становища оцінює він події української історії, чим радикально різниться від своїх попередників і від багатьох наслідників. Гоголь, Гребінка, Метлинський, Корсун і багато інших українських письменників перед Шевченком ідеалізували козаччину, козаків, як оборонців православної віри проти бісурмен та католиків-ляхів, що – сповнивши свою місію, вернулися на лоно матері – Росії, під благочестиву руку батька білого царя. Коротко кажучи, їх погляд на історію України був реакційно-клерикальний і москвофільський. Вони послідовно замовчували всі моменти історичного антагонізму Росії та України. Наслідники Шевченка, як ось Куліш, Костомарів і інші українські народники підкреслюють рівно ж головно ці два моменти: боротьбу з бісурменами та поляками, одначе долучують ще третій момент, а саме боротьбу українських народніх мас за свої економічні інтереси, і з точки погляду тих інтересів оправдують москвофільство. Вони оцінювали минуле України з народницького становища, оправдуючи москвофільство народніх мас та національну зраду. Крім того і одні і другі ненавиділи поляків далеко більше ніж москалів, Польщу ніж Росію.

Шевченко став на зовсім іншому становищі. Він виходить також від добра народніх мас, але його демократизм носить революційний та республіканський характер з одного боку, самостійницько-національний з другого. Роялізму та москвофільства Шевченко не може оправдати навіть демократизмом, і самостійницько-республіканські змагання гетьманів та козацької старшини захоплюють його далеко більше, ніж москвофільсько-царофільський демократизм маси. В ім'я самостійницько-республіканських ідей він прощає гетьманам їх аристократизм та клясову політику, але в ім'я демократизму не прощає ані москвофільства, ані роялізму. І тут ми бачимо цікаве явище: українські письменники – дворяни, потомки козацької старшини виступають ідеологами москвофільського демократизму, цебто світогляду козацької черні, а син кріпака, демократ з кости і крові, Шевченко захоплюється якраз ідеологією козацької старшини. Причину цього, на перший погляд куріозного явища треба шукати в їх національно-політичній світогляді, а саме в москвофільстві перших та в

послідовним і радикальним самостійництві Шевченка. З цього становища він оцінив історію козаччини. В перших своїх творах і він захоплюється боротьбою козаччини з татарами, турками і Польщею, однак це захоплення впливає так само з самостійницького становища і триває недовго: в пізніших поезіях зникає майже зовсім, і на перше місце виступає Росія, Москва і боротьба українського народу проти Москви.

Що було причиною такого звороту? Не дивлячись на свій романтизм, Шевченко в дійсності був далеко більшим реалістом, ніж його наслідники, реалісти-народники. Сучасне і майбутнє брало у нього рішучу перевагу над минулим, і з тої причини сучасний гнобителі України випер у його очах давніх історичних гнобителів. Приятелі Шевченка згадують, що Шевченко не любив поляків, але ненавидів москалів. І цим словам не можна не вірити, приглянувшись його поезії. Шевченко малює в своїх «Гайдамаках» криваву розправу гайдамаків з поляками, згадує нераз криваві знущання поляків над українським народом, але все ж таки він шукає примирення, простягає їм руку до згоди. Ми знаємо, що Шевченко обожав Міцкевича, що його одушевляла його поезія, національно-політичним радикалізмом, і близько жив з деякими польськими письменниками української школи. В передмові до «Гайдамаків» він жалів того, що слов'янські діти впивалися кров'ю, і кличе до слов'янського єднання. В поезії «Ляхам», Шевченко малює ідилічну згоду українців і поляків перед люблинською та берестейською уніями, обвинувачує ксьондзів, що посіяли незгоду між двома братніми народами, та звертається з зазивом до згоди: «Оттак то, ляше, друже, брате, неситі ксьондзи-магнати нас порізнили, розвели, а ми б і досі так жили. Подай же руку козакові і серце чисте подай, і знову іменем Христовим ми оновим наш тихий рай».

Однак зовсім інакше було його становище до великоросів, а особливо до Росії, як держави. Хоч Шевченко вийшов з тої частини України, де в його дитячі літа панувала безмежна самоволя польської шляхти, він, не дивлячись на те, відноситься до поляків, як до народу, що сам утратив політичну самостійність і на його очах боровся за її здобуття. В ім'я того Шевченко прощає давнім гнобителям України і простягає руку до згоди. Щось інше Росія. Шевченко не тільки був першим свідомим українським інтелігентом, що вступив у ідейну боротьбу з москвофільством своїх земляків, але хто

знає, чи не найбільшим ворогом Росії з-поміж усіх революціонерів. Шевченко ненавидів офіційну Росію, як демократ, що бачив у російських царях головних винуватків закріпощення української селянської маси, як федераліст і Кирило-методіївець, що ненавидів централізм, як політичний радикал та республіканець, що був ворогом взагалі монархії, самодержав'я та царів і вкінці як український патріот, що бачив не тільки в російським правительстві, але й в російському громадянстві головних винуватків знищення української національної волі і культури.

Ця ненависть до Москви переходить всі його твори, і ми не знаходимо ні одної поезії, де Шевченко подав би хоч натяк до згоди з москалями. «А над дітьми козацькими поганці панують», «А над нею Орел Чорний сторожем літає», «А могили мої милі москаль розриває», «Ляхи були, все забрали, кров повипивали, а москалі і світ божий в пула закували», – це загальні вислови на адресу Москви, яких у творах Шевченка дуже багацько. В поемі «Великий Лях» злий дух Московщини говорить, що й він лютий, а все ж таки того нерозуміє «що москалі на Україні з козаками діють»; в поемі «Іржавець» поет каже, що кобзарі могли співати про війни і чвари з ляхами, але про те, що діялось по Шведчині, не могли, бо ці великі страхіття одібрали їм мову; в своїому «Сні» Шевченко називає Петра Великого тираном, катом, людоїдом, змієм, первим, хто розпинав нашу Україну, а Катерину голодною і «второю», що доконала політичну незалежність України; в «Холодному Ярі» називає Шевченко представників російського імперіялізму «людоїдами, катами, новими ляхами», а в «Великому Ляхови» вичисляє знущання московської держави над Україною, що козацькими трупами гатила Фінляндію, а славного Полуботка задушила в тюрмі; в «Кавказі» крім сміливого протесту проти мілітаризму, російського імперіялізму, та взагалі політичної програми імперії, «де від Молдаванина до Фіна на всіх язиках все мовчить», знаходимо протест і проти національного поневолення України, де поет звертається з присвятою до свого друга і каже, що йому довелось кров проливати не за Україну, а за її ката і запить з московської чаші «московську отруту».

Такою ненавистю до Москви палають всі Шевченкові поезії, і ця ненависть має головно те джерело, що поет уважав Московщину найбільшим історичним та сучасним

ворогом національної і політичної самостійності України. До цього ще прилучилося несимпатичне відношення представників московської громадської думки до української справи, як напр. самого Бєлінського і інших. У поляків знаходив Шевченко бодай сяке-таке українофільство, у москалів не знаходив ніякого, і першою людиною з москалів, до якої Шевченко віднісся з любов'ю та поважанням уже перед самою смертю, це був Герцен, що до України відносився один час дуже прихильно. Шевченко обожав Міцкевича, але Пушкіна не любив, бо погляди обох великих поетів надто вже розходилися. Пушкін ідеалізує Петра Великого, Шевченко проклинає його, Пушкін славословить Росію «от хладных финских скал до пламенной Колхиды», Шевченко проклинає її, бо там «від Молдаванина до Фіна на всіх языках все мовчить».

З цього антимосковського і самостійницького становища Шевченко оцінює також історичні події України. Він ідеалізує тільки тих діячів української історії, що обороняли самостійність України проти Москви. Добрим словом він згадує тільки Дорошенка, Полуботка, Гордієнка. «А ти, старий Дорошенку, запорозький брате, нездужаєш, чи боїшся на ворога стати?» – питає гетьмана в поезії «Заступила чорна хмара». Полуботка малює він, як мученика за волю України, замученого Петром Великим у тюрмі. Найбільше трагічними фактами в історії України вважає Шевченко три події, які малює в своїй містерії «Великий Льох», а саме: Переяславську угоду, на основі якої Україна увійшла в склад московської держави, Полтавську битву, та зруйнування Запорозької Січі, бо ці події найбільше причинилися до упадку самостійної України. В містерії виступають три душі – дівчата, які караються і покутують свої гріхи проти рідного народу: перша за те, що перейшла з повними відрами шлях Хмельницькому, коли він їхав до Переяслава Москві присягати, друга, що напоїла Петрові Великому коня після Полтавського бою, а третю за те, що усміхалася до галери цариці Катерини, коли вона їхала по Дніпру після зруйнування Січі. В цій містерії проводить поет думку, що головною причиною недолі українського народу було те, що діти України самі в дечому причинилися до знищення волі України, помагаючи свідомо або й несвідомо своїм ворогам.

Таким становищем Шевченка треба пояснити також його не дуже симпатичне відношення до Хмельницького. Хмельницькому Шевченко не міг простити одної історичної помил-

ки, а саме злуки з Москвою. В поезії «Розрита могила» Україна звертається до Богдана з такими словами: «О, Богдане! Нерозумний сину! Подивись тепер на матір, на свою Україну... Ой Богдане, Богданочку, як би була знала, у колиці б придушила, під серцем приспала». В поемі «Суботів» Шевченко звертається до Хмельницького: «Отаке то, мій Богдане, Олексієв друже, ти все оддав москалеві, а їм і байдуже. Льохи твої розкопують та тебе ж і лають». В одній поезії, писаній перед самою смертю під враженням сумного вигляду Переяслава, Шевченко такими словами згадує пам'ять Хмельницького:

*»Як би то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув,
Та на замчище подививсь, —
Упився б, здорово упивсь!
І... препрославлений козачий
Розумний батьку!... і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь
Або б в калюжі утопивсь,
В багні свинячій...
Аміль тобі, великий муже,
Великий, славний, та не дуже!...
Як би ти на світ не родивсь,
Або в колиці ще упивсь,
То не купав би я в калюжі
Тебе, преславного... Аміль!«*

До других гетьманів, що були свідомими «рабами, підніжками, грязю Москви та варшавським сміттям», що лили кров за Москву і Варшаву і нам синам передали «свої кайдани, свою славу», Шевченко відноситься ще з більшою погордою. Скоропадського називає Шевченко «дурним гетьманом, Самойловича «дурним поповичем», а про Кирила Розумовського каже, що «лизав мов собака патинки у цариці». Навпаки, до Мазепи Шевченко відноситься з симпатією і докоряє йому тільки за те, що не з'єднався з Палієм, та через це програв полтавську битву.

Ще ясніше і виразніше виступає самостійницький світогляд Шевченка в його відношенню до земляків, та в заповітах і покличах до них Шевченка найбільше боліло те, що на Україні, «на нашій, не своїй землі», про яку Москалі звикли говорити, «що вона їх, тільки вони наймали цю землю

на пашу татарам та полякам», що на тій Україні, так мало людей, що леліяли б мрії великих гетьманів Дорошенка, Полуботка і інш., що розуміли б справжні інтереси рідного краю та народу. Українське дворянство й інтелігенція або зовсім забули про свій нарід, перекинулися в перевертні, стали недолюдками, що помагають москалеві господарювати, катувати матір-Україну і знімати з неї латану сорочку, або хоч і не забули своєї зв'язи з Україною, але нічого для неї не роблять і покірно піддаються судьбі. Своїх »земляків«, що покинули свій нарід, Шевченко ненавидить гірше Москви, і не має для них слів ніякої пощади. Шевченкові найбільше болюче, що серед українського народу завмерла національна свідомість, дух українського патріотизму; що »сини України на чужині, на чужій роботі«; що вони зовсім не знають, »за що боролися з ляхами і ордою«; що »Вкраїна заснула, буряном укрилась, цвіллю зацвіла, в калюжі, в болоті серце прогноїла і в дупло холодне гадюк напустила«; що сини України потонули в багні московського бюрократизму; що по московськи чешуть та обдирають і батька і брата; що всі оглухли, похилились в кайданах байдуже; що вже на Вкраїні не заревуть вольнії гармати, не заріже батько сина за честь і волю України, але викохає і продасть в різниці москалеві, віддаючи лепту удовиці престолові і »отечеству«; і що Україну обсіли байстрюки цариці Катерини. В своїм посланію »До земляків« Шевченко яскравими барвами малює українське відступництво від свого народу тих, що пруться у чужі землі і там забувають про свій край і нарід. За тими земляками поет посилає проклін, »щоб вони більше не верталися на Вкраїну, щоб там і зігнили, де вирости«, бо »тоді сонце не буде гріти смердючого гною на вольній землі«. Дальше дорікає Шевченко своїм землякам, що вони розпинають Україну гірше ляха, що не знають навіть, хто вони, чії діти, ким, за що закуті; що знають усі слов'янські мови крім своєї. Він висміює той патріотичний романтизм своїх земляків, що хваляться своїми гетьманами, що прославляють козацтво за те, що заступило віру від ляха і татарина, а тепер ходять в ярмі, ще краще, як діди ходили і добровільно підкладають голову під московську кормигу, забуваючи, що головний ворог України тепер не лях і татарин. В »Холодному Ярі« виступає він проти монархізму та російського патріотизму своїх земляків. Він остерігає їх, щоб »не називали преподобним лютого Нерона, щоб не хвалилися царевою святою війною і не несли, немов вівці, і душу і шкуру «за отечество».

В недокінченій поемі «Юродивий» поет не вірить, щоб сучасні йому земляки могли що зробити доброго для рідного краю: «Не вам в мережаній лівреї, доношики і фарисеї, за правду пресвятую статъ та за свободу. Проклинать, а не любити ви вчилися брата». В передсмертній поезії «Бували війни» поет говорить, що на Україні було багацько шашелів, що під'їдали здоровий корінь рідного народу, всіляких Кочубеїв, Галаганів, Кисілів, але ще й тепер цього добра багацько зосталося у нас, отих батьків, дядьків, няньок отечестга чужого, що відреклися від рідного народу і нищать усе, що для нього найсвятіше. Серед того темного царства, серед тих людей, що за «шмат гнилої ковбаси продали рідну матір», поет не бачить борців за волю України, але не дивлячись на це, він обсипує їх огненними словами і пророцьким голосом закликає їх до покаяння. Шевченко безмежно любить Україну, він любить її так «що проклене святого Бога і загубить за неї свою душу», і завзиває других любити її серед пригожих обставин, але «во время люте», в тяжку, найтяжчу мінуту. Йому однаково, чи нащадки будуть згадувати і поминати його самого як поета, але не однаково йому, «як Україну злії люди присплять лукаві і в огні її окрадену збудять». Поет обвинувачує навіть Бога в спілці з мучителями України і звертається до нього словами:

*»Боже мій з тобою,
Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не нищив? Як би розкажуть
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна! А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од Бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А за що сердешну мою Україну!
Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать?»*

І в ім'я цієї любови він вірить, що безпросвітну темряву розіб'є соняшне світло. Це зробить нове покоління, і Шевченко хоче, щоби цей час скоро наступив, тому звертається з гнівним питанням до старого покоління: «О роде суетний, проклятий, коли ти видохнеш?»

*»Коли
Ми діждемося Вашингтона*

*З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!*

І цей могутній висказ: «А діждемось таки колись» потверджує сильну віру Шевченка в те, що «встане Україна, світ правди засвітить, що церква-домовина (самодержавна Росія) розвалиться, а з під неї встане Україна». З тою глибокою вірою в душі поет кличе земляків обнятися, полюбити щирим серцем велику руїну, викорінити в своїх думках сліпу віру в царя та чуже «отечество», встати, порвати кайдани, окропити вражою, злою кровю волю і збудувати велику, вільну нову сім'ю.

Як бачимо з усього вище сказаного, Шевченко був у сфері національно-політичних поглядів послідовним самостійником-республіканцем і духовим батьком політичного свідомого українства. Свій український націоналізм і патріотизм будує він на глибокому демократизмі та політичному радикалізмі, виступаючи рівночасно не тільки національним, але й соціально-політичним революціонером. Демократичні й революційні погляди Шевченка, про які ми ближче тут не говоримо, бо це виходить поза обсяг нашої теми, були причиною того, що Шевченків патріотизм не був пустословим націоналізмом, але глибоко передуманим і відчутим протестом української душі проти національної смерті українського народу.

Шевченкові погляди внесли широкий перелом в українську національно-політичну думку: вони розбили мару безполітичного патріотизму. Правда, Шевченко був передовсім поетом, він не полишив нам обдумані політичні програми, але його поезія відіграла в розвитку української політичної думки далеко більшу роль, ніж усяка писана програма. Безперечно, та обставина, що політичні Шевченкові поезії були заборонені в Росії, більш 40 літ, спричинила той факт, що безпосередні наслідники й приятелі Шевченка не пішли за його національно-політичними ідеями і ще довго блукали старими манівцями. Але за те його поезія мала дуже великий вплив на світогляд австрійських українців, а з кінцем століття вона стає боевим гаслом усього молодого українства. Далекосяглість його національно-політичних поглядів є запорукою, що чим далі ми будемо віддалятися від дня його смерті, тим більше і більше зрозумілий буде нам робитися Шевченко, як пророк політичного визволення України.

VI

Від Шевченка до Драгоманова.

Куліш – ідеолог безполітичного українського культурництва; – «Стара Громада» й українство; – українофіли общероси і націоналістичнокультурники; – соціалізм серед російської інтелігенції; – українці в рядах загально-російського революційного руху; – характеристика «полудневців»; відношення Желябова до українського руху; – наманівцях безполітичності.

Розгром Кирило-методіївського товариства не зміг на довго зупинити розвитку українського руху. Після важкого десятиліття миколаївської реакції і тріумфу офіційної Росії «православія, самодержавія і народности», наступила доба підйому громадських сил. Росія, розбита в Кримській кампанії, не могла далі берегти старого режиму і мусіла піти на шлях реформ, з яких першорядне значення здобуло знесення кріпацтва. Приготовлення і переведення цієї реформи розбудило з дрімучого стану все російське громадянство, забився також швидче живчик українського життя. Шевченко повертає з заслання й оселяється в Петербурзі, де біля нього гуртуються давні товариші: Костомаров, Куліш, Білозерський та чимала громада молодих українців. Петербурзький гурток жваво обговорює справу знесення кріпацтва та поширювання народньої освіти українською мовою. Появляються перші підручники для народніх шкіл українською мовою та популярні видавництва, а незабаром виходить у світ перший український журнал «Основа», де обмірковують головні питання тогочасного українського життя. Скоропостижна смерть Шевченка викликала великий жаль та сум, але рівночасно піднесла національне почування українців.

З появою «Основи» починається ширший український рух і на Україні. У Києві та Полтаві оснуються перші українські «Громади». Київська «Громада» згуртовує в собі зразу більш 300 членів, як на ті часи, коли ще інтелігенції з народу майже зовсім не було, число дуже велике. Члени «Громади» закладають перші недільні школи, де навчають дітей і старших українською мовою, появляються популярні книжечки для народу. Український рух якийсь час розвивається досить вільно, але не довго. Правительство побачило в деяких його ідеях небезпеку для московської держави, і коли з одного боку вибухло польське повстання, з другого роздався вистріл Каракозова й перші прояви соціалістичного руху – українців починають підозрівати в близьких зносинах і з першими, і з другими, кидаючи на адресу української інтелігенції обвинувачення «сепаратизму», «нігілізму» та «польської інтриги». Хоч ці закиди не були видумані, бо серед тодішньої української молоді були такі, що й мріяли про козацьку республіку, деякі українці ішли охотниками в ряди польських повстанців, були вже між ними також і прихильники західно-європейських соціалістичних ідей, але це все були тільки одиниці. Більшість тодішньої молоді української інтелігенції стояла далеко і від сепаратизму, і від «нігілізму» і від польонофільства. Та все ж таки згадані закиди зробили своє, і 1863 р. вийшов перший указ, яким заборонено українську популярну і педагогічну літературу, і тим самим була припинена педагогічна діяльність та просвітна праця серед народніх мас України. Але ця заборона не зупинила діяльності українських гуртків. Як відповідь на неї, розвивається широко українська література, що висуває цілий ряд талановитих письменників, як ось: Марка Вовчка, Куліша, Щоголева, Кониського, Руданського, Свидницького, Ганну Барвінок, а згодом Карпенка-Карого, Старицького, Нечуя-Левицького, Кропивницького і Панаса Мирного. Також розвивається далі українська філологія і етнографія, що найвишого щабля розвитку досягає в діяльності «Юго-западного географического общества».

Розвиток української літератури й українознавства серед непригожих умовин налякав ще більше правительство. 1876 року появляється славетний указ, що на цілих 30 літ накладає кайдани на українське слово. Забороняють друкувати і привозити до Росії всі твори українського письменства, включаючи сюди навіть музичні тексти й народні пісні. Для українського

руху настають важкі часи, 30-літнє лихоліття, ще тяжче від реакційної миколаївської доби. До згаданих заборон прилучується ще переслідування українських діячів, як ось Чубинського, Кониського, Драгоманова, і русифікаційно-централістична система навчання в усіх школах на Україні, де строго переслідується все, що відноситься до української землі та її народу. Такі були приблизно умовини, серед яких доводилося розвиватися громадській думці української інтелігенції 60-80 років.

Схарактеризувати національно-політичні погляди української інтелігенції тих часів не легко. Передусім ті часи належать до т.зв. «недавнього минулого», про які в Росії до 1917 р. ще не можна було всього писати, найбільше з тої причини, що ще живуть деякі учасники тієї доби. З другого боку, і без того появилось про ті часи ще дуже мало споминів, що спричинює неясність і невиясненість багатьох питань. До того прилучилася ще й та обставина, що серед тодішнього українства не було різко замітних течій й напрямків, а були тільки одиниці й гуртки, котрі губилися за загальною назвою «українофілів». Це затемнювало різницю громадських поглядів поодиноких людей і гуртків. Все ж таки постараємося хоч коротко схарактеризувати головні напрямки серед тодішньої української інтелігенції і їх національно-політичні погляди.

Молоде покоління 60-их років виховувалося під впливом двох ідейних течій: з одного боку були це ідеї Кирило-методіївців і поезія Шевченка, з другого – народницько-соціалістичні ідеї Герцена, Чернишевського і Добролюбова. Синтеза цих двох течій дала головний напрям громадській думці молодих українців, що найбільш захоплювалися двома словами «Україна» та «народ». Українофільство та народництво, любов до українських звичаїв, історії та мови з другого боку, до українського простолюддя, були тими гаслами, що об'єднували всю молоду інтелігенцію, родом з України, бодай в першій половині 60-тих років (розуміється, з виїмком досить великої частини обмосковлених земляків, що придержували старих реакційних поглядів). Але те, що ховалося за цими двома поняттями, що було змістом «українофільства» та «народництва» – різнилося дуже між собою. І зовсім зрозуміло. Знесення кріпацтва, облекшення цензури, прихід соціалістичних ідей з Заходу, надії на великі політичні реформи, народня освіта, польське повстання – всі ці події викликували і в молоді і в старших великий ідейний фермент, велику переоцінку вартостей.

В час 1861-5 року громадські погляди інтелігенції на Україні, і в загалі в Росії, були так сказати б «*in statu nascendi*», в стані народження. Все творилося, розвивалося, шукало нових шляхів, але нічого не було виясненого, з'ясованого, готового. Але вже в другій половині 60-их років, а особливо на початку 70-их, вирізняються серед української інтелігенції дві виразні течії: українське народництво і соціалістично-революційне народництво. До першого напрямку належали безпосередні спадкоємці Кирило-методіївських ідей, члени петербурського гуртка 50-их років, члени редакції «Основи», а опісля члени «Київської старої громади» 1861-1880 рр., що були zarazом організаторами «Юго-западного географического общества». Головними представниками українофільського народництва 60-их, 70-их і 80-их років треба вважати Костомарова, Куліша, Антоновича, Житецького, Кониського, Русова, Чубинського і інших робітників на полі української літератури та українознавства. До другого напрямку належали люди, що на початку 60-их років почули свій зв'язок з українським простонароддям і навіть були свідомі значіння поривів того народу до національної волі, але під впливом різних причин, про які скажемо нижче, не вважали потрібним виділятися в окрему групу, лише кинулися у вир загально-російського революційного руху. Сюди належали революціонери-полудневі, українські бакуністи, лавристи, землевольці і народовольці, з яких найбільше проявили свою діяльність Лизогуб, Дебогорій-Мокрієвич, Стефанович, Желябов та багато інших.

В цьому розділі української інтелігенції кінця 60-их років бачимо вдруге те саме явище, яке вже раз проявилось в 20-их і 30-их роках, і якого синтезом було Кирило-методіївське товариство. Українська інтелігенція знову розділилася, і майже з тих самих причин, що й раніш, тільки розуміється з тими відмінами, яких вимагали історичні й політичні умовини та дух часу. Але так само як передше, так і тепер по один бік стають люди, що обороняють національне «я» українського народу і працюють над розвитком його культури, але цураються всякої політичної боротьби на ґрунті інтересів цього народу, по другий бік стають борці за нові соціальні та політичні умовини, але вони покидають рідний український ґрунт. Цей фатальний розлам мав знову дуже тяжкі наслідки для української національно-політичної думки. Велика ідейна будова створена геніальним духом Шевченка, захиталася, на-

ціональний і політичний радикалізм, що творив гармонійну цілість в його світогляді, розділювався. Над українською інтелігенцією зависла вдруге проклята мара безполітичного націоналізму і безнаціонального політизму.

Що ж було причиною цього другого розламу? На це можемо відповісти аж тоді коли ближче приглянемося громадським поглядам одного і другого напряму. Перша течія, українофільське народництво виросло на ідейнім ґрунті, зготовленим кирило-методіївськими братчиками і поетичною творчістю Шевченка. Але, на жаль, найбільший вплив на вироблення його світогляду мали не первісні, справжні політичні ідеї Кирило-методіївців, що були закриті перед своїми сторонниками цензурним і політичним режимом, але в обчиркритій і перекрученій формі, що її утворив сам ідеолог цих ідей – Костомарів. І тут, хто знає, чи не лежить найбільша вина на самому Костомарові, що він те зруйнував лівою рукою, що збудувала передше права рука.

Костомарів волею історії був не тільки ідеологом старого українського федералізму, що відзначався яскравим автономізмом, майже самостійництвом, республіканізмом і політичним радикалізмом; він був також ідеологом українофільства другої половини XIX ст. Але цей другий Костомарів дуже різнився від першого Костомарова. Ще Драгоманів сказав, що люди напрямку Костомарова не тільки не розвинули далі політичної програми 40-их років, але з ходом часу все більше обрізували її, давши вкінці можливість їй цілком атрофуватися. Вже під час слідства в справі Кирило-методіївського товариства Костомарів заперечив не тільки всі головні ідеї, яких сам був автором, але навіть самого існування товариства. Але це було, так сказати б, під примусом. За цим періодом наступила 10-літня його мовчанка в політичних справах. Однак, коли з початком шістьдесятих років повіяло трохи вільнішим духом. Костомарів знову виступає на поле політичної публіцистики. В публіцистичних статтях у «Современнику» та «Основи» виступає він з давніми федералістичними ідеями й обороняє право кожної нації на самостійність, а в славному листі до видавця «Колокола»^{*}, являється не тільки оборонцем національної окремішности українського народу, але й його

^{*}Журнал соціалістичного напрямку, що виходив у Лондоні під редакцією Герцена.

права на державну самостійність. Правда, вкінці листа він згоджується вже на автономію в межах Росії і навіть під скиптром царя, але все ж таки, кінчить листа клясичним окликом: »Нехай ні великороси, ні поляки не вважають своїми землі, заселені українським народом«.

Ця неясність і хитність поглядів, що вже зазначилася у все ж таки дуже радикальному листі до »Колокола«, в пізніших роках стає все більшою і більшою. Правда, в своїх історичних творах Костомарів ще працює над історією рідного народу, доказуючи його етнічну та культурну відрубність від москвинів, але на ґрунті публіцистики лист до »Колокола« був останнім словом його національно-політичного радикалізму. Коли почалася нагінка на українське слово, Костомарів добровільно піддається забороні і не хоче писати своїх праць до галицьких видань, тільки пише виключно московською мовою. Його політичні та національні погляди тратять все більше й більше свою радикальну барву і вкінці доходять до повного культурницького аполітизму, що більше, навіть до своєрідного общерозисму. Людина, що в 50-их роках говорила, що перед Росією є тільки дві дороги, або перетворитися в федерацію незалежних націй, або розпастися на кілька держав*, вкінці 70-их років проповідувала повну льяольність повсякчасному правительству у його обрусительній політиці. Український республіканець і самостійник 40-их років, пише в 70-их роках, що українцям потрібно тільки такої літератури що була б дозволена всяким правительством без ніякої опозиції. Колишній ворог всіх царів і »панів земних«, радить галицьким українцям бути передовсім добрими австрійськими патріотами. Людина, що обороняла колись право на національну і навіть державну самостійність українського народу, обмежується тепер програмою літератури для простого народу і української мови для домашнього »обихода«. В такий спосіб у поглядах самого Костомарова відбулася переміна,

*Ось які характерні слова висказав тоді Костомарів, звертаючися до московських слов'янофілів та демократів-централістів: *»Ви бажаєте погодити те, що погодити не дається, служити Богові й мамоні, бажаєте державної цілості й проповідуєте свободу. Або піддержуйте державу, і тоді признайте необхідність цензури, III »отделенія«, Петропавлівської кріпости, і цілковитого закріпачення думки й слова, або ризикуйте державою, будьте готові на її розклад, коли бажаєте свободи. Російська держава не можлива без самодержавія й централізму.«*

що з проповідника національно-політичного радикалізму зробила його ідеологом аполітичного культурницького українофільства. Причини такої переміни лежали почасти в характері самого Костомарова, почасти в скрутних умовах тих часів. Індивідуальність з великим уродженням публіцистичним талантом та сильно розвитим інстинктом громадської праці, але дуже слабим характером, що боялася всякого переслідування, опинилася серед обставин, що не дозволяли на ніяку громадську роботу. У його поглядах царить якась дизгармонія, якась суперечність, неначе, він не міг висказати того, що таїлося на дні його душі. Але не входячи в психологічні причини переміни поглядів Костомарова, мусимо признати, що він причинився найбільше до знищення політичного українства тим становищем, яке він заняв до української справи в останніх роках.

Другим духовим батьком культурницького народництва був близький товариш Костомарова й Шевченка, один із визначніших робітників на полі української літератури, – Панько Куліш. В своїй молодості Куліш стояв близько до Кирило-методіївського товариства, хоч не був його членом. Політичний радикалізм товариства мало захоплював його; більше промовляли йому до душі соціально-релігійні погляди товариства. Молодечі переконання Куліша основувалися на етнографічно-історичнім українолюбстві, яким деб'ютував і Шевченко. Але далі погляди Шевченка й Куліша пішли неоднаковими шляхами.

Шевченко вважав найбільшою трагедією українського народу втрату його політичної, державної самостійності і кликав молоде покоління до боротьби за самостійну Україну в прийдешньому.

Куліш за упадком Гетьманівщини не жалів, навіть її в ім'я народніх мас, але зовсім не так, як Шевченко. Шевченко, хоч тужив увесь вік за Гетьманщиною, бачучи в ній ідеал і символ політичної самостійності українського народу, рівночасно в ім'я добра народніх мас осуджував і проклинав її, протиставляючи гетьманському аристократизмові ідеал самостійної української демократичної республіки. Шевченко ненавидів також москвофільський демократизм, і в його поезіях ідеалізуються тільки ті гетьмани, що обстоювали українську самостійність проти Москви. Його ідеал – демократичне самостійництво, як це ясно бачимо із слів про Гордієнка: «Ой пожали б (не дали б Полтави), як би були одностайно стали,

та з хвастовським полковником ієтмана з'єднали (Палія з Мазепою)». Куліш, навпаки, дивиться на упадок політичної самостійності України, як на річ зовсім природну, зрозумілу, навіть потрібну в інтересах культури й добра народніх мас.

В своїх поглядах Куліш виступає спадкоємцем якраз москвофільського демократизму і в своїй «Чорній Раді», а опісля і в інших творах, старається доказати природну нездатність українців до самостійного політичного життя. Що Україна злилася з Росією, це річ дуже корисна для самої України. Вона не повинна на будуче ніколи думати про власну політичну незалежність. Виходячи з такого становища, Куліш був принципіальним противником усякого політичного українства. На його думку, у великоросів є великі державні здібності і великий політично-організаційний хист. Вони ствердили велику державу і тим виповнили своє природне назначення. Навпаки, в українців цього хисту нема зовсім. Це показала історія. Але за те український нарід ховає в собі дуже великі духові скарби й чималі завдатки для будучої культури. Українці, обороняючи свою державну самостійність проти Польщі і Москви, втерjali на марне всі свої духові сили на справу до якої вони не мали ніякого природного хисту. Через це загубили вони свою духову творчість, не давши їй розвинути серед руїни, безладдя та лихоліття. Український нарід, злучившись з Москвою, знайшов у ній спокій і захист перед безупинною руїною, і тим самим безпеку на дальший розвиток культурних сил. Будучи *par excellence* політичним москвофілом, Куліш зовсім не був прихильником денационалізації українського народу, навпаки, все життя своє працював для його культури, доказуючи, що українська мова мусить стати мовою високої культури, бо вона береже в собі скарби яких нема в московській мові. Такий національний світогляд Куліша впливав з його соціологічно-історичних поглядів. Він був з природи культурником, не любив політики, але й культуру розумів своєрідно. Його ідеал культури був особливою сполукою аристократизму й демократизму, що зрештою важко докладно з'ясувати, бо в його світогляді багатько суперечностей. Куліш усе життя варився, кипів і шукав нових шляхів з якоюсь містичною вірою в правду. Цікаво одначе, як Куліш міг вірити в свободу культурного розвитку українського народу під одним дахом з північним сусідом, бачучи політику московського правительс-

тва, що пляново і обдумано прикладало всі сили, щоб злити українців з москвинами в «один руский народ»? Як би це не здавалося дивним, але він якийсь час вірив. Кулішеві погляди склалися ще до ганебного указу 76 року, коли ще українську літературу не переслідувано виключно за те, що вона українська, але за ідеї, не менше, ніж московську радикальну літературу. Будучи якийсь час під впливом слов'янофілів Аксакових, він здається повірив, що в недалекому майбутньому, коли в Росії буде зломана реакція, український нарід зможе цілком свobodно розвиватися. Правда, в тих поглядах він розчарувався після указу 1976 р., що вдарив його, мов обухом по голові. Тоді він старається перевести угоду з поляками в Галичині, щоб там українська література і культура мала покищо свobodний та забезпечений розвиток. Це йому не вдається, він і там розчаровується і попадає в якийсь культурний містицизм, тужачи за давнім турецьким протекторатом над Україною, та одушевляючись магометанською культурою.

Куліш перебув важку душеву боротьбу, кидався на всі боки, від москвофільства до польонофільства, від останнього до туркофільства, будучи при тім завжди українцем, але рівночасно лише культурником. Політичним москвофілом неостав він бути навіть під кінець свого життя, коли посилав проклони на адресу офіційної Росії за її відношення до українського слова і, перекладаючи на українську мову твори Шекспіра та Байрона, намагався доказати культурну силу українського слова. Таким робом і другий приятель Шевченка став головним ідеологом безполітичного українського культурництва. Правда, між ним і Костомаровим було що до того різниця. Костомарів з українського федераліста-самостійника зробився проповідником теорії, що «коли українському народові суджено загинути, то нехай так буде», і ворогом української самостійної культури. Куліш ніколи не мріяв і не проповідував політичної незалежності України, але й ніколи не заперечував прав рідного народу на його національно-культурну самостійність. Але не дивлячися на цю різницю, вони оба були духовими батьками одного і того самого громадського напрямку, українофільського безполітичного культурництва. Правда, різниця їх становищ і вихідних точок, була опісля причиною двох відтінків серед українського культурництва, але в своїм негативнім відношенню до політики їх становище було однакове. Вони оба були також головними винуватцями того факту, що своєю односторонньою крити-

кою творчості Шевченка заслонили перед лицем своїх наслідників справжнє обличчя великого українського поета і дали напрям своєрідному поглядові на Шевченка, що ще довго опісля панував серед української інтелігенції в Росії.

Основною ідеєю поезії Шевченка представляли вони боротьбу проти кріпацтва, проти народної неволі, а затемнили зовсім національно-політичний момент в його поезії, здебільша згадуючи тільки про відношення Шевченка до поляків, зовсім промовчуючи його становище до Росії, до москалів, до москвофільства, та про його суспільно-політичний радикалізм, не кажу вже про ідею самостійної України. З великого революціонера духа зробили вони в своїй критиці апостола льобяльного братерства та згоди. Такий погляд прийнявся опісля досить широко серед «малоросів» всяких відтінків, і ще досі коли пишуть в Росії про Шевченка, характеризують його так як це робили Костомарів і Куліш.

Ми далекі від того, щоб усю вину за безполітичне культурництво 60-90-их років складати на Куліша та Костомарова. Громадські масові явища не можна пояснювати виключно впливом кількох людей, лише треба шукати їх коріння в громадських обставинах. Хоч Костомарів і Куліш являються головними ідеологами українофільства, але вони самі були дітьми свого часу. Причиною безполітичного українофільства треба з одного боку вважати тяжкі політичні умовини, що не допускали ніякої громадської публичної діяльності, а для українців і літературної, далі атмосферу державного централізму і обмосковлення, що царила в добу обох Олександрів і вкінці втечу з українофільських рядів початку 60-их років усіх політично настроєних елементів у ряди «общеімперського» революційного руху.

Головним осередком, біля якого гуртувалося культурницьке народництво (і не тільки воно), було київське товариство «Громада», назване опісля «Старою», для відрізнення від молодших студентських громад. По своїм суспільно-політичним поглядам українофільське народництво 60-90 років не творило одноцільного напрямку. В своєму складі заключало воно дуже різноманітні елементи, починаючи консерватистами і монархістами, а кінчаючи поміркованими соціалістами. Однак всі ці елементи уживалися досить мирно під прапором своєрідного демократизму й народолюбства, що характеризувало всіх українофілів без виїмку. Крім того всіх їх об'єднувало байдуже (або навіть вороже) відношення до активної

нелегальної праці на українському ґрунті в Росії, цебто чисто культурницький світогляд, що в одних мав принципіальну, в інших практичну основу. Цей аполітизм мав свою причину в загальному настрою громадської думки в Росії тих часів, ним грішили майже всі московські революціонери (першенство соціального над політичним), і це мало також чималий вплив на українську громадську думку. Правда, українці, як це бачимо нижче, перші в Росії розбили темряву безполітичності, і хто знає, чи з того боку праця Драгоманова не мала всеросійського значення, але по часті українці самі піддалися впливові московської громадської думки, що найбільше відбилося на них таки.

Які ж були національні погляди українського народництва?

Головними складниками національної ідеології української інтелігенції 60-их-80-их років були ті самі елементи, що й у перших наших письменників, цебто любов до української історії, минувшини, головно до козаччини (козакофільство), любов до народньої мови, звичаїв та обичаїв українського селянства (етнографізм). Вони були, що правда, дещо відмінні відповідно до часу та оперті на народництві, на любові до українського селянства та на бажанню помогти його соціальній негоді, не проповідлю радикальних соціальних ідей, клясової свідомости й боротьби, тільки реальною, культурною дозволеною працею. Практична програма більшости цієї інтелігенції обмежувалася здебільша такими невинними й почасти комічними домаганнями, як їдження українських страв, ношення козацького або селянського убрання, співання українських пісень, та вживання в родинному гурті вряду-годи рідної мови. Драгоманів каже, що між українськими народниками були й такі, що мріяли про щось в роді української республіки з козацтвом, Січчю й гетьманами, але такі були досить рідкими, та й то поза обсяг фантазії ці мрії не виходили, бо ніколи не виливалися навіть у спробу осунвати на них яку-небудь практичну, нелегальну програму. Поза цією, так сказати, ідеологічною основою, основою, що була спільною для всієї тодішньої української, або як принято говорити, «українофільської» інтелігенції – українське народництво розпадалося на два виразні, головні відтінки, а саме: на українофільв-общеросів та націоналістів-культурників.

Представниками першого напрямку були такі люди, як Костомарів, Антонович, Житецький, Мордовець, Потебня й інші,

що положили чималі заслуги на полі дослідів над українською історією, мовою й етнографією. Цю течію можна справді назвати українофільством, хоч взагалі виглядає дивно дати таку назву людям українського походження. Українофілами можна справедливо їх тому назвати, що вони були люди національно нездекларовані і почували себе общеросами, які любили Україну, цебто почували особливий свій зв'язок з «южною разновидністю руссаго народа». В сфері етнографічній і лінгвістичній вони завзято обстоювали окремішність української народности й положили в цьому обсягу чималі заслуги, одначе в обсягу сучасного життя, в обсягу будучої культури й політики, були вони общеросами і не уявляли собі ясно не тільки політичної самостійности українського народу, але навіть українців, як самостійної культурної нації. В їх світогляді й почуваннях українство було своєрідним «Русским» провансальством, «южанством», яке повинно розвивати своє красне письменство, а українська мова повинна бути розмовним знаряддям, «для домашняго обихода». Одначе вони стояли далеко не тільки від ідеї політичної боротьби українського народу за свою незалежність в будучині, але також були далекі від ідеї необхідности розвитку самостійної української культури й української мови, як знаряду публичного життя й наукової літератури. В своїх поглядах зв'язували вони завжди не тільки Україну з Росією, але навіть українську культуру з московською. Будучи прихильниками української мови в народній школі, вони ніколи не висказувалися рішуче за її введення в середні й вищі школи. До того по своїй ідеології вони були москвофілами, завжди оминали ті питання, які розбуджували б московсько-український антагонізм, і ніколи не поставили ясно питання відрубности й окремішности українців від москалів у такій мірі, як це робили у відношенню до поляків. Такий світогляд перетривав у деяких колах нашого громадянства до нинішнього дня.

Другу течію репрезентували такі люди, як Куліш, Кониський, Левицький-Нечуй, Грінченко в раншому віці й багато інших. Ця течія тим різнилася від першого напряму, що зразу станула у ворожій позиції до культурного общеросизму і ясно й виразно підкреслила, що українці є окремою нацією, а слідом за тим поставила постулят до української інтелігенції, аби вона працювала виключно для своєї культури в українських національних формах. В протилежності до пред-

ставників першого напрямку, які писали всі свої наукові твори московською мовою, вони пишуть здебільша мовою українською, переносючи свою діяльність за кордон до Галичини. За тим напрямком пішов пізніше цілий ряд молодих діячів на українській ниві в 80-их і 90-их роках. Стоячи непохитно на становищі національно-культурної окремішності української нації, в області національно-політичної думки небагато випередили вони перший напрямок. Як перші, так і другі стояли далеко від нелегальної політичної праці (легальна була неможлива) на українському ґрунті в Росії, і не виставляли ніякої національно-політичної програми, хоч останні були не від того, щоб робити політику за кордоном. Так наприклад Куліш і Кониський намагалися перевести в Галичині польсько-українську угоду з метою забезпечення галицьким українцям свобідного культурного розвитку, але цій угоді перешкодили українські радикальні елементи в Галичині.

Між людьми цього напрямку існувала також у 80-их роках германофільська і австрофільська течія, яка надіялася, що Бісмарк визволить Україну і утворить з України самостійну державу, як це зроблено з Румунією (як відомо, Бісмарк утворив був тоді плян українського князівства). Але поза тим вони стояли далеко від політики, а що найменше не зробили нічого для витворення політично-свідомого українства в Росії. Правда, молоді елементи цього напрямку (Грінченко, Зінківський й ін.) зближаються в 90-их роках до політики, однак вступають у ряди свідомого політичного українства (яке вирросло під впливом ідей Драгоманова) аж пізніше. Цей другий напрямок різнився між іншим тим від першого, що з малими виїмками ставився вороже до московської культури (хоч і тут були москвофіли), тоді як перший був *par excellence* москвофільським.

Отже, як бачимо, українофільське народництво в обох своїх течіях було рухом у самій речі безполітичним, і хоч положило великі заслуги на полі українознавства та української літератури, не принесло своєю діяльністю для українського народу того, що робить з етнографічної маси націю: ідеї боротьби за власну національну, в широкому значенню слова культуру, а особливо ідеї боротьби за політичне визволення українського народу. Такою безполітичною позицією не могло воно ані нищити реакційного общеросизму серед власної інтелігенції, ані відтягнути молоду інтелігенцію укра-

їнського походження від поступового общеросизму. Цьому общеросизмові ми тепер приглянемося.

В 60-их роках прийшли з Європи до Росії ідеї західно-європейського соціалізму. Соціалізм, як ідеологія, знайшов собі серед російської інтелігенції дуже пригожий ґрунт. В її рядах бачимо не тільки цілий ряд талановитих теоретиків соціалізму, як ось Герцена, Бакуніна, Чернишевського, Лаврова, Михайловського, але й цілу фалангу борців та проповідників їх науки. Особливо з кінцем 60-их років зростає в Росії сильно інтелігентський соціалістичний рух, що носить звичайно назву соціалістично-революційного народництва, в протилежності до поміркованого й культурного народництва старшого покоління. Головною метою революційного народництва початку 70-их років було: йти в народ, щоб проповідувати між ним ідею соціальної революції, яка повинна була, на думку тодішніх революціонерів, наступити дуже скоро, мало що не через декілька літ. Таке переконання піддержувала в них головна віра в «особый путь развития России», яка перескочить через капіталізм, і головна завдяки своїй «общині» перейде відразу до соціалістичного ладу. Революційні народники ділилися в свою чергу на «бунтарів» і «пропагандистів», або «бакуністів» і «лаврестів», що різнилися між собою головна методами проповіді, але зовсім не ідеологіями. Оба напрями були передусім аполітичними, цебто не признавали ніякої боротьби за політичні реформи і політичний переворот, але виключно за соціальний, бо дивилися на політичну боротьбу, як на справу буржуазну. Вони вірили в анархістичну й комуністичну душу абстрактного «руссаго мужика», який при соціальної революції перейде над державою взагалі до порядку денного. Цей рух («хождение в народ») розвивався досить широко, виявив небувалі приклади ідейної самопосягати й самовідречення, але приніс дуже малесенькі наслідки. Народ зовсім не розумів своїх оборонців, а правительство переслідувало їх жорстоко й безпощадно карало. Під впливом тих обставин, як також і з інших причин, революційне народництво мусіло звернутися до політичної боротьби шляхом терору. Народництво розпалося на дві течії, на прихильників старої ідеології та на сторонників політичного терору, які без політичної свободи вважали соціалістичну боротьбу неможливою. Їх діяльність виявилася в цілому ряді терористичних актів і завершилася убиством царя Олександра II.

В рядах загально-російського народництва було чимало українців по походженню, що більше, серед прихильників терору й політичної боротьби вони творили рішучу більшість. І не дивлячися на це, в ідеях південних революціонерів не знаходимо ніяких українських національно-політичних думок. Причину цього явища, що таке велике число української молоді вступало в ряди загально-російського революційного руху і переймалося там не тільки загально-державною, але й чисто московською ідеологією (агітація на Україні за поміччю ідей Стенки Разіна й Пугачова), треба шукати в багатьох фактах. Найголовніші будуть оці: 1) централістично-обмосковлююче виховання в школах, яке призвичаювало молодь дивитися на Росію, як на одну, єдину й неподільну націю, на «русский народ», як на один народ, якого відтягненим прототипом уявляли собі «руссаго барина» й «руссаго мужика» із творів московських клясичних письменників. Таке виховання не тільки обезцінювало в очах молоді, все, що було партикулярне, національне, що не підходило під «общий масштаб», але навіть відвертало від думки, що в Росії є нації котрі бажать власного розвитку. Така психіка прививалася й українській молоді, і коли вона опісля на університетах захоплювалася революційним народництвом, то розуміється основувала його на «общерусській» основі; 2) безполітичність і ідейна кволість українофільства 70-их і 80-их років, яке відвернуло від себе ті політичні елементи, що на початку 60-их років були вступили в його ряди; 3) загальний погляд тодішніх соціалістів, що національне питання це питання буржуазне і через це відкидали вагу не тільки національного визволення гноблених націй, але навіть соціалістичну агітацію на рідній мові народу, серед якого працювали; 4) а ті, що признавали вагу національної емансипації, відкладали розв'язку національного питання, одні на другий день після соціальної революції, а другі після знищення самодержавія (народовольці).

Це були ті головні причини, що такі глибокі й широко освічені провідники революційного народництва, як ось: Стефанович, Дебогорій-Мокрієвич, Лизогуб, Кибальчич, Желябов, та інші, що були по походженню українцями, не пробували навіть заложити окремої української соціалістичної групи, лише вступили в ряди загально-російського руху і свідомо або несвідомо були помічниками обмосковлення рідного народу. Драгоманів так писав про цих людей: »Щось

подібне як із «Соєдиненими Слав'янами» скоїлося в певній мірі – тільки ще більше трагічно – тими полудневцями, що пристали до «російських соціяльних революціонерів» 70-их років. Загальний прогрес демократичних ідей на протягу ХІХ ст. і науки про український нарід – зложені в значній мірі зусиллями Костомарового кружка та його послідувачів, – пробудили в тих «полудневцях» почуття національного зв'язку з простолюддям, а навіть свідомість значення поривів того народу до національної волі. Та з різних причин, про які ми говорили при іншій нагоді, багато «полудневців» не вважало потрібним утворювати з себе самостійної групи, що клала б собі метою працювати поперед усього безпосередньо для свого українського народу; вони відложили не тільки творення тих груп між собою, але й відкрити заяву своїх українських симпатій, а навіть взагалі федеральних ідей «на другий день після побіди над спільними ворогами. Вони задумували того «другого дня» приборкати й ті національно-централістичні нахили, які завважували самі «полудневці» в багатьох своїх «російських» спільників під «космополітичними фразами».

«Але як можна було надіятися, всі ці і подібні рахуби «полудневців» показувалися хибними. Не будемо говорити безпотрібно про те, що неувага до місцевих українських обставин відібрала в «полудневців» підставу (і то дуже вдячну) для кращих наслідків їх діяльності. Та згодившись піддати свої змагання до політичної свободи (до яких вони, не без впливу традицій рідної землі, добилися з таким трудом, визволившись від містицизму московського народництва), згодившись піддати ті змагання під застарілий централістичний девіз народньої волі, відповідний більше абсолютизмові політично-релігійних сект ХVІ-ХVІІІ ст., ніж сучасному розумінню свободи – федералісти-полудневці затемнили перед суспільством саму суть своїх політичних ідеалів. Через те промовчання «полудневці», що належали до найенергічніших і найбільше самовідречених членів відомої партії і тому й згинули перші – дали після своєї погибелі тим самим централістичним елементам, яких задумували приборкати після побіди над спільним ворогом, та які пережили їх, можливість визискувати їх власні імена і їх погібіль на користь змагань, зовсім суперечних тим, за які погибли полудневці, а саме в користь підновлених теорій бюрократизму та обмосковлення, свого роду Катковщини, в блянківському та марксівському плащі».

»Належить признати, що вина того промовчання й майже безплідної погибелі стількох синів України, падає в значній мірі на слабості і помилки представників українського народництва. На запити про причину безполітичності ці люди відповідали, що положення українського народу й національності вимагає в даному часі від свідомих українців головно культурної роботи, забуваючи, що по-перше культура має й політичну й соціальну сторону, а по-друге, що без відповідного простору, можливого тільки при свободних політичних умовах, трудна, а для народів позбавлених національної та державної незалежності, майже цілковито неможлива ніяка навіть найспокійніша культурна робота в роді педагогічної діяльності«.

»Під такий час атрофії політично-соціальних змагань у так названих «українофілів», мало час підрости те покоління «полудневців» (южан), що було втягнене до російських соц.-революційних течій, завдяки не тільки неповноті освіти, винесеної з офіційних шкіл і власній неввазі, але й завдяки недостаточній яркості політично-соціальної сторони українських народолюбців«.

Так пояснював Драгоманів національно-політичну байдужність українських учасників загально-російського революційного руху. Таке явище тим більше сумне, що більшість «полудневців» не були зовсім зденационалізованими общеросами, але почували свій зв'язок з рідним народом. Правда, деякі з них, як ось Стефанович, лишилися все своє життя глухими для рідних звуків, але такі люди, як Желябов, Волховський, або ще нині живий Дебогрій-Мокрієвич, почували завжди зв'язок з українством. Особливо цікаве становище до українства займав Желябов, один із убійників царя Олександра І. Про це говорить нам його лист до Драгоманова, писаний в кінці 70-их років. Там він жаліє над тим, що не вдалося утворити окремої соціалістичної організації, що працювала б на користь «рідної України», а опісля оправдує становище полудневців, чому вони в центральному комітеті партії «Народньої Волі» не поставили виразного домагання визволення України. Він так говорить: «Нас, переконаних автономістів, обвинувачують у централізмі за Законодавче Зібрання (розум. загально-російське, що мало перемінити Росію на республіку і запровадити конституцію). По-перше, не хотять зрозуміти, що Законодавче Зібрання в наших очах тільки ліквідаційна комісія, а по-друге, чи можна в програму

найближчих домагань ставити такі, які не мають ніде реальної опори, оборони, тільки багато заїлих ворогів? Де наші (українські) Фенії? Де наш Парнель? (Фенії і Парнель – борці за самостійну Ірландію). Такі вже обставини... що бачиш рятунок у розпаді Росії на незалежні частини, а домагаєшся Законодатного Зібрання». Отже бачимо, Желябов, пояснює ту обставину, що народовольці не прийняли домагання автономії України в свою програму, тим фактом, що серед українців нема послідовних автономістів, ні Феніїв, ні Парнеля, цебто нема людей, які явно відважилися б піддержати домагання автономії або самостійності. Розуміється, це натяк на безполітичність «українофілів», одначе, як справедливо завважив Драгоманів, звідки могли взятися Фенії і Парнель, коли всі політично настроєні українські елементи ішли під «общерусский» прапор. Не мала б також Ірландія своїх Феніїв і Парнеля, коли б вони вступили в ряди англійських партій, що не хотіли й слухати про автономію Ірландії. Чому ж сам Желябов не зробився Фенієм або Парнелем, лише стався общерусским революціонером? Хто перешкодував йому це робити? А така праця лишила б по нім більшу пам'ять у грядучих поколінь. Очевидно, що були другі причини, а не тільки безполітичність українського народництва. Про них ми вже згадували вище.

Таким чином українська інтелігенція, яка під впливом ідей Кирило-методіївців і Шевченка вступила вже була в 50-60-их роках на шлях політичної діяльності, зійшла знову на манівці безполітичності. 60-80 роки принесли нам другий розлам української інтелігенції, аналогічний до розламу 20-30-их років, бо оба вони виключали політичне українство. З одного боку стають робітники на полі української культури, які цураються політики, з другого борці за нові політичні й соціальні ідеї, що вважають зайвою річчю ставати на національному ґрунті та виставляти яку-небудь національно-політичну програму. Як передше, так і тепер політика цурається українства, українство цурається політики. Але як і передше, так і тепер побідила стихійна сила українського руху, що в ім'я послідовності вимагала безумовно політичного русла й ще раз показала, що українство не є «южно русским» провінціалізмом. Подібно, як у 40-их роках Кирило-методіївці й Шевченко створили синтезу безнаціонального політизму й безполітичного українського націоналізму в формі політично-свідомого українства, так і тепер зродилася невелика чис-

лом, а сильна думками течія, що повторила ту саму роботу, цебто створила нову синтезу й нове політично-свідоме українство серед нових обставин. Цією новою течією був гурток українських соціалістів із Драгомановим на чолі. Драгоманів і його однодумці жили в дуже близьких зносинах із представниками «українофільства» і революційного «полудневства», але рівночасно боролися проти обох течій. В «українофілах» бачили вони оборонців української національної ідеї й з того боку вони стояли на їх боці, однак поборювали всіма силами їх безполітичність. У «революціонерів-полудневців» бачили вони багато близьких соціально-політичних ідей, але виступали проти них, плямуючи їх утечу від рідної нації під «общеруський» дах. Проти цих обох напрямів виставили вони своє політично-свідоме українство оперте на ідеях і змаганнях новочасної європейської демократії. Першсрядну роль в цьому напрямі відіграв професор київського університету, а опісля емігрант, Михайло Драгоманів. До розгляду його національно-політичних поглядів ми тепер перейдемо.

VII

Михайло Драгоманів

М. Драгоманів творцем нового українського нац.-політичного думання; – виступ проти централізму й обмоскалення; – великоруська демократія на услугах російської реакції; – проти історичної Польщі; – критика українського культурництва і революціонерів-полудневців; Драгоманів і Галичина; – національно-політичний світогляд Драгоманова; – національні почуття й погляди Драгоманова; – відношення до ідеї державної самостійности; – спілкова програма і федеративний космополітизм; – противенства в поглядах Драгоманова; – політичний радикалізм і всеукраїнство.

Людиною, що для розвитку української громадської думки мала першорядне значення і надала українському рухові зовсім новий напрямок, був професор київського університету, а опісля політичний емігрант, Михайло Драгоманів. Син полтавського (гадяцького) поміщика, Драгоманів, виніс уже з батьківського дому ліберальний світогляд та любов до української мови, і коли з початком 60-их років вступив на київський університет, піддався, як і вся тодішня чільна українська молодь, головню впливові двох течій: національно-федеральним ідеям Кирило-методіївського Братства та поезій Шевченка з одного боку, соціалістичним поглядам Герцена, Бакуніна, Чернишевського та західньо-європейських соціалістів з другого. Останні зробили на його думку більше вражіння, і в своїх молодечих літах Драгоманів був передусім соціалістом і політичним радикалом, а опісля вже українцем. Одначе будучи людиною критичною, глибокою й всесторонньою, що не закривала очей ні на один факт громадського життя, він – ідучи послідовно стежкою демократизму, почув себе незабаром також »людиною української нації«.

Драгоманів тому зробився українським націоналом, що був послідовним демократом, а не навпаки, і в цьому напрямі йшла еволюція його поглядів. Ставши професором київського університету, він розвинув широку громадянську діяльність у тодішніх тайних громадах, і своєю діяльністю стояв близько і до «українофільського» народництва, будучи членом київської «Старої Громади», і до тодішніх лібералів-общеросів, але не пристав ідейно ні до одної течії, тільки весь час працював над синтезом всіх згаданих напрямків, над їх сполукою в один суцільний громадський світогляд, що незабаром вилився в форму українського громадівства (федералістичного соціалізму). Цю нову програму з'ясував він докладно особливо в другій половині 70-их років, коли переслідуваний російською владою, яка на донос галицьких москвофілів звернула на його діяльність пильну увагу, був змушений на завжди покинути Росію, а з нею і свою Україну. Переселившись до Женеви, він оснував там український журнал «Громада», що була висловом нового соціалістичного українства по обох боках кордону. Поза цим журналом розвивав свої погляди в російському женевському журналі «Вольное Слово» та в цілому ряді брошур писаних на шістьох мовах. Почуваючи себе наскрізь «людиною української нації», він не міг жити, як інші емігранти без рідного ґрунту, і з тої причини, не маючи змоги розвивати ширшої діяльності на російській Україні, він звернув усю свою енергію на працю для України австрійської, що на його думку повинна була зробитися українським П'ємонтом. Під його впливом виросло там нове покоління котре не завело надій великого учителя і принесло такі плоди, яких він сам бажав. Ту свою працю продовжав він аж до смерті, що наступила в Софії, де він незадовго до того дістав був на університеті катедру історії, саме в рік ювілею (1895), який святкували його прихильники у Львові.

Головна заслуга та велике значення Драгоманова на полі української громадської думки лежить у тому, що він в обсягу соціально-політичних поглядів був першим українським соціалістом та послідовним демократом, перший намагався посягти на українській ниві зерна науки великих учителів європейської демократії, а в обсягу національно-політичної думки став духовим батьком нового, політично-свідомого українства. Не дивлячися на те, що досі ще вважають деякі люди Драгоманова ворогом українського політичного націоналізму, общеросом, людиною національно нездекларова-

ною, все ж таки ніхто інший, як лише Драгоманів був ідейним творцем нового українського національно-політичного думання, яке Франко схарактеризував як своєрідну, нову течію в українстві під назвою «Молодої України» і суть якого міститься в тому, що дивиться на український нарід, як на окрему націю, що повинна й мусить боротися за своє повне, культурне та політичне (головно також політичне!) національне визволення на нових, демократичних основах. Можливо, сам Драгоманів не довів послідовно згаданої думки до кінця, одначе способом і напрямом своєї критики та діяльності спричинив те, що всі його найближчі учні та наслідники безпосередньо під впливом його науки стали проповідниками вищезгаданої ідеї.

Основним принципом, в ім'я якого Драгоманів виступив до боротьби з старими богами, був його погляд, що всяке українство, всяка українська національна течія, що цурається демократизму і політики, та всякий політичний і демократичний рух на українській землі, що цурається української національної одежі, є явищами шкідливими й реакційними, з якими повинен боротися кожний чесний українець і демократ. Виходячи з того принципу, він ціле своє життя провадив завзяту боротьбу на всі боки, по обох боках кордону з одною метою: витворити серед українського громадянства сильну радикально-демократичну течію з виразною політичною програмою.

Перші свої удари звернув він на офіційну та реакційну Росію з її реакційною політикою, централізмом та обмосковленням. Проти неї він боровся не тільки як демократ і соціаліст, в чому майже нічим не різнився від усіх російських соціалістичних теоретиків і діячів, але також як українець, український соціаліст і федераліст. Виступаючи з того становища критиком офіційної Росії, він був у цьому напрямі самотнім у цілій Росії і крім своїх молодих учнів не знаходив у тій боротьбі ніякої піддержки. Він перший виступив із завзятим протестом проти русифікаційної і централістичної політики російського правительства, тоді як більшість російських демократів на цю справу не звертала ніякої уваги, а навіть свідомо або й несвідомо піддержувала цю політику. Ще в перших своїх публіцистичних статтях, писаних у Росії, доказував, що обмосковлення поляків, українців, литовців, білорусів і всіх інших недержавних націй Росії є прямим спільником польонізації українців у Галичині, германізації

поляків у Пруссії, мадяризації угорських слов'ян і т.д. Коли вибухла російсько-турецька війна, в якій імперіялістична політика Росії маскувалася визволенням північних слов'ян, і багато російських соціалістів ішло добровільцями на поміч сербам і болгарам, Драгоманів кинув клич перестороги, що кати й гнобителі власних народів не можуть бути освободителями чужоземних націй, і що Росія під кличем побіди над гнобителями слов'ян кує ще важчі кайдани своїм народам. Ця пересторога дуже скоро здійснилася, вже хоч би в бажанню офіційної Росії зробити з визволеної Болгарії російську губернію, а особливо в ганебному, варварському указі 1876 р., яким заборонено в Росії всі книжки українською мовою і замкнено цілій нації уста. Драгоманів виступив у цій справі перший з протестом, опублікувавши на 4-ох європеських мовах варварський акт російського правительства, чим дав почин інформаційній діяльності в українських справах перед лицем Європи. Рівночасно пише він статтю «Пропащий час або Україна під московським царством», де доказує трагічне положення України, яка в наслідок свого прилучення до Москви все втратила і не дістала нічого в заміну, і в якій висловлює думку, що боротьба з московськими впливами на Україні у всіх формах повинна статися боєвим кличем молодого українського руху.

Критикуючи російську реакцію, Драгоманів увесь час доводив, що дужим спільником цієї реакції являється сама великоруська демократія в наслідок своєї байдужности в національних справах. свого централізму та шовінізму, захованого під космополітичними фразами. У знаменитій своїй статті «Историческая Польша й великорусская демократия» доказує він згадане твердження яскравими прикладами, даючи огляд відносин польської і московської демократії до українського руху від початку XIX ст. до 80-их років. Він доказує наглядними фактами, що всі російські соціалісти, починаючи великими теоретиками, з виїмком одного Бакуніна, а по часті й Герцена, а кінчаючи рядовими революціонерами, не змогли здобути на безпристрасне відношення до української справи і ніколи не важилися признати українському народові права на політичну й національну незалежність, а більшість з них не признавала навіть існування української нації. Блискучими аргументами доказує Драгоманів, що загальні утерті фрази, що «націоналізм, це буржуазне питання», що «соціалісти повинні того змагати, щоби з'єднуватися, а не роз'єдну-

ватися», є тільки маскою, під якою криється московський шовінізм і централізм, своєрідна «соціалістична катковщина», котра не може відректися від думки, що Росія є не тільки «єдина неделимая», але «єдинообразна». На доказ цього твердження, приводить Драгоманів факти, які свідчать, що не лише ідея автономії України, але навіть спроба соціалістичної агітації українською мовою, викликувала серед великоруських революційних народників уперту опозицію.

Рівночасно виступає він у цій розвідці ворогом і критиком російського соціалістичного містицизму, особливо чотирьох його проявів, а саме: 1) віри в один абстрактний («отвелеченный») «русский» нарід, що на всьому просторі Росії один і однаковий, віри, що заставляла російських пропагандистів іти між український нарід з іменем Пугачова, Стеньки Разіна та з проповіддю «общини», що розуміється не викликували в душі цього народу ніяких відгуків, 2) віри в окремих, своєрідний шлях розвитку Росії, яка ніби то з федерально-аристократичного режиму перескочить відразу в соціалістичний, 3) віру в загальну соціальну революцію, що за одним розмахом зруйнує старий соціально-економічний лад і розділить історію людськості на два періоди: період рабства і свободи і 4) віри, що для досягнення соціалістичного ідеалу непотрібно зовсім політичної боротьби, тільки треба пропаганди між масами. Цією критикою Драгоманів мав великий вплив на перехід російського безполітичного революційного народництва у політичну соціально-революційну партію «Народньої Волі», що перша піднесла клич боротьби з самодержавієм за республіку та конституцію. Правда, в народовольцях знайшов Драгоманів багацько недомог, головню якобінський централізм і дальшу байдужність до того, що Росія не єдина, а складається з великого числа націй.

Так само виступив Драгоманів у своїй статті проти претенсії польської демократії на українські землі і доказав, що польська демократія, не дивлячися на те, що вона сама терпить національний гніт, не менше від московської переняла ідеєю панування над українським народом. Цією своєю критикою становища московської та польської демократії до української справи Драгоманів полишив українській демократії свій заповіт, своє *testamento*, щоби слідила уважно за національною політикою московської та польської демократії. Драгоманів з'ясував у даній брошурі свою програму, свій ідеал федерації свободних народів, у якій кожна нація була

би паном на своїй землі. Таким чином згадана стаття являється найкращим зразком протесту, проти панування одних націй над іншими, найбільше послідовною обороною недержавних націй і найбільше основною критикою ідеї державності, як чогось вищого від ідеї нації. Що ж до української справи, то згадана стаття являється ствердженням ідеї Костомарова «Нехай ні москалі, ні поляки не вважають своїми землі, заселені українським народом», і то не тільки в національно-культурному, але й у політичному значінню.

Таким робом, не дивлячися на те, що з боку деяких українців Драгоманів зустрівся з закидом москвофіла і космополіта, ніхто так гостро і всесторонно, як саме Драгоманів, не виступив в обороні самостійности українського народу і ніхто не завдав такого сильного удару українському москвофільству та польонофільству, як саме він.

Виступаючи борцем із московською та польською реакцією та критиком реакційних течій у польській і московській демократії зі становища української нації та демократії, Драгоманів виступив рівночасно також критиком усіх сучасних йому течій серед українського громадянства в Австрії та Росії.

Передусім виступив він проти обох напрямів українського культурництва в Росії, критикуючи головню українофільський аполітизм, доказуючи, що культури не можна ніколи протиставляти політиці тому, що поняття культури містить уже в собі поняття політики. Культурництво, як проповідь культури без політики, є явищем реакційним, а на українському ґрунті ще й шкідливішим, бо без політичної боротьби українці не здобудуть собі навіть школи. Він виступив завзято також проти безупинного заявлювання, що український рух це рух чисто літературний, підкресливши, що всякий національний рух мусить бути рухом політичним. Поза тим Драгоманів виступив ще критиком обох течій культурництва, з окрема українського общеросизму і національно-культурницького псевдорадикалізму. Перший напрям критикував Драгоманів головню в особі Костомарова. Йому докоряє закидом, що він відрікся від ідей своєї молодости, цебто Кирило-методіївського конфедералізму, чим спричинив чималий зріст українського безполітизму. Драгоманів обвинувачує передусім самого Костомарова, що він допустив і причинився сам до того, що український політичний автономізм Кирило-методіївців не тільки не посунувся вперед, але значне атрофувався, дійшовши до теорії «української мови для домашнього вжитку». Українофілам-общеросам закидає

далі Драгоманів невластиве розуміння природи нації, особливо української, яке вилилося в форму своєрідного українського гермафродитизму, що почуває себе ніби й окремою національною величиною і членом «единой русской нации». Українофілам-ученим у роді Костомарова, Потебні, Антоновича, Сумцова закидає він сліпе москвофільство, як також те, що бодай частини своєї наукової діяльності не виконали українською мовою та що не хотіли перенести її до Галичини. З окрема Антоновичеві та Костомарову закидає москвофільство в розумінню історії та ігнорування протимосковських змагань козацької старшини, що були висловом справжнього українського автономізму. До речі треба згадати, що Драгоманів, критикуючи цю течію, критикує почасти сам свої молодечі, до-еміграційні погляди, які дуже, головню в розумінню українства, наближалися до поглядів людей у роді Костомарова.

Проти другої течії українського культурництва, що її представниками вважають Куліша, Кониського, Левицького, Грінченка і ін., Драгоманів підносить закиди одностороннього, короткозорого націоналізму, що в Куліша проявився в принципіальному аполітизмі, у Кониського в громадському консервативному народництві, австрофільстві та надто вузькому москвофобстві, у Левицького та Грінченка в недостатці зрозуміння синтези національного та міжнароднього елементу. Теорія «національних святощів», що провадила до захоплення національною формою, а не змістом, «голий» націоналізм без належної соціально-політичної та демократичної основи, псевдонаціональний радикалізм під крилами політичного опортунізму – це були ті слабкі сторони, які добачав Драгоманів у представників другої культурницької течії на російській Україні.

Драгоманів, будучи послідовним демократом, бачив у представників цієї течії тільки одну додатню рису, а саме правильне зрозуміння національних завдань українського народу, але вважав хибними всі ті стежки й доріжки, якими вони бажали йти до своєї мети. Драгоманову не могли бути симпатичні ані «відрубники австрофіли» в роді Кониського і його прихильників, що залилися до польської шляхти і грали визначну ролю в реакційній політиці австрійської України, будучи в Росії теоритичними революціонерами, навіть сторонниками відривання України від Росії, але рівночасно навіть не старалися зорганізувати українську нелегальну партію в Росії, думаючи, що все за них зробить Бісмарк; не міг бути симпатичним і Куліш із своїм безупинним хитанням, що перекидався із ру-

сифікатора Польщі в ініціатора польсько-української угоди в Галичині з боку польської шляхти, з апологета козацької черні в проповідника аристократизму; не були симпатичними й головні герої повістей Левицького «Хмари» і «Над Чорним морем» та Грінченка «Соняшний промінь» і «На розпутті» із своїм вузьким культурницьким націоналізмом, наївною критикою космополітизму та цілковитою байдужністю до політичної боротьби на національних основах.

Особливо оздоровлююче значення мала його критика своєрідного українського «самобутництва», що почало проявлятися у деяких українських культурників та галицьких народовців, яке вихваляло все, що українське, дарма що багато з того мало дуже низьку культурну цінність і реакційний характер. Таке безумовне вихвалювання всього рідного, всяких пережитків та національних «святощів» уважав Драгоманів шкідливим не тільки для поступу й демократії, але й для самого українського національного руху, бо воно заслоняло перед очима самої української інтелігенції власну слабкість, ослаблюючи тим самим силу боротьби за національну емансипацію. Також гостро виступав Драгоманів проти специфічного нарікання деяких українців, що всю вину за нещастя і важку долю української нації складали на Росію, забуваючи, що багато завинили самі українці своєю байдужністю, пасивністю та безхарактерністю. На думку Драгоманова, успіх національної емансипації українського народу не залежить ні від сліпого прив'язання до «національних святощів», ні від вічного нарікання на важку долю і проклятих гнобителів, ні від ненависти до поляків і москалів, ні вкінці від рабського запевнювання, що українство це рух чисто культурний, безполітичний, лише від власної самоповаги, культурної творчости та поступової, радикальної політичної боротьби. «Нам треба поступових окликів, нам треба засіяти наукою і ділами, щоби весь світ зглянувсь на нас» – було улюблене гасло Драгоманова.

З неменше гострою критикою виступив Драгоманів проти революціонерів-полудневців та інших радикалів і лібералів-общеросів українського походження за поголовну утечу від рідної нації, за байдуже відношення до національних потреб рідного народу, за централізм і російський патріотизм. Ми вже говорили про відношення Драгоманова до Желябова за неясну позицію останнього в справі автономії України, голов-но за те, що Желябов нарікав на недостачу автономічних

змагань серед українського громадянства, а сам не став борцем за українську автономію. Ще з сильнішим зазивом звертався Драгоманів до інших «южан-общеросів», щоби вони вертали на лоно рідного народу, провадили соціалістичу пропаганду українською мовою і на рідних основах, нав'язуючи ідеї західньо-європейського соціалізму до визвольних рухів XVII і XVIII ст. на Україні. Опріч того радив їм конче заложити окрему українську соціалістичну партію, яка побіч пропаганди соціального визволення, вела би теж пропаганду визволення національного й політичного, бо тоді їх праця видасть далеко кращі плоди і пустить глибоко коріння в українські народні маси. Далі звертає Драгоманів їх увагу на велике значення міст і на необхідну потребу боротьби за націоналізацію міського пролетаріату, та взагалі за націоналізацію міст на Україні. Діяльність революціонерів-южан під загально-російським, а властиво під московським прапором уважає Драгоманів не тільки пропащою, але з демократичного становища шкідливою працею, бо вона більше причинюється в дійсності до обмосковлення, ніж до демократизації народних мас на Україні. З приводу того кидає Драгоманів відоме гасло, що «кожна людина, яка покинула Україну, кожне слово, сказане не по українськи, кожна копійка, видана не на українську справу, є великою втратою з народньої, мужицької скарбниці, яка при нинішніх порядках ні звідки не вернеться і за яку доведеться важко розплачуватися нащадкам». Особливо суворо осудив Драгоманів южан-общеросів в статті «Круговой побег украинцев от веры отцов», де зраду інтелігенцією народніх і національних інтересів називає непростимою провинною. Цій зраді старався Драгоманів запобігти всіма силами і доложив чимало енергії, аби зорганізувати в Росії українську соціалістичну нелегальну партію, що – на жаль – за його життя не здійснилося, одначе його праця в цьому напрямі знайшла пригожий ґрунт в австрійській Україні і з кінцем століття перекинула своє насіння через кордон.

Таким самим суворим критиком був Драгоманів і для українського громадянства в Австрії. Перш усього старався він відкрити моральну гниль і погань москвофільської зарази. Своім великим тактом та глибокою інтелігенцією відвернув він спершу від москвофільства до свідомого українства ідейну частину москвофілів за поміччю... новішої московської літератури, яка саме відкрила очі молодим

ідейним москвофілам, що мова, якою стараються писати, дуже далека від живої московської мови, і що справжній демократизм, котрим перенята новіша московська література, вимагає повороту до рідної мови і праці для рідного народу на рідному ґрунті. Ніхто так основно, як саме Драгоманів не розкрив глибокої деморалізації, безхарактерности та підлости проводирів москвофільської партії в Галичині, що – будучи майже російськими шпіонами, заявляли рівночасно завжди свою лояльність перед австрійськими властями, піддержуючи повсякчасне міністерство, – обвинувачували народовців у польонофільстві, піддержували польонізаційну систему в Галичині, – кричали про свій демократизм і займалися ловленням і висліджуванням російських революціонерів-емігрантів. Він перший висловився проти всяких компромісів і угод українців із москвофільськими ренегатами і, дивлячися на те, що сам «поширив між галичанами далеко більше московських книжок, ніж найбільше істинно-руські московські патріоти», був у дійсності людиною, що найбільше причинилася до упадку галицького москвофільства. Москвофільство, що так довго змагалося з народовецьким напрямком і все таки мало завжди над ним перевагу, зразу втратило свої позиції в народі. коли тільки виступила проти нього зорганізована Драгомановим українська радикальна партія.

Багато енергії посвятив Драгоманів на боротьбу з славетним галицьким рутенством, що саме в 70-их роках гинуло під ударами москвофілів і народовців, одначе сходячи зі сцени, як самостійна течія, передавало чимало із своєї спадщини і одним, і другим. Галицький клерикалізм, місцеий галицький патріотизм, обскурантизм, безідейність, хиткість поглядів, консерватизм, опортунізм, лоялізм та інші рутенські ознаки – мали в особі Драгоманова непримиреного ворога.

Галицьких народовців обвинувачував Драгоманів з одного боку за те, що зійшли в 70-их роках із дороги демократизму, на яку вступили були в 60-их роках, приймаючи все більше і більше рутенські риси, як ось клерикалізм, лоялізм, обскурантизм – з одного боку, а з другого політику «угодовства». Під «угодовством» він розумів національні права українського народу в Австрії, який мав ті наслідки, що народовці, входячи в різнородні спілки, «угоди» з австрійським правительством, поляками, москвофілами, відрікалися все більше й більше своїх національно-політичних принципів, та ослаб-

лювали такою політикою національну позицію українського народу в Австрії. Крім того на їх адресу звертав Драгоманів ще всі ті закиди, що відносилися до російсько-українських культурників, які по своїй ідеології стояли дуже близько до галицьких народовців.

На основі вище приведеної критики, на підставі негативного становища до всіх тодішніх громадських течій серед українського, польського й московського громадянства не важко з'ясувати позитивний, національно-політичний світогляд Драгоманова. Правда, ця справа зв'язана з деякими труднощами тому, що сам Драгоманів змінював свої переконання та висказував деколи суперечні погляди, та ще й тому, що різні критики його духової спадщини оцінювали її суб'єктивно та односторонно, надаючи його світоглядові різний, інколи зовсім суперечний з оцінкою інших критиків характер. Та не зважаючи на це, думаю, що не помилюся, коли приймемо цілком категорично, що Драгоманів у періоді своєї поеміграційної діяльності (1876-1895), був ідеологом не тільки соціально-політичного радикалізму на українському ґрунті, але й радикалізму національно-політичного. Власне з радикалізмом зв'язаний його національно-політичний світогляд, що положив свою нестерту печать на характер нового українства.

Основними складовими частинами Драгоманівського національно-політичного світогляду були головню ось які чотири елементи: 1) глибока синтеза національного й міжнародного на ґрунті строгого демократизму; 2) розуміння українства не як літературно-етнографічного, але як національно-культурного та головню національно-політичного руху; 3) радикалізм та послідовний демократизм у справах національної політики і 4) всеукраїнство.

Що до першої точки, то тут Драгоманів займає чільне місце серед новочасних європейських радикальних мислителів. Він, можна сказати, перший з-поміж них зрозумів велику вагу національного питання для демократії, і перший постарався дати розв'язку цього питання зі строго демократичного становища в таку пору, коли майже всі інші ідеологи демократії нехтували національною проблемою, уважаючи її справою буржуазною, перестарілою і реакційною. Він перший виступив проти ходячої теорії, що націоналізм та космополітизм виключають себе обопільно. Полемізуючи з московськими «космополітами», він каже: »По своїй суті

ідея космополітизму і людства зовсім не суперечить ідеї національності, лише творить її вищий розвиток: спілка всієї людськості є тільки загальна спілка частинних спілок, що найлегше можуть міститися в середовищі вже з природи зв'язаних з собою мовою, психічною схожістю та сусідством осібників, громад і племен певних національностей. Поступ ідеї людськості зовсім не вимагає нівеляції всіх питомостей та відмін людського роду, лише, навпаки, постійного розвитку їх». І в ім'я цього пересвідчення він виступає завзятим речником боротьби проти всякого національного гніту та зв'язаних з ним централізму, шовінізму і імперіялізму. Ідеалом національної політики демократії повинна бути всесвітня федерація національних спілок, цебто свобідних націй, у якій нація була б самостійною одиницею. На його думку, тільки така форма міжнароднього устрою буде пригожа для прийняття вищої форми громадсько-господарського устрою, цебто соціалізму. З тою метою демократія націй пануючих повинна позбуватися свого шовінізму та державництва, поборювати централістичну політику своїх правительств і помагати визвольним змаганням гноблених націй.

Як бачимо отже, Драгоманів 40 літ тому назад висказав уже ясно ту думку, до якої кращі представники демократії доходять аж тепер. До таких поглядів дійшов Драгоманів, як це сам сказав у своїй ювілейній промові, під впливом ідей Кирило-методіївців, тільки випровадив їх з зачарованого кола слов'янофільства та приноровив їх до нових ідеалів європейської демократії. Ідеалові всеслов'янської федерації Драгоманів протиставив ідеал вселюдської, а що найменше всеєвропейської федерації, що мало на новіший український рух додатній вплив, бо ослабило в ньому расові, слов'янофільські симпатії, які ослабляли відпорність українства в боротьбі з польським і московським гнітом. Будучи передусім європейцем, федералістом і демократом, він був рівночасно ідеологом того демократичного, поступового націоналізму, що з одного боку виступає проти нехтування національних змагань в ім'я космополітизму, з другого не допускає шовінізму цебто приношення ідеї людства або національних змагань других народів у жертву ідеї національності.

Виходячи з такого становища, Драгоманів оцінював і українську національну справу. Критики поглядів Драгоманова найбільше розходяться власне в оцінці його відношення до національних змагань рідного народу. Одні з них кажуть,

що Драгоманів був людиною національно нездекларованою, навіть общеросом (Франко, Донцов), другі заперечують це і вважають Драгоманова якраз завзятим поборником національно-культурної самостійности українського народу, але заперечують його політичний націоналізм (Кістяковський, Колосов), ще інші вважають його саме головним ідеологом політичного українства і самостійництва (Павлик). Причини такої незгідности треба шукати головню в тому, що всі критики не брали Драгоманова в цілості, а оцінювали його світогляд тільки на основі частини його літературної творчости, та ще вносили в оцінку його поглядів свої суб'єктивні настрої й бажання. Крім того були ще й інші причини, про які скажемо нижче.

Безперечно, що в перший період своєї діяльности (1861-1876) до еміграції за границю Драгомаїв наближався своїм національним становищем до українців-общеросів і його поняття української національности було надто вузьке. На українство він дивився, як на рух літературно-культурний і мірив потреби українства потребам народньої маси. Для того ще з своїх студентських літ виступав він у московській пресі проплагатором українського навчання в народніх школах на Україні, освіти народу його рідною мовою, а слідом за тим потреби популярної української літератури. Одначе поняття нації як чогось органічного, одноцільного та самостійного в нього тоді ще не було. Він був своєрідним »общеросом«, що признавав існування общеруської культури і літератури, як чогось вищого, що з'єднує великоруську і українську літературу в одну цілість, і зовсім ще не помічав того, що між московською (великоруською) і общеруською культурою нема ніякої різниці, що общерусизм є ніщо інше, як обмосковлювання іногородців. Правда, Драгоманівський общерусизм робив далеко більші уступки національному українському елементові, ніж українофільство Костомарова, Антоновича, Житецького, Мордовця й інших, але все ж таки якийсь час Драгоманів почував себе у великій мірі сином Росії.

Але вже й тоді його »общеруська« позиція була надто хитка, і незабаром він покинув її на завжди, перейшовши під прапор національно-культурного й політичного українства. Що до того сьогодні, коли ми менше-більше познайомимося з усією літературною спадщиною Драгоманова, не може бути ніякого сумніву. Драгоманів безумовно »людина української нації та ворог неполітичного українства«, і всякі сум-

ніви в цій справі викликані або незнанням його творів, або явною умисною тенденцією. Хто прочитає його вступ до «Громади», «Центри і країни (в «Громаді»», «Пропаший час», «Історичну Польщу», «Шевченко й українофіли» «Чудацькі думки», «Листи на Наддніпрянську Україну», ювілейну промову, а надто його переписку з Павликом і Франком, той навчє пересвідчиться, що повище твердження не голословне. В другій половині свого життя Драгоманів був безумовно українцем, що бажав поставити свою націю на «високий рівень», як сам говорив: «чим на ширшу ногу поставимо себе, тим вигідніше. Нам треба засіяти наукою й ділами, аби увесь світ зглянувся на нас. Тоді й числитися з нами будуть». Уже з оцих слів бачимо широке розуміння культурних завдань української нації у Драгоманова. Ніхто інший як він накликавав своїх іти самостійним шляхом і не бути «прихвостями москалів». Викорінив із себе Драгоманів і москвофільство, і хоч радив завжди російським українцям не нехтувати справжніми цінностями московської культури, у справах громадсько-політичних перестерігав безупинно російських українців від погубних впливів деяких основних рисів московської громадської думки й радив їм у таких справах іти слідом галичан. «Там просвітиться світло ваше перед людьми, там побачать, які діла ви можете зробити в себе вдома і яку вартість мають ваші національно-суспільні почуття й думки» сказав Драгоманів в останньому році свого життя.

Також не може бути двох думок про політичний характер Драгоманівського розуміння українства. Зробити українство рухом політичним, переконати сучасників і нащадків, що тільки шляхом політичної боротьби український нарід може здобути собі національне визволення, було головною метою діяльності Драгоманова. «Політичність» Драгоманова заключається не тільки, як думає дехто, в постулаті соціально-економічної політики в дусі новочасного демократизму, але й у домаганню політичного характеру для всякої національної емансипації. Лише стоячи на становищі політичного націоналізму, в кращому значенню цього слова, міг Драгоманів робити закиди Костомарову, Желябову і іншим за те, що не формували ясно своїх національно-політичних постулатів. У цьому категоричному постулаті національної політики, що був наслідком глибокого пересвідчення, що «брак національної незалежності є головною причиною тої недуги, яка підриває всі зусилля українського народу до своєї економічної

й духової емансипації, бо чужі держави, що панували й панують над Україною, відібрали від маси народу їх мізок, освічені кляси, – не тільки визискувачів, але й справжню «інтелігенцію», школу, науку, мистецтво», – міститься велике значіння Драгоманова для новішого українського руху. Одначе не дивлячися на цей яскраво політичний характер націоналізму Драгоманова, з його національно-політичними поглядами зв'язані все ж таки деякі справжні непорозуміння, яких з'ясувати, роз'яснити та розв'язати на основі всієї літературної спадщини Драгоманова поки що ніхто не постарався. Ці непорозуміння зв'язані головню з справою максимальної національно-політичної програми Драгоманова. Над цією справою призадумувався тільки Іван Франко в своїй статті «Суспільно-політичні погляди Драгоманова», одначе на нашу думку не вияснив її як слід, хоч зробив багато цінних уваг. Драгоманів був без сумніву ворогом неполітичного, чисто культурного, чи то пак культурницького українства, і перший підкреслив виразно, що український нарід, аби забезпечити свою культурну самостійність, мусить змагати до політичного визволення, до політичної незалежності.

Одначе слабою стороною програми Драгоманова було те, що він не висловився категорично і ясно, що саме розуміє він під політичною незалежністю народу, до якої форми незалежності повинна змагати українська нація, іншими словами він не лишив нам ясної національно-політичної максимальної програми. В одному листі, писаному 1876 р. до редакції галицького журналу «Правда», Драгоманів висловив думку, що перед українцями стоять два політичні виходи: добиватися політичної свободи в Росії разом з усіми її народами та змагати до переміни Росії на вільну федеральну державу, або – коли є сила, вирватися із стін Росії та й заложити власну державу, але змагати до цього ділом, як поляки, а не молоти про це язиками в чотирьох стінах. Ставлячи таку ділему перед українським громадянством, усі симпатії самого Драгоманова були на боці першого шляху. До українського сепаратизму серед сучасних політичних і економічних умовин Європи Драгоманів ціле своє життя відносився скептично, одначе завжди говорив про нього дуже обережно, заявляючи, що це справа дуже складна й делікатна, так що одним почерком пера над нею до денного порядку переходити не можна. Правда, один раз, під впливом варварського указу 1876 р., яким заборонено українську літе-

ратуру в Росії, Драгоманів у своїй статті «Пропаший час, або Україна під московським царством», сам висловив погляд дуже близький до ідеї сепаратизму, підкреслюючи, що Україні від московського царства нема чого ждати, одначе свої думки ширше не розвивав і опісля її закинув, та й сама ця стаття не була докінчена й появилася в друку геть по його смерті. Проти ідеї сепаратизму Драгоманів висловлювався з двояких мотивів: перш усього він не бачив для такої програми реальної основи, головню тому, що майже все українське громадянство не приймало цієї програми і з малими виїмками відрікалося від неї. Після Шевченка, в поезії якого ідея сепаратизму й українського республіканства була дуже виразна, сепаратистична ідея не тільки не розвивалася, але все більше і більше блідла. Ще з початком 60-их років, під час загального громадського підйому в Росії, було чимало людей, що мріяли про щось у роді козацької республіки, одначе ця мрія осталася тільки мрією і незабаром погасла, перейшовши у одних у любов до гопака, горілки та до рідної мови серед чотирьох стін, у других в ідею української культури без політики. Сильніший вплив мала ідея сепаратизму серед галицьких народівців, одначе у них вона відносилася здебільша лише до російської України, і у них переважала ідея сепаратизму до Австрії, а не в самостійну державу.

Цей австрофільський сепаратизм знайшов собі в 80-их роках прихильника в особі українського письменника Кониського, та ще кількох однодумців, та більшість російських українців між ними і Грінченко, протестували проти нього, тай самі сепаратисти висказували свої думки тільки в анонімних дописах до галицьких газет. Бачучи таким чином, що прихильників сепаратизму на Україні майже нема, а противників дуже багато, Драгоманів не вірив у життєву силу цієї ідеї. Правда, він уважав дуже можливим, що згодом сепаративна течія може розвинутися й стати такою силою, як напр. у поляків, але саме на основі трьох повстань польського народу проти Росії Драгоманів не вірив у можливість здійснення цієї ідеї. На його думку, повстання українців проти Росії й Австрії рівночасно, при сучасній мілітарній силі тих держав і при великому апетиті поляків відносно українських земель, є нездійсненною утопією, і через це мають не послідовне самостійництво і сепаратизм не мають серед сьогочасних обставин реальної сили. Далеко менше утопійною ідеєю вважає Драгоманів сепаратизм українських земель від одної дер-

жави до другої, одначе й тут йому здається неможливим, щоб Австрія забрала всю Україну, а перехід Галичини до Росії приніс би українському народові ще більшу неволю... До того всяке австрофільство, яке при нинішніх обставинах мусить опиратися на реакційних сферах Австрії, не може бути демократичною програмою, тим більше тепер (цебто в 80-их роках), коли австрійське правительство в справах східної політики іде сліпо за вказівками україножерної й реакційної польської шляхти. Так само скептично відносився Драгоманів до Бісмаркового проекту створення самостійної української держави, що саме в 80-их роках був у моді в деяких колах українських народівців.

Та Драгоманів усе ж таки не був ніколи догматиком, він лічився з фактом важкого положення українського народу і припускав, що якісь невідомі поки що міжнародні конфлікти з одного боку, геройські зусилля українського народу з другого, могли б принести українському народові державну самостійність, як це бачимо на прикладах Сербії, Болгарії, Греції, Італії, Норвегії. Але боротьбу за державну самостійність уважав Драгоманів як послідовний демократ і федераліст, зайвою річчю, особливо в новіші часи, коли на його думку громадянство переростає державну організацію й переходить у вищу, спілкову, федеративну форму співжиття. Через те український нарід повинен змагати до своєї політичної незалежності шляхом федералізму, борючися разом із другими народами Австрії й Росії за децентралізацію та широку автономію промад, територій і націй. Такий шлях і більше демократичний, і далеко менше жертв і зусилля коштуватиме, які за те можна буде зужити на культурне здвигнення і зевропейщення української національної будівлі. Надто велика віра в політичну свободу і в неминучість переходу сучасних держав у вищу, федеративну форму, опертої на автономії найменшої суспільної організації – громади, була головною причиною його негативного становища до українського державного сепаратизму. На його думку, українська демократія повинна всю свою енергію зужити на боротьбу з сучасними формами держави взагалі у спілці з демократією інших народів, і така боротьба буде мати далеко більше значення, бо буде борнею демократії всіх націй за політичне визволення всіх народів. Виходячи принципіально з такого становища, Драгоманів відносився також критично до ідеї української самостійної республіки, яку проголосили в 90-их роках своїм політичним

гаслом його найвірніші ученики, й одинокі прихильники – галицькі радикали й соціалдемократи. Він не протестував, що правда, проти цього гасла, і віддавав дальше всі свої сили (аж до смерті 1895 р.) радикальному рухові в Галичині, не вважав зовсім це гасло принципіально неможливим для українського-соціалізму, але все ж таки остерігав партію, щоб вона не зійшла з дороги федералізму.

Яку ж форму політичної організації приймав Драгоманів для українського народу в будучині? Критикуючи ідею державного сепаратизму, Драгоманів застерігався завжди, що державна самостійність має велике значення для національно-культурного розвитку кожної нації, і що українці дуже багато втратили через те, що не змогли і не зуміли зберегти самостійної державної організації в минувшині. Однак боротися за збудування власної держави на старих основах тепер, у вік демократії, на думку Драгоманова, непотрібно, через те, що розвій демократії веде до всесвітньої федерації вільних народів, у якій український нарід буде користуватися такою самою свободою, як і інші державні нації. Українська демократія, борючися за демократизацію й децентралізацію сучасних держав, у яких живе, бореться тим самим за своє національне визволення. Як бачимо отже, національно-політичний світогляд Драгоманова впливав безпосередньо із його громадсько-політичних поглядів і був дуже тісно зв'язаний з ними.

По своїм громадським поглядам Драгоманів був, як відомо, соціалістом. Найвищим його ідеалом, подібно як у сучасних йому московських соціалістичних теоретиків (Бакуніна, Герцена, Чернишевського, Лаврова, Михайловського), було визволення людської одиниці з економічних і політичних кайданів, при чому Драгоманів випередив їх усіх глибоким розумінням чисто політичного й національного моменту, яких вони майже не бачили поза соціально-економічними й культурними питаннями. Однак вільна одиниця може шукати забезпечення своєї свободи і права тільки в громадській організації. Основними формами організації, які зв'язують і завжди будуть зв'язувати людину, вважав Драгоманів громаду, націю, територію, що відзначається географічними і економічними відмінами, і вкінці ціле людство. Згідно з цим поділом, політичним ідеалом Драгоманова була всесвітня федерація – фактичне скріплення найвищої організації, вселюдської єдності, яка б опиралася на незалежності інших організацій,

головно громад, територій і націй.

Але федеративна програма Драгоманова має одну дуже важну хибу, якої він не постарався усунути і роз'яснити, і яка головно стала причиною всіх непорозумінь, зв'язаних з його національно-політичними поглядами. Тою хибою було це, що Драгоманів не з'ясував виразно з одного боку відношення нації і території, а з другого боку становища обох цих категорій або одної із найважливіших організацій сучасного устрою, а саме держави. Щоправда, у програмовому вступі до 2-го тому женецького українського журналу «Громада» Драгоманів враз з Подолинським і Павликом дав був досить ясну відповідь на цю справу. У програмі, підписаній трьома вище згаданими основниками журналу, читаємо: »В справах політичних ми бажаємо повної самостійности для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні. Україною ми зовемо всю країну від верху ріки Тиси на захід, до ріки Дону і Кубані на схід, від Нарева на півночі до Чорного моря на півдні, цебто усю землю, де нарід гворить українською мовою. В цій стороні найбільша частина здобувачів, цебто хліборобів і робітників українців. Напроти того, велика частина чужинців: поляків, жидів, німців, мадярів, москвинів, належить до тих, що зовуть вищими, правдиво неробочими силами, що вжиткують лише працю правдивих робітників. Тепер власне ті чужинці, котрих наслали на Україну ті держави, що поневолили її в старі часи, та ті перевертні, що до них пристали, панують над українцями і в господарстві, яко люди багатші, і в справах політичних, як начальство. Всякому народові шкодить неволя під чужими людьми, а з другого боку серед громад не повинно бути непрацюючих людей. Ось через що майже все одно, чи увільнити Україну від панування чужинців, чи працюючі громади від визискувачів. Інша річ чужо-народні працюючі громади. Вони мусять у всім мати рівні права з українцями, їх громади будуть вільні від всякого примусу до звичаїв, чи мови українського ґрунту, матимуть волю закладати свої школи, нижчі, середні й вищі, та волю приставати до всякої спільности з тими народами, від котрих прийшли на Україну. Так працюючі чужинці будуть для українців вузлами, що прив'язуватимуть їх до своїх сусідів, з котрими українці повинні приступити до великої всенародньої спілки (інтернаціональної федерації)«.

На основі цієї програми можна вважати Драгоманова конфедералістом. Це програма Кирило-методіївців першої редак-

ції, розширена із слов'янофільства до космополітизму. Сучасні многонціональні держави повинні загинути. На їх місце повстає союз державних спілок, у якому кожна нація творить на своїй території окрему федеративну організацію (федеральну республіку). Національні меншості користаються повною національною позатериторіяльною автономією і на основі договорів між поодинокими національними федераціями можуть входити в тісні зносини з територіяльними спілками своїх народів. Отже, як бачимо, основою тут положено принцип національний. Але для чого ж Драгоманів не хотів признати без застережень цієї програми своїм гаслом? Чому відступив опісля від програми, яку сам поклав у основу власного видавництва? А коли відступив, то чому категорично не відкинув її, чому завжди в згаданій справі вагався дати категоричну відповідь? Франко вважає причиною цього факту те, що Драгоманів, не дивлячися на своє строге, критичне відношення до російського соціалістичного народництва, сам не зміг цілковито визволитися з-під його впливу, і хоча виступав завжди оборонцем національної справи, не вмів, чи не хотів послідовно в цій справі доводити своїх думок до кінця. Безумовно, в цьому є частина правди, але ще більше винна тут інша річ, а саме Драгоманівський спосіб думання, що відзначався строгим реалізмом і еволюціонізмом. Так у вище наведеному вступі до «Громади» Драгоманів являється федералістом самостійником, у програмі, писаній для товариства «Поступ» у Галичині, максимальною програмою ставить національно-територіяльну автономію українських земель у межах Австрії та Росії, а в відомій програмі «Вільна Спілка», яку укладав не сам, а разом з російськими соціалістами й лібералами, не ставить уже зовсім домагання автономії України, тільки постулять автономії областей Росії, в роді програми декабриста Муравйова або Костомарова в пізнішій редакції. Згідно з цією програмою на території України повинно бути декілька автономних країн, зв'язаних економічними інтересами. Як бачимо, в двох дальших програмах Драгоманів мириться з існуванням сучасних держав і розділом українських земель між двома державами, і зовсім не дає відповіді на питання, чи основною одиницею міжнародної федерації повинна бути нація на своїй етнографічній території, чи історична держава, децентралізована по принципі територіяльно-краєвої автономії. І якраз цей факт стався причиною спору між різними «драгоманівцями», що стараються приче-

пити йому свою етикету. Подібно як у сфері соціально-політичній одні вважають Драгоманова анархо-соціалістом, інші соціальним державником, ще інші лібералом, так само в сфері національно-політичній одні лічать його федералістом-самостійником, другі нац.-терит. автономістом, треті автономістом чисто областним, а ще четверті чисто національним автономістом, не зважаючи на територію, і всі на доказ своїх поглядів приводять цитати з його творів. Це явище можемо ми пояснити, як уже вище зазначено, тільки спосібом думання Драгоманова, його строгим критицизмом, еволюціонізмом і реалізмом, що завжди вороже ставиться до всякого догматизму і політичного романтизму. Послідовний до крайности в справах реальної політики, він губиться в гушавині всіляких максимальних постулатів, бо мірить ці постулати історичною можливістю та практичною вигодою дня. Він признає націю одною з найважливіших форм співжиття і ладен тільки її признати тим животворним звеном, що повинно лучити людину й громаду з людством, але лічиться з існуванням сучасної історичної держави й не вагається ставити постулатом політичної програми їх цілковите перетворення. Так само признає для автономії основним національним принцип і рівночасно закриває його принципом територіальним, щоб тільки приєднати для ідей федералізму централістично настроєну демократію пануючих, державних партій.

Не дивлячися на свій критицизм і глибоку історичну проникливість, Драгоманів все ж таки не уявляв собі гаразд багатьох фактів, які стали ясними доперва його учням. Він не доцінював виховуючого значіння всякого максимального домагання, не робив послідовних висновків із добре відомого йому факту, що політична свобода в горожанському значенню не є ще забезпеченням свободи національної, що чисто територіальна автономія ускладнює тільки національний антагонізм і не згоджується із стихійним змаганням всякої нації до політичної єдності, що сучасно історична держава, оперта на суверенності одної якоїсь нації, навіть при найширшій краєвій автономії не відповідає ідеї повної національної емансипації й не може бути ідеалом нашої громадської діяльності, та багато іншого. Драгоманів, будучи істориком і еволюціоністом, був противником догматизації всяких максимальних домагань і через те мабуть ніколи не висказувався що до них категорично. Але ця невиразність національно-політичної програми Драгоманова, що хиталася між самостійництвом і

територіяльною автономією, була причиною, що драгоманівство не змогло нанести смертельного удару ні общерусизмові, ні культурницькому українофільству, і стало могутньою громадською течією тільки на західній Україні, до якої Драгоманів прикладав завжди виразно національно-територіальний принцип.

Не з'ясовуючи виразно свого максимально-політичного постуляту, Драгоманів може й сам не замічав, що руйнує одною рукою те, що другою рукою все життя своє будував: у його безнаціональному територіяльному автономізмі, вилуженому у «Вільній Спілці», знайшли опісля революціонери-общероси оправдання своєї байдужности до національних змагань рідного народу, українофіли-общероси оправдання свого вузького розуміння українського руху, українські культурники своєї безполітичности. З другого боку цей факт викликав також те, що московські критики Драгоманова не завагалися назвати його «русским областником» і послуговалися його ідеями в боротьбі з сучасним українським рухом, що є у великій мірі якраз духовим твором самого Драгоманова. Крім того своїм невиразним поставленням національного принципу в основі федерації, Драгоманів сам спричинився до малого успіху ідей федералізму, як міжнародньої форми співжиття народів, бо московські критики почали так пояснювати його ідеї, буцім то він був тільки прихильником широкої децентралізації Росії, але високо цинив саму російську державу і своїми ідеями не сягав поза межі сучасних держав.

Цю слабу сторону програми Драгоманова виправили незабаром його ідейні наслідники, особливо, коли само життя показало необхідну потребу з'ясувати виразно максимальну політичну програму українського руху. Але ця помилка Драгоманова, не дає ніякісінького права всяким новоізпеченим драгоманівцям називати його ворогом політичного українства і українського визвольного націоналізму. Проти такого твердження кричить уся його літературна спадщина, писана українською мовою, до якої здебільша московські критики не заглядають. Громадські погляди Драгоманова не вияснені ще й досі як слід, вони ждуть свого історика, який мусить держатися одного важного правила: брати під розвагу всі його гвори, не минати ніже титли, ні коми, щоби не каструвати ідеї великого Українця односторонньою їх оцінкою на основі лише частини його творів.

Вище згадану невизначеність його максимальних домагань почасти роз'яснили дві інші характерні риси його поглядів, а саме: радикалізм у політиці та ідея всеукраїнства. Виступаючи завжди ворогом усякого опортунізму, усякого ходження поміж двома стільцями, підтримуючи завжди радикальну тактику в національних справах, він охоронив серед українців свої ідеї від такого розуміння, яке стараються надати їм московські критики. Від такого розуміння охоронило їх також безсумнівне всеукраїнство Драгоманова, що заключалося в ідеї української нації, як чогось окремого і одноцільного без огляду на державні кордони. Драгоманів перший виступив у своїй «Громаді» з поняттям України, як одноцільної території, заселеної українським народом, без огляду на офіційні назви поодиноких частин цієї території.

Він завжди поборював всілякий патріотизм «рідної дзвіниці», накликував російських українців покинути свій партикуляризм і всі свої духові сили в добу реакції віддавати не московській культурі, лише рідній Галичині, у галичан поборював знову рутенський партикуляризм і положив мабуть найбільші заслуги для духової єдності обох частин української землі, розділеної кордонами. Велика заслуга Драгоманова лежить ще також у тому, що він усіма силами старався усвідомити Європу в українській справі і протестував завжди проти роблення з українського питання домашньої російської хатньої справи. Він перший не тільки відчинив вікно з Європи на Україну, але й з України на Європу.

З'ясувавши таким чином у загальних рисах національно-політичні погляди Драгоманова, можемо тепер сміливо сказати, що він був творцем нового, політично-свідомого й демократичного українства, і все, чим жило політичне українство останніх 30 літ, бере свій почин у його невичерпаному багатстві ідей. Цьому не перешкодили дві хиби його національно-політичних поглядів, а саме неясне, непринципйальне відношення до максимальних національно-політичних домагань українського руху, і не таке широке розуміння національного моменту, яке ми бачимо у його духових нащадків. Якраз у його великих принципах і в негативному становищі до всякого догматизму захована велика сила, яка дала змогу дальшим поколінням поглибити його погляди і відповідно до реальних умовин розвивати їх.

П. П о л т а в а

**КОНЦЕПЦІЯ САМОСТІЙНОЇ
УКРАЇНИ І ОСНОВНА
ТЕНДЕНЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО
РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СВІТУ**

Передмова до другого видання праці П. Полтави

Основні політичні ідеї, видвинені М. Міхновським у 1900 року, розгортає П. Полтава в широку концепцію та обґрунтовує її в своїй праці, п.н.: «Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу». Передбачення М. Міхновського про те, що з початком нашого сторіччя почався зворот в історії, який знаменує боротьба націй, П. Полтава підтверджує історичним матеріалом. Виходячи з історії виникнення ідеї нації, він доводить, що визвольна боротьба українського народу не відбувається ізольовано в світі, але що вона є часткою того історичного процесу, що його проходить сучасний світ. Вона не є епілогом минулого, але прологом нового світу, до якого належить майбутнє. Крім того концепція Самостійної України є незнищена, бо вона виростає з вікових природних прагнень українського народу та поєднує в собі ідею державної самостійності України з ідеєю такого суспільного ладу, який виключає експлуатацію людини людиною.

Автор доказує на історичних прикладах, зокрема з часів доби, яку започатковує французька революція, що головним чинником сучасного історичного процесу є здійснювання ідеї нації в формах самостійної державної організації. Силою, яка діє паралельно з ідеєю нації і скріплює її, є другий історичний чинник, політичні рухи, які прямують до здійснення ідеї демократичної, конституційної, парламентарної держави. Третім, діючим у наші часи чинником, є нові суспільні класи які дійшли до голосу в ХІХ сторіччі – буржуазія і пролетаріят – і які керуються своїми класовими інтересами. Вони обидві є скеровані проти нації. Буржуазія тому, що вона, будучи носієм імперіялізму, вульгаризує ідею власної нації та заперечує права чужих націй. Пролетаріят тому, що стоїть у більшості на позиціях марксизму, а марксизм у своїх теоретичних положеннях принципово є проти ідеї нації.

Розвиток історичних подій виказує послідовний провал і капітуляцію імперіялізму в зударі з ідеєю нації. Імперіялістична буржуазія продовжує на всіх континентах боротьбу з ідеєю нації. Сторічний досвід доводить також, що і марксизм

ніяк не захитав ідеї нації, але або робив перед нею тактичні поступки, або служив ширмою для прикриття власних національних мотивів політичної дії чи шовінізму. Банкрутство теоретичних настанов марксизму в національному питанні було спричинене тим, що сама робітнича класа є патріотична, і тим, що марксистська оцінка національної ідеї і її історичної ваги в усіх своїх тезах є невірна, утопійна й помилкова. Приклади цих фальшивих оцінок і передбачень наводить автор, подаючи численні цитати з писань Маркса. Наслідки нежиттєвості марксистських поглядів на націю такі, що большевики в національних питаннях стали на позиції найреакційнішого російського імперіялізму, а з другого боку класові протиріччя в світі змаліли і через те зміцнилась національна солідарність між класами. В ході років національний принцип стає основним принципом політичної організації світу, а повне здійснення засади самовизначення народів творитиме основу довір'я для співпраці між ними. Все це доказує, що ідея нації є найбільша сила історичного процесу та що еманципація поневолених народів є головна історична тенденція нашої доби.

В тому історичному процесі концепція Самостійної України має особливе значення для перебудови політичного укладу Східньої Європи й Азії.

Передрук із збірки статей «Україна проти Москви» БУП ч. 2, Мюнхен 1955, стор. 8 – 9.

П. Полтава

КОНЦЕПЦІЯ САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ І ОСНОВНА ТЕНДЕНЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СВІТУ

Концепція Самостійної України – це передусім концепція самостійної української держави, побудованої українським народом на його етнографічних землях.

Як показує вся історія людства, прагнення народу до самостійного державного життя є його органічним природним прагненням. Кожний народ завжди старався забезпечити своє існування і створити найкращі умовини для свого розвитку через власну державну організацію. У власній державній організації і через неї кожний народ найкраще, найповніше проявляв завжди своє національне «я».

Глибоко-органічним, природним прагненням є і прагнення українського народу до самостійного державного життя. Це прагнення завжди було властиве українському народові. Керуючись цим прагненням, український народ побудував у X-XI ст. першу в своїй історії державну організацію – Київську Русь. Керуючись цим прагненням, український народ побудував у 1648 р. свою власну державну організацію – Козацьку Республіку. Керуючись цим прагненням, український народ утворив у 1918 р. на своїх землях Українську Народню Республіку. Керуючись цим прагненням, український народ ніколи не переставав, як і не перестає тепер, боротися за своє національне, політичне визволення в періоди бездержавного існування. Концепція Самостійної України, що за її

здійснення бореться сьогодні український народ, є, отже, насамперед виявленням природного прагнення українського народу до самостійного державного існування, притаманного йому від самого початку його історичного існування.

Концепція Самостійної України зродилася також як результат глибокого історичного досвіду українського народу.

У боротьбі проти степових орд, у боротьбі проти імперіалізму російських царів і польської шляхти українському народові не вдалося втримати безперервно на протязі своєї історії свою національну державну організацію. Київська Русь впала під ударом татар. Козацька Республіка не встоялася у боротьбі на два фронти: проти царської Росії і шляхетської Польщі. Після упадку Польщі українськими землями поділилася Росія і Австро-Угорщина. Українська Народня Республіка впала в боротьбі проти большевицької Москви та імперіалістичної Варшави. В межах чужонаціональних держав український народ цілі сторіччя терпів жорстокий гніт, визиск, знущання. В той час, ксли інші народи робили величезні кроки вперед у всіх галузях свого життя, український народ щораз більше підупадав: він попадав у щораз більше безправне становище, в щораз більші економічні злидні; знущання окупантів із його мови, культури, звичаїв ставали щораз більше нахабні. Це безправне становище українського народу в основному не змінилося й тоді, коли наставали навіть деякі зміни в режимах імперій, в межах яких він перебував. Усякі »демократичні« реформи в Відні, »соціалістичні« революції у Москві не впроваджували жадних суттєвих змін у невільницьке становище українського народу.

В такій ситуації українському народові неважко було зрозуміти, що єдиною причиною всіх його лих є брак національної незалежності, брак власної самостійної держави. Конкретним могутнім виявом цієї свідомости є утворення українським народом у 1918 р. – на руїнах царської Росії та Австро-Угорщини – Української Народньої Республіки, а далі вся та героїчна зброяна і політична боротьба, що він її вів в обороні цієї держави впродовж 1918-20 рр. Конкретним могутнім виявом цієї свідомости є та революційна підпільна боротьба, що її вів український народ за свою самостійну державу в період між двома світовими війнами, та революційна повстанська боротьба, що її розгорнув український народ проти гітлерівських та московсько-большевицьких окупантів у період другої світової війни і що її проти москов-

сько-большевицьких окупантів він і далі веде сьогодні, після закінчення другої світової війни.

І саме та обставина, що концепція Самостійної України зродилася з природного прагнення українського народу до самостійного державного життя і що вона зродилася як наслідок його власного болючого історичного досвіду – саме ця обставина вирішує про те, що ця концепція є для українського народу тією найвищою істиною, проти якої не має жадного аргументу, спроможного її зруйнувати. Саме та обставина, що концепція Самостійної України відповідає найглибшим, віковим прагненням українського народу і що вона зродилася як висновок з тих кількох сторіч, що їх прожив український народ в умовах окупантського гніту і визиску, вирішує про те, що ця концепція – найбільш логічна, реальна, життєва, отже, єдиноправильна і єдиноможлива для українського народу політична концепція. Саме ця обставина вирішує також про те, що український народ ніколи не перестане боротися за повне здійснення цієї концепції, хоча б навіть це коштувало йому найбільше жертв, і хоча б проти себе він мав увесь світ.

Концепція Самостійної України – це, також, концепція такого суспільного ладу в майбутній Українській Державі, за якого не існуватиме експлуатація (визиск) людини людиною. Цей лад буде спиратися на національно-державну й кооперативну власність у промисловості, банківій справі, торгівлі, на національно-державну власність на землю при індивідуальному або колективному, в залежності від волі населення, землекористуванні.

Така концепція суспільно-економічного ладу в майбутній Українській Державі, насамперед, відповідає фактичному становищу в цьому відношенні на українських землях сьогодні. На українських землях не існує сьогодні приватної власності ні в промисловості, ні в торгівлі, ні в банківій справі, не існує приватної власності на землю. Економічна експлуатація українського народу основана сьогодні на колоніально-безправному політичному і економічному становищі України в системі большевицького ССРСР. Соціально-поневолення українського працюючого народу здійснює сьогодні кляса большевицьких вельмож, упривілейована політично і, вслід за цим, економічно. І саме ці два моменти – колоніальне становище України в системі большевицького ССРСР і соціальне поневолення працюючих мас українського народу боль-

шевицькими вельможами – саме ці два моменти і ніщо інше становить основну причину економічних злиднів українського народу сьогодні. Ці два моменти зникнуть, коли український народ здобуде повну політичну самостійність і побудує свій внутрішній політичний і суспільний лад на справедливих демократичних основах. Тоді, і лише тоді, принцип суспільної власності можна буде повністю поставити на службу українському народові, – народові селян, робітників та інтелігенції. Лише тоді принцип суспільної власності стане основою справді щасливого, справді заможного, справді культурного життя українського народу, стане могутнім рушієм розвитку продукційних сил України. Поворот до капіталізму у випадку України був би в кожному відношенні кроком назад, регресом. Такий висновок зробив український національно-визвольний революційний рух, враховуючи весь дотеперішній досвід людства в цьому відношенні, в тому числі і досвід українського народу, враховуючи погляди на ці справи найбільш авторитетних передових представників як науки, так і практичної політики.

Український народ, як і кожний народ у світі, не живе ізольовано: він живе серед багатьох народів, – своїх ближчих і дальших сусідів. Не відбувається ізольовано, широко беручи справу, і визвольна боротьба українського народу. Вона відбувається в той час, коли десятки народів світу борються, часто також дуже завзято, за здійснення своїх політичних і суспільних ідеалів. Вона відбувається в той час, коли десятками мільйонів людей у світі, духовною елітою людства, відповідальними керівниками світової політики оволодівають певні ідеї. Нам цікаво з'ясувати, отже, який зв'язок існує між боротьбою українського народу і тим усім, що діється тепер у світі. Йдеться про те, щоб вияснити, чи прагнення українського народу збігаються з такими ж прагненнями більшості народів світу, чи український народ, борючись за Самостійну Україну, йде в ногу з тим усім, що dokonується в світі, чи навпаки. Позитивна відповідь на ці питання означатиме не лише те, що українському народові буде легше здійснити свої прагнення тому, наприклад, що він може розраховувати на співчуття, зрозуміння, навіть, можливо, на підтримку для своєї боротьби з боку свого оточення. Позитивна відповідь на ці питання означатиме насамперед те, що визвольна боротьба українського народу становить органічну частину того великого історичного процесу, який відбувається в ціло-

му світі, що ця боротьба, з точки зору цього процесу, є цілком закономірне явище, викликане могутніми діючими у всесвітньому масштабі, непереможними силами. Позитивна відповідь на ці питання означатиме, що визвольна боротьба українського народу не є тією колодою, що впала впоперек шляху історичного розвитку і гальмує його просування вперед, а що ця боротьба є одним із струмків, який пливучи в спільному напрямі, вливається у загальне річище історичного потоку, посилює його і прискіщує через те його просування вперед. З'ясувати ці всі питання саме і означає з'ясувати, оскільки концепція Самостійної України відповідає розвитковим тенденціям сучасного світу.

Сучасний світ, який уже давно увійшов у смугу величезних політично-суспільних перемін, сьогодні ще далеко не устabilізований. У всьому світі серед більшості народів, в тому числі і серед найбільш цивілізованих, dokonуються дуже корінні переміни, зникають одні, часто великі і могутні, держави, а на їх місце появляються інші. Серед великих потрясень руйнуються одні політичні форми та інституції, відживають свій вік одні ідеї, а їх місце займають інші. Щораз більше довір'я втрачають у суспільствах старі принципи суспільно-економічного ладу і поширюються інші погляди, протилежні старим принципам. У зв'язку з цим для українського національного визвольного руху важливою справою є знати, оскільки він являє собою те нове, об'єктивно-прогресивне, яке тільки, хоч би серед великих мук, народжується у світі – отже, те нове, до якого належатиме майбутнє. Бо так дотепер завжди було в історії. Серед великих потрясень руйнувався старий світ і родився новий, родилися нові політичні і суспільні форми, які в порівнянні до старих були завжди більше прогресивними. Вони тому і завойовували майбутнє. Перед лицем тих усіх великих перемін, які dokonуються в сучасному світі, українському національно-визвольному рухові важливо з'ясувати собі те, що він собою становить так у всесвітньому історичному аспекті, як і в аспекті історії українського народу: епілогом минулого, яке відмирає, чи прологом майбутнього, яке лише народжується і перемагає і якого жадна сила не зможе зупинити на його шляху вперед аж до повної перемоги.

Поставлення цих двох питань: 1) чи наша боротьба є згідна з розвитковими тенденціями сучасності і 2) чи вона є тим новим, яке лише народжується у світі, отже, тим новим, до

якого належить майбутнє – поставлення цих двох питань є актуальне не лише з огляду на події, які відбуваються сьогодні в світі. Воно актуальне також з огляду на ті напади, яких зазнає український національно-визвольний рух із боку своїх найзапекліших ворогів – з боку московсько-большевицьких імперіялістів та їх агентів. Вони докладають усіх зусиль на те, щоб довести, що український визвольно-революційний рух, нібито, реакційний, що він не відповідає сьогодишній дійсності ні в Україні, ні в світі і що він, як невідповідний »об'єктивним законам суспільного розвитку«, не може перемогти. Ось пише, наприклад, в цій справі якийсь Новиченко: »

»Всякій реакційній ідеології (має на увазі ідеологію українського націоналізму – П.П.) завжди бракує хоча б за видимістю переконливих аргументів, які вона могла б брати з сучасної дійсності. І це пояснюється дуже просто, бо сама дійсність з основними тенденціями її розвитку є найсильнішим доказом проти такої ідеології« (*»Радянська Україна«* від 30.3.1946 р.).

Позитивна відповідь на поставлені нами питання буде доказом того, до якої міри брехливі такі, як от ми зачитували, і їм подібні погляди московсько-большевицьких імперіялістів та їх агентів, що їх вони поширюють серед українського народу. А »переконливих позитивних аргументів« всяким Новиченкам і їм подібним радимо пошукати в підпільній літературі українського революційно-визвольного руху, в його програмі, в самому житті. Там вони її знайдуть у такій кількості, яка певно задовольнить кожну неупереджену, здібну самостійно думати людину.

I.

Концепція Самостійної України, національно-визвольна революційна боротьба українського народу становить складову частину тієї загальної проблеми, що її звичайно окреслюють як »національне питання«. Національне питання виникло в наслідок народження ідеї нації. В нашій статті ми в основному займемося розглядом того, як виникла і розвивається ідея нації, як одна з тих основних сил, які впливають на формування сьогодишнього історичного процесу, яка вага і становище цієї ідеї серед усіх інших факторів, що формують історичний процес, як практично розв'язується націо-

нальне питання впродовж останнього сторіччя, наскільки воно актуальне і сьогодні, як воно може розвиватися в майбутньому.

Ідея нації, в сучасному значенні цього поняття, виникла в період Великої Французької Революції. Французька революція 1789 р. також започаткувала ту велику смугу перемін в історії Європи і, можна сказати, в історії цілого світу, яка тягнеться аж до сьогодні. Тому від цієї революції ми й почнемо розгляд намічених нами питань.

У великій французькій революції боровся т. зв. «третій стан» (молода, головно торговельна, буржуазія, молодий пролетаріят і селянство) проти існуючого до того часу у Франції фєвдально-абсолютистичного ладу. Третій стан піднявся на боротьбу під гаслом «воля, рівність, братерство», за побудову конституційно-парляментарної держави, за т. зв. суверенність нації. Ідею суверенности нації вперше висунув і клясично визначив предтеча французької революції – Руссо. Він твердив, іменно, що найвища влада в державі повинна репрезентувати собою загальну волю нації. Під нацією Руссо розумів загал усіх громадян тодішньої французької держави, тобто головно третій стан, який становив у той час 98% населення Франції. Так, отже, в час великої французької революції, в боротьбі за суверенність народу зродилася ідея нації, тобто дійшло до визнання нації окремим суспільним і політичним предметом.

В період французької революції (до того часу слово «нація» мало ще інше значення) під нацією розумілося загал усіх громадян однієї держави без огляду на їхнє етнічне походження. Та дуже скоро, вже в перших десятиріччях ХІХ ст., нацією почали називати окремі національности, тобто такі людські спільноти, які відповідають сьгоднішньому нашому визначенню слова «нації». На ці спільноти перенесено також поняття суверенности. Цей процес у значній мірі приспїшили війни Наполеона. Вони причинилися дуже сильно до поширення серед різних народів, крім ідеї демократизму, також національної свідомости, – того невід'ємного елементу ідеї націй, який, з одного боку, спричинив її виникнення і, з другого боку, є її кінечним наслідком.

В декого з читачів цієї статті може постати питання: як це можливе, щоб ідея нації зродилася щойно в першій половині ХІХ ст., коли загалом відомо, що нації об'єктивно існували далеко раніше?

Народи (поняття народу сьогодні цілком покривається з поняттям нації), як окремі людські спільноти, що утворилися насамперед на основі спільного походження, спільної мови, спільно замешкуваної території, подібного характеру і, потім, на основі спільної боротьби з чужинцями, спільної культури – існують від найдавніших часів людської історії. Вже і єгиптяни і перси, і греки, і римляни були в свій час окремими зформованими народами. Від найдавніших часів народи, керуючись своїми природними прагненнями, утворювали свої держави, в обороні свого самостійного життя провадили дуже завзяті війни, провадили визвольну боротьбу. Все це діялося, однак, при повній майже відсутності тієї свідомості, що народ, як окрема людська спільнота, має право на самостійне життя. Усвідомлення людьми того, що таким людським спільнотам, як народи, належать окремі політичні права, що воля такої спільноти «суверенна», що право жити вільним життям дано нації «самою природою», що це право «законне», – така свідомість зродилася щойно з кінцем XVIII і початком XIX ст. А тому, що усвідомлення саме цих справ становить суть ідеї нації, ми й говоримо, що ідея нації зродилася з кінцем XVIII і початком XIX ст.

В залежності від різного політичного становища різних народів різно політично конкретизувалася ідея нації.

У випадку Франції ідея нації, як ми вже про те згадували, політично сконкретизувалася як вимога суверенності народу з тим, що під народом розумівся загал усіх громадян держави. Тому, що Франція була національно однорідною державою, ідея нації у цьому випадку не протиставилася державі, покривалася з нею. Під нацією розумівся народ, який має свою державу.

Дещо пізніше, у випадку німецького та італійського народів, ідея нації сконкретизувалася як прагнення цих народів до національного об'єднання в одній національній незалежній державі. Саме таке сконкретизування ідеї у цьому випадку було зумовлене політичною роздрібненістю, у якій перебували німецький та італійський народи. Т. зв. «Священна римська імперія німецької нації», політичний твір середньовіччя, до початку XIX ст. розпалася на 296 маленьких держав. На території сьогодношньої Італії існувало також кільканадцять держав. Такий стан політичної роздрібненості надзвичайно гальмував політичний та економічний розвиток цих народів. В той же час інші народи, які були об'єднані в одних національ-

них державах, надзвичайно прогресували і забезпечували за собою цілковиту перемогу в світі. Підвестися зі стану політичного занепаду, догнати інші народи, німці і італійці могли лише шляхом об'єднання німецького та італійського народів кожен в одній національній державі.

В Італії змагання до об'єднання було також тісно пов'язане з питанням визволення частини Італії з-під панування чужоземної країни – Австрії. Національна боротьба за об'єднання прибрала тут форми підпільної революційної боротьби (Мацціні, Гарібальді). Вона переходила часто в боротьбу окремих італійських держав проти Австрії.

Ще інакше сконкретизувалася політично ідея нації всюди там, де народи, живучи на суцільній національній території, не творили жадних національних держав і були цілковито під пануванням держави, в якій панівним народом був чужий народ. Всюди там народи були піддані національному (політичному і культурному) гнобленню і економічній експлуатації. Тут ідея нації сконкретизувалася політично, як прагнення окремих недержавних народів до побудови власних національних держав. Тим самим ідея нації виступала там, як сила, скерована проти існуючої держави, як сила, що змагала до повалення існуючої держави і побудови на її руїнах нової національної державної організації.

Так сконкретизувалася і конкретизується ідея нації у всій південно-східній і східній Європі, в Азії і всюди там у світі, де, з одного боку, є людські спільноти, які усвідомили собі те, що вони є нацією, і де, з другого боку, ці спільноти є поневолені і експлуатовані чужо-національними державами. Цей процес просувався і просувається з незвичайною силою вперед. Щораз нові і нові народи заявляють про своє прагнення визволитися з-під чужоземного панування.

Деякі народи Азії, Європи, Південної Америки, будучи формально самостійні, попали в економічну і, в слід за тим, політичну залежність від деяких великих, економічно сильніших держав. Усі ці народи в останній час почали змагати до повної фактичної самостійності через досягнення максимуму економічної незалежності.

Як бачимо, ідея нації завжди дуже тісно пов'язана з питанням єдиної і цілковито самостійної національної державної організації. Це підтверджується всім минулим і теперішнім історичним досвідом людства у цьому питанні. У формі незалежної національної держави ідея нації здійснилася най-

скоріше і повністю у західній Європі. Натомість у інших частинах Європи і в цілому світі вона ще далеко не здійснена повністю. Цим пояснюється і та обставина, що саме тут стоїть так гостро т. зв. національне питання. Під ідеєю нації ми в дальшому в нашій статті будемо розуміти саме ідею національної незалежності народу в його власній самостійній державній організації.

II.

На формування історичного процесу, на його зміст, на його основний напрям завжди впливає не один, а багато чинників, не одна, а багато сил. Цими силами є нації зі своїми окремими змаганнями, суспільні кляси з різними, часто суперечними взаємно, інтересами, різні суспільно-політичні ідеї, економіка. Ці сили, різні щодо величини, діють часто в різних, навіть протилежних взаємно, напрямках. Вони часто перехрещуються між собою, зударяються. Можна сказати, що історичний процес – це постійне перехрещування, зударювання, боротьба багатьох різних сил. Під впливом цих різних сил, що діють одночасно, історичний процес приймає певний означений напрям, в ньому з'являється певна тенденція. Зрозуміло, що на напрямі історичного процесу, на його змісті найсильніше позначається найбільша сила, що діє в дану добу. Отже, ми, коли хочемо визначити тенденцію розвитку сучасного світу, крім ідеї нації, мусимо взяти до уваги і всі інші найважливіші сили, які вирішально впливали на формування історичного процесу, від кінця XVIII ст. почавши аж до наших днів. Розвиток ідеї нації ми мусимо розглядати на тлі зудару багатьох інших, що діють у дану добу, сил.

Як ми вже згадували, на початку великої французької революції увесь третій стан, тобто молода буржуазія, дрібне міщанство, молодий пролетаріят і селянство Франції боролися разом під гаслом «воля, рівність, братерство». Ці гасла, особливо два перші, знайшли своє правне оформлення у відомому акті французької революції – «деклярації прав людини і громадянина». Гасло «воля, рівність, братерство», ідеї «деклярації прав людини і громадянина», поширилися у цілій Європі. Цьому сприяли численні війни, що їх вів у всій Європі Наполеон I.

Впарі з розвитком технічних винаходів у XVIII ст. йшов і

розвиток капіталістичного способу виробництва. Утворювалися щораз нові галузі промисловости, росли щораз нові фабрики і заводи. Особливо бурхливо розвивається капіталізм в західній Європі в ХІХ ст. Розвиток капіталістичного способу виробництва спричинився до утворення двох нових суспільних клас: буржуазії, яка володіла засобами капіталістичного виробництва та пролетаріату, який продавав капіталістам працю своїх рук. Економічні інтереси цих двох нових суспільних клас були часто протилежні.

Буржуазія, будучи економічно найсильнішою класою у суспільстві, т. зв. права громадянина використала цілковито лише для себе і закріпила за собою також панівне політичне становище в державі. Це ще більше поглибило антагонізм між буржуазією і працюючими. Пролетаріат і селянство (зокрема пролетаріат) опинилися на становищі громадян, безси-лих політично і визискуваних економічно. На цій основі в половині ХІХ ст. виникли ідеї соціалізму. Для боротьби за здійснення цих ідей робітничий клас почав організуватися в окремі політичні партії.

Також, отже, в ХІХ ст. як головні сили історичного процесу виступають: а) ідея нації, яка була причиною того, що цілі окремі народи розпочали активну боротьбу за здійснення своїх загально-національних ідей, б) ідея демократичної конституційної парламентарної держави; вона підняла на боротьбу проти феодално-абсолютистичної системи весь т. зв. третій стан, в) нові суспільні класи – буржуазія і пролетаріат, які часто діють, керуючись лише власними класовими інтересами, і не оглядаються на потреби цілої нації, при чому пролетаріат, як правило, виступає під прапором ідей соціалізму. Ці сили – політичні ідеї та суспільні класи зі своїми окремими економічними інтересами – мали вирішальний вплив на формування історії людства протягом цілих ХІХ і ХХ ст. Вони впливають вирішально на формування історичного процесу і сьогодні.

Маючи на увазі ці сили, які виникли в основному зв'язку з розвитком капіталістичного способу виробництва, не важко схарактеризувати загальний зміст і характер тих усіх історичних подій і явищ – тих усіх воєн, революцій, політичних рухів, організацій, політичної та економічної боротьби, що мало місце в тому історичному періоді, який обговорюємо. Загальний зміст цих усіх подій і явищ (маємо на увазі головню історію європейських країн) характеризують такі ос-

новні моменти: а) спільна спочатку боротьба буржуазії, пролетаріату і селянства окремих народів проти феодално-абсолютистичного ладу за «природні права» людини, за парламентарну форму правління, за демократію, отже боротьба за зміну внутрішніх політичних устроєвих форм в окремих найбільш цивілізованих країнах; б) боротьба між буржуазією і земельною аристократією з одного боку і пролетаріатом та селянством з другого, яка ведеться всередині окремих країн в ім'я окремих класових інтересів; в) боротьба окремих цивілізованих країн, керованих, як правило, буржуазією, часто також у спілці з земельною аристократією, за захоплення колоній; г) боротьба цих країн за перерозподіл колоній і сфер впливів; г) посилена боротьба за здійснення ідеї нації.

Спробуймо зіставити цю нашу загальну характеристику змісту історичного процесу обговорюваного періоду з конкретними помітнішими історичними фактами.

Наполеонські війни, які становлять прямо продовження війн, що їх була змушена вести Франція ще в період розгортання революції, – які тривали аж до 1815 р. – це, з одного боку, оборонні війни перед наступом європейської феодално-абсолютистичної реакції, з другого ж боку – це намагання французької буржуазії забезпечити собі економічні і політичні впливи й панування в Європі. Російсько-турецька війна в рр. 1806-1812, яку провадилося за загарбання Росією Басарабії – це війна в інтересах російського дворянства. Російсько-іранська війна 1804-1813 рр., яку провадилося за здобуття нових колоніальних територій (Грузія), за забезпечення права російської торгівлі в Ірані, на Каспійському морі – це війна в інтересах російського дворянства і російської торговельної буржуазії. Боротьба англійців проти магараджських князівств Індії в 1817-1818 рр., – за закріплення панівного становища англійської буржуазії в Індії. Повстання німців проти Наполеона у Вестфалії у 1809 р., – боротьба за національне визволення, отже, боротьба в ім'я ідеї нації. Повстання греків проти Туреччини в 1821 р. – боротьба робітників, міщанства (дрібна буржуазія), селянства проти монархії, за демократичну республіку. Листопадове повстання поляків проти Росії в 1830 році – боротьба в ім'я ідеї нації. Чартитський рух в Англії (початок виникнення 1825-28 рр.) – це боротьба англійського пролетаріату проти англійської буржуазії. «Опійна війна» Англії проти Китаю в 1839-42 рр. – боротьба англійської буржуазії за економічне підпорядкування Китаю. Революції у

Франції, Німеччині, Австрії, Італії в 1848 р. – боротьба третього стану проти февдально-абсолютистичного ладу в окремих країнах за демократію, конституцію. В дуже багатьох випадках ця боротьба велася також в ім'я ідеї нації: за національне визволення (Угорщина, Галичина, Чехія) або за національне об'єднання (Італія, Німеччина). Тому, що 1848 рік побудив до самостійного життя багато народів, він і дістав назву »весни народів«. В багатьох випадках у цій революції виступає організована робітничая кляса зі своїми окремими домаганнями (Луї Блян у Франції).

Ми могли б далі перераховувати окремі історичні факти, але вже наведені нами окремі найважливіші факти періоду 1848 р. мабуть достатньо переконливо підтверджують нашу загальну характеристику змісту історичних подій впродовж останнього півтора сторіччя. Якщо йдеться, головню, про історію європейських країн, то лише дуже незначна кількість та ще й цілком незначних подій можуть своїм змістом не відповідати нашій загальній характеристиці.

Як бачимо, ідея нації становить лише один із кількох чинників, які впливають на розвиток історичного процесу світу і його формують. Нам тому цікаво буде знати, яка роль, яке становище ідеї нації серед тих багатьох інших факторів, які діють одночасно з нею, часто паралельно, але часто і в протилежному напрямі.

Спочатку відповідаємо на питання про те, які сили, що діють з ідеєю нації остаточно, діють з нею паралельно (рівнобіжно).

Силою, що діє паралельно з ідеєю нації, є ідея конституційної, парламентарної держави, ідея демократії. Що більше, ідея нації у великій мірі саме своє виникнення завдячує демократичним ідеям. Без ідеї правної рівності всіх громадян держави не могла б виникнути ідея суверенности народу. А як ми вже про це говорили, лише з ідеї суверенности нації, висуненої французькою революцією, розвинулася ідея національної незалежности народів у власних самостійних національних державах. Боротьба за демократичні перетворення, яка розгорнулася в XIX ст. серед усіх народів Європи, ніколи не була скерована проти ідеї національної незалежности народів. Навпаки, ця боротьба, охоплюючи широкі маси, підносила національну свідомість, оздоровлювала внутрішні відносини й через те скріплювала саму націю. Можна просто

сказати, що ідея нації може існувати лише разом з ідеєю політичної демократії.

Чи йдуть у розбід, зударяються з ідеєю нації інтереси буржуазії?

В перших трьох чвертях ХІХ ст. буржуазія в своїх країнах очолювала боротьбу за демократичні перетворення. Боротьба ж за демократію, як це ми шойно ствердили, лише скріплює ідею нації та її органічно доповняє. В цьому випадку, отже, інтереси буржуазії не йдуть у розріз, не зударяються з ідеєю нації. В багатьох випадках боротьба буржуазії за демократію була зв'язана з боротьбою за національне об'єднання або національне визволення власного народу. Зрозуміло, що в цьому випадку інтереси буржуазії не суперечні інтересам цілої нації. Не можна також у цьому випадку говорити про буржуазію, як про окрему силу історичного процесу; вона виступає тут як складова тієї більшої сили, що нею є весь народ.

Закріпивши за собою, одначе, панівне економічне і політичне становище, буржуазія найбільш цивілізованих країн привела до надужиття, до вульгаризації ідеї нації щодо власних народів. Ми маємо на увазі намагання буржуазії прикривати т. зв. національними інтересами свої імперіялістичні прагнення до загарбування щораз нових територій, до підкорювання щораз нових слабших народів.

Загально відомо, напр., що в загарбанні Екваторіяльної Африки була зацікавлена, насамперед французька буржуазія, у загарбанні Камеруну була зацікавлена насамперед німецька буржуазія, в підкоренні бурів – англійська буржуазія і ніхто інший. Робітничим і селянським масам, дрібній буржуазії, тобто величезній більшості французького, німецького і англійського народів, лише в порядку бенкетних лишків діставалася мізерна частина того, що на загарбуваних територіях здобувала буржуазія названих країн. Завойовувати, одначе, колонії чи потім їх боронити мусіли саме ці селянські і робітничі маси. І саме для цих селянських і робітничих мас буржуазія створювала легенди про т. зв. «національні інтереси», про «культурницькі місії» окремих націй. Відомо також, що загарбання східної і південно-східної Європи було вигідне насамперед гітлерівській правлячій кліці. Загарбання Балканів, Абесинії було вигідне насамперед фашистівській кліці, італійській буржуазії. Щоб замаскувати перед більшістю народу дійсні причини війни, щоб загітувати цю більшість народу для війни, треба було йому вказати якісь більш ідейні

цілі, ніж вузькі інтереси правлячих класів, треба було йому створити якісь «патріотичні» легенди. Такою легендою у випадку гітлерівської Німеччини була теорія про те, що, нібито, німецький народ душиться на своїй національній території, та про расову вищість німецького народу, який нібито, є найбільш творчим народом і що йому на цій основі прислуговує право панувати над іншими народами. Італійські фашисти творили легенду про те, що, нібито, найвищим національним завданням італійського народу є відновлення Римської Імперії. Мілітаристична Японія, прикриваючись гаслом «Азія для азійців», змагала до підкорення під своє панування багатьох азійських народів. Зрозуміле, що в цей спосіб буржуазія і правлячі кола окремих країн лише надуживали ідеї нації, її вульгаризували. Ідея нації своєю суттю ні в якій мірі не зв'язана з жадним імперіялізмом, ані його не виправдує. Вона вимагає суверенної рівності всіх народів. Ідея нації – це право кожного народу на цілковиту суверенність у власній державі. Саме життя, перевернувши догори ногами всі плани і німецьких кайзерів, і гітлерівців, і муссолінівців, найкраще здемакувало вульгаризацію ідеї нації імперіялістами.

Коли щодо власного народу буржуазія часто лише вульгаризує ідею нації, то щодо інших, чужих народів, буржуазія панівних народів є силою, скерованою проти ідеї нації. Буржуазія таких країн, як Росія, Німеччина, Австро-Угорщина разом із земельною аристократією гнобила й визискувала українців, поляків, чехів, словаків, сербів, хорватів, румунів, народи Прибалтики, народи Кавказу і Середньої Азії. Буржуазії західно-європейських країн побудували впродовж XIX ст. величезні колоніальні імперії, в яких опинилися десятки народів Азії, Африки, Америки. Всі ці народи гноблено і в багатьох випадках, ще й сьогодні гнобяться політично й культурно, визискувано й визискується економічно. Під кінець XIX ст. західно-європейська буржуазія встигла розділити поміж себе дослівно весь світ. Всі західно-європейські держави – Англія, Франція, Португалія, Іспанія, Бельгія, Голландія, Італія – стали колоніальними державами. Потоптавши, отже, право багатьох колоніальних і європейських народів жити самостійним життям, буржуазія виступила як сила, скерована проти ідеї нації.

Якщо йдеться про робітничу класу, то вона в перших десятиріччях XIX ст. щойно складалася. Найчисленніша вона була в цей час в Англії та Франції. В XIX ст. вона розпочала

боротьбу в обороні своїх класових інтересів. Ця боротьба проходила спочатку неорганізовано і була слаба. Помітніші прояви цієї боротьби – це в Англії знищення машин робітниками, чартистський рух (боротьба зорганізованих у робітничі асоціації робітників за демократичні форми в Англії), у Франції – творення таємних організацій, виступ робітників шовкової промисловості в Ліоні, повстання паризького пролетаріату в 1848 р., у Німеччині повстання сілезьких ткачів у 1844 р. В основному ця боротьба не виходила поза межі економічної боротьби, або велася під гаслами демократичних реформ у державі. Тому й ця боротьба робітничої класи в цьому періоді не скерована проти ідеї нації.

Робітнича класа стала серйозним чинником історичного процесу лише після того, як виник соціалістичний рух, тобто лише після того, як вона почала організуватися у політичні партії, які в своїй політиці керувалися теорією соціалізму. Тому ми в дальшому не будемо говорити окремо про робітничу класу і соціалістичні ідеї, а просто будемо говорити про соціалістичний рух, як силу історичного процесу.

Найосновніше розробленою і водночас найбільш поширеною в певний час соціалістичною теорією був марксизм. Марксизм своїми основними положеннями скерований проти ідеї нації. Основні ці положення такі:

1. Нація – явище історичне, а не властиве всякому суспільству. Вона виникла і складалася в основному в добу розвитку капіталізму. Вже при капіталізмі починається процес відмирання нації: щораз більше зникають відокремленість і протиріччя між націями, щораз більше наростають елементи нової інтернаціональної суспільності.

2. Історія людства – це по суті боротьба суспільних клас між собою за свої економічні інтереси. Національний момент в історії відігравав і відіграє цілком підрядну роль.

3. Пролетаріат своєю природою інтернаціональний, він «не має батьківщини». Пролетаріат повинен визволятися від усяких «національних забобонів», що ними є «загально-національні ідеї», «добро нації», «честь нації» тощо.

4. Добробут людства прийде щойно тоді, коли переможе об'єднана робітнича класа кількох хоча б, найбільш цивілізованих, країн. З моментом перемоги робітничої класи відпаде потреба в державних національних організаціях. Нова анаціональна суспільність утворить єдину суспільно-еконо-

мічну організацію. Передумови до цього створюються вже в період капіталізму, який дедалі більше зближує народи між собою. Пролетаріат є тією суспільною клясою, яка розвивається і до якої буде належати майбутнє.

5. Здійснити ідеї соціалізму пролетаріат може лише шляхом всесвітньої пролетарської революції і встановлення диктатури пролетаріату, тобто шляхом насильного повалення існуючого політичного суспільного ладу.

Таке приблизно становище супроти ідеї нації зайняв теоретично марксизм у період свого виникнення, тобто в половині XIX ст.

Зрозуміло, що від того часу, коли робітнича кляса почала ставати на ґрунт ідей марксизму і організовуватися у політичні партії для боротьби за здійснення цих ідей – вона почала перетворюватися в силу, скеровану проти ідеї нації.

Як бачимо, отже, силами історичного процесу, діючими одночасно з ідеєю нації, але скерованими проти неї є імперіялістична буржуазія найбільш цивілізованих країн та соціалістичний пролетаріат.

Чи силами, скерованими проти ідеї нації, вдалося її знищити?

Чи спромоглася імперіялістична буржуазія знищити ідею нації щодо колоніальних і деяких європейських народів?

Факти говорять протилежне. Найбільша колонія світу – Індія – на початку XX ст. розпочала визвольну боротьбу. Під натиском цієї боротьби англійська буржуазія була змушена поступитись. Уже 1939 р. Індія дістала конституцію, яка значно поширила її дотеперішні права. Після другої світової війни справа усамостійнення Індії посунулася знов поважно вперед. В результаті національно-визвольної боротьби Єгипту, Англія була змушена його визнати 1922 р. «незалежною і суверенною державою». В той час, коли імперіялістична буржуазія закінчувала ділити світ поміж собою, підняли національно-визвольне повстання проти Іспанії Філіппіни. 1898 р. повстанці проголосили Філіппіни незалежною державою. США, які добилися визнання Філіппін за собою і спочатку обмежили самостійність Філіппін, вже в період першої світової війни були змушені значно поширити самоврядні права цих островів. Після другої світової війни Філіппіни стали формально незалежною державою. Перераховані нами факти говорять про те, що імперіялістична буржуазія, якій

спочатку вдалося поневолити численні народи, під натиском визвольної боротьби колоніальних народів мусить поступитися.

Це все, що ми сказали про колоніальні народи, і це в більшій мірі стосується до поневолених європейських народів. Австрійська буржуазія разом з аристократією не дали собі ради з визвольними змаганнями народів Австро-Угорщини. Габзбурзька монархія розпалася внаслідок прагнення всіх народів тієї держави жити самостійним життям у своїх національних державах. Не могла втримати в своїх руках польських земель і німецька буржуазія. Буржуазія, отже, не спромоглася знищити ідеї нації і щодо поневолених нею європейських народів.

Поневолені народи борються за здійснення ідеї нації. Буржуазія, отже, виступаючи в певних випадках проти ідеї нації, мусить надалі капітулювати на користь цієї останньої. Із зудару з імперіялістичною буржуазією ідея нації виходить переможно.

Якщо взяти до уваги політику буржуазії в цілому, то такий розвиток подій, як це ми щойно накреслили, – цілком логічне явище. Стоячи на становищі вільгаризації ідеї нації щодо власних народів і заперечуючи цю ідею щодо чужих, поневолених нею народів, вона тратила всяку ідейну основу для своєї колоніальної політики. Всяка ж політика, позбавлена якоїнебудь глибшої ідейної основи, на довшу мету не може бути успішна. Якщо ж ця політика заперечує таку ідею, якою в наш час, як це побачимо пізніше, є ідея нації, то вона безумовно завжди згори призначена на провал.

Чи вдалося перемогти ідею нації другій силі історичного процесу, скерованій проти неї – соціалістичному рухові?

Щоб відповісти на це питання, ми вкажемо на такі факти і явища:

1. Всі соціалісти визнали формально право нації на самовизначення (II-ий Інтернаціонал) і державне відокремлення (більшевики, Комінтерн), що є явно всупереч з їхнім інтернаціоналістичним світоглядом, з їхніми інтернаціоналістичними концепціями майбутнього. Незалежно від того, що в більшості випадків визнання соціалістами права нації на самовизначення було зумовлене виключно тактичними міркуваннями, воно являється, безумовно, ідейно-політичною перемогою ідеї нації над соціалістичним рухом.

2. Соціалісти, об'єднані в II-му Інтернаціоналі, фактично відмовилися від підготовки всесвітньої пролетарської революції і боротьби за диктатуру пролетаріату, тобто відмовилися від тих ідей соціалізму, які для ідеї нації найбільш небезпечні, і стали на шлях мирної боротьби за найкращі соціальні реформи, доконувані в межах окремих національних держав залежно від особливих умов кожної країни. Прикладом цього є сьогодення політика лейбористів у Англії, французьких соціалістів у Франції. Прикладом тогобула в свій час політика німецьких соціал-демократів. Прикладом цього є політика соціалістичних партій у всіх інших країнах світу. Всі вони залишили ідею всесвітньої пролетарської революції і борються за здобуття більшості в парламентах, за зреформування сучасного суспільно-економічного ладу в тих усіх його місцях, в яких він виразно перестарів. Зрозуміло, що мирна боротьба соціалістів за соціальні реформи є об'єктивно прогресивна боротьба і не являє собою жадної загрози для ідеї нації.

3. Соціалісти не визволилися від «національних забобонів», чи «пересудів» і, як всі інші партії і суспільні класи, у своїй діяльності керуються лише добром власного народу і нічим більше. Про це говорить як уся внутрішня, так і, головню, зовнішня політика соціалістичних урядів, соціалістичних партій, бо ж що інше, як не інтереси лише англійського народу боронить сьогодні лейбористський уряд в Англії? Що інше, як не інтереси лише Франції боронили французькі соціалісти завжди тоді, коли вони керували політикою французької держави? Чи ж визволилися від «національних забобонів» соціалістичні партії під час першої світової війни, коли вони, не зважаючи на всю природню пропаганду проти війни, на всі антивоєнні резолюції, майже всі голосували за воєнні бюджети і підтримували свої уряди? (В цьому місці зазначаємо, що цей факт ми оцінюємо позитивно лише тому, що, як цього вимагає стаття, проблему розглядаємо в цьому місці лише в теоретично-соціологічному, а не в жадному іншому аспекті). З точки зору політичних інтересів поневоленого народу такі підтримки соціалістами урядів, які по своїй суті були імперіялістичними урядами, тобто урядами, ворожими поневоленим народам, треба оцінювати лише негативно. Так само негативно треба оцінювати зовнішню політику тих соціалістів, які переслідують імперіялістичні цілі. Чи визволилися від «національних забобонів» польські соціалісти, зорганізовані в Польській Партії Соціалістичній (ППС), які до

1918 р. за своє основне гасло мали гасло незалежної Польщі і які 1920 р. боронили Варшаву перед Червоною армією?

4. Соціалізм не викликав жадних елементів нової, анаціональної суспільности, не добився жадних успіхів у вихованні інтернаціональної свідомости пролетаріату.

Вже майже 30 років існує »перша соціалістична держава в світі« – ССРСР. Чи спромоглися большевики знищити національні почування народів ССРСР, які становлять джерело всяких »національних забобонів«, чи спромоглися вони на базі соціалістичної економіки виховати якінебудь елементи нової, анаціональної суспільности? 30 років – доволі часу на те, щоб ці почування хоч якінебудь притупити. А тим часом ми спостерігаємо цілком протилежне явище. Т. зв. »Вітчизняну війну« проваджено передусім під гаслом оборони »національної незалежности народів ССРСР« (фактично національної незалежности російського народу), а щойно в дальшому пляні говорилося про оборону »першої соціалістичної країни в світі«. Хто бачить сьогоднішню дійсність ССРСР, той дуже добре також знає, що тут існує і така психологічна категорія, як російський шовінізм. Він, безперечно, існував там від самого початку існування ССРСР і сьогодні, розпалений большевицькою клікою до білого, більше як будь-коли дотепер, дається взнаки наросійським народам ССРСР. А про що говорить той факт, що найбільшим прагненням неросійських народів ССРСР є прагнення визволитися з-під панування большевицької Москви і побудувати свої самостійні держави? Про що говорить цей факт, що український народ ось уже 3 роки (якщо не враховувати всієї попередньої боротьби) веде повстанську і підпільну боротьбу за своє національне визволення, за відділення від ССРСР і побудову своєї самостійної національної держави? Де ж тут зачатки нової анаціональної суспільности, яка мала б творитися після перемоги соціалізму? Чи ж про наростання елементів нової, анаціональної суспільности говорить, нарешті, той безприкладний патріотизм, що його проявили народи під час другої світової війни в боротьбі проти гітлерівської агресії? Постава всіх народів Європи і всіх народів світу до проблеми національної незалежности під час другої світової війни дозволяє нам робити лише протилежний висновок.

5. Всі, без винятку, соціалісти на ділі щораз більше віддаються від марксизму. Марксизм сьогодні – це не »керівництво до дії«, як те намагаються з'ясувати большевики, а в

найкращому для нього разі лише ширм прикривати і виправдувати часом дуже немарксистську внутрішню і зовнішню політику різних соціалістів. У деяких випадках соціалісти відмежовуються від марксизму і формально.

Сторічний майже досвід існування соціалізму доводить, що йому непощастило знищити чи якнебудь захитати ідеї нації. Вона із зудару з соціалізмом виходить переможно.

Окремо треба відзначити, що робітнича кляса завжди була дуже патріотична. Німецькі робітники йшли в авангарді боротьби за об'єднання Німеччини. Не менш завзято боролися за об'єднання Італії італійські робітники. Польські робітники були основною ударною силою польського визвольного революційного руху до 1918 р.

Організуючи страйки, активно виступаючи проти поліції, війська, державних законів, ведучи протиурядову пропаганду, робітнича кляса в таких випадках, однак, не виступала проти держави як організації, яка забезпечує цілому народові національну незалежність. Вона виступала лише проти держави як знаряддя клясового гноблення в руках панівних у даних країнах суспільних кляс, її боротьба була лише боротьбою за її, до речі, справедливі клясові інтереси. Державна самостійність, національна незалежність власного народу була для кожної робітничої кляси державного народу тими першими важливими «умовами», без яких «ніяк». Немає, мабуть, у дотеперішній історії робітничих рухів державних народів ні одного факту, який би заперечував проти нього.

Дещо інакше стояла справа з робітниками поневоленних народів. Їхні представники були часто проти державного відокремлення від гноблячої їх держави. Так було, наприклад, з робітниками польського народу: частина польського пролетаріату, згуртована в т.зв. СДПіЛ (соціал-демократія Польщі і Литви), виступала проти ідеї відокремлення Польщі від Росії. Таке явище треба пояснити лише тими жахливими наслідками, які в національній психіці залишає багаторічне поневолення. Таке явище треба також пояснити політичною неграмотністю керівників тієї частини польського пролетаріату, які за централістичними поглядами російських соціалдемократів не бачили прихованого їхнього прагнення до збереження цілості Російської імперії. Треба також пам'ятати, що, як ми вже згадували, переважна частина польського пролетаріату, зорганізована і керована ППС, боролася за незалежність Польщі та її відокремлення від Росії. Таких випадків

як СДПЛ, на терені колишньої царської Росії було більше. Не хотіли відокремлення від Росії і українські соціалісти. Це також треба пояснити лише тими умовами, в яких жили маси царської Росії. Придушені чоботом царського самодержав'я, вони не були учасниками того всього політичного процесу, який проходив у той час у цілій Європі. Адже не можна забувати того, що в той час, коли вже цілі десятиріччя народи Європи користувалися демократією, конституцією – в царській Росії фактично панував абсолютизм аж до 1917 р. І все таки, не зважаючи на такі жахливі умови, майже всі поневолені Росією народи домагалися спочатку автономії, а вкінці стали на позиціях цілковитої самостійності і відокремилися від Росії. Навіть там, де було найбільше до цього ж об'єктивних перешкод, перемогла ідея нації.

Робітники в своїй масі були також проти імперіалізму буржуазії. Те, з яким ентузіазмом і співчуттям німецьке робітництво вітало польських повстанців, які брали участь у повстанні проти Росії 1831 р. і які перейшли після придушення повстання на територію Німеччини – загально відомий історичний факт. Під час польського повстання проти Росії 1863 р. робітники Англії і Франції масово протестували проти придушення цього повстання царським військом. Ось що, критикуючи політичний режим Європи, робітники Англії писали робітникам Франції у своєму заклику до цих останніх об'єднатися для спільної боротьби з метою підтримки польського повстання:

»Людей, обдарованих великими талантами,... мужніх, людей, що відстоюють свободу нації і права мас, засуджують на довічне заслання, якщо їм удасться уникнути смерти, або безжалісно виганяють на чужину. Такий стан справ є ганьбою для нашого сторіччя« (»Новая історія« часть I, АН СССР, 1939 р.).

Не були вільні від патріотичних почувань і творці марксизму – Маркс і Енгельс. Вони були, напр., за об'єднанням Німеччини. І хоча вони таке своє становище пояснювали економічними моментами, інтересами пролетаріату, то вистачить прочитати лише деякі статті Маркса, щоб зрозуміти, в якій мірі ці корифеї соціалізму не були вільні не лише від національних почувань, а й від шовінізму, культивованого правлячими колами. Розглядаючи питання польсько-німецького кордону 1848 р. і стверджуючи, що цей кордон унаслідок німецької колонізації значно пересунувся на схід у користь

німців, Маркс писав:

«...Невже ж належало відступити цілі області, населені переважно німцями, і великі міста, цілковито німецькі – відступити народові, який до цього часу не дав жадного доказу на те, що він спроможний вийти з феодалного стану, заснованого на закріпощенні селян» (Карл Маркс «Избранные произведения» том II. 1940 год).

Вияснюючи суть панславізму і займаючи становище до цього руху, 1852 р. Маркс писав:

«...Існують 22 мільйони поляків, 45 мільйонів росіян, 8 мільйонів сербів і болгар; чому не скласти б сильну конференцію з 80-ти мільйонів слов'ян, щоб відтиснути або знищити загарбників святої слов'янської землі – турків, угорців і передусім – зневаджених, та так дуже потрібних німців. Таким чином у кабінетах деяких слов'янських дилетантів історичної науки виник цей безглуздий, антиісторичний рух, який поставив собі за мету ні менше, ні більше, як підпорядкувати цивілізований захід варварському сходові, місто – селові, торгівлю, промисловість, духову культуру – первісному землеробству слов'ян-кріпаків...» (там же).

Шовінізм Маркса в цих двох питаннях – річ цілком очевидна. На основі сказаного дотепер про соціалістичний рух і робітничу клясу не важко зрозуміти, що всі положення марксизму щодо нації або невірні (якщо вони прийняті, нібито, на основі аналізу дотогочасної історії), або утопічні (якщо вони є «науковим передбаченням» майбутнього). Історичний досвід найвиразніше показує, що: а) нація не «відмирає»; б) національний момент відіграє не підрядну, а першорядну роль в історії людства; в) пролетаріат своєю природою так само національний, як і всі інші суспільні кляси, і він, як і цілий народ, вірить у «національні забобони» і боротьбу за ці «забобони» робить своїм першочерговим завданням, г) не існує жадної солідарності (в марксистському розумінні) міжнароднього пролетаріату; г) загально-національні інтереси всіх народів для соціалістів важливіші, ніж справа всесвітньої пролетарської революції і диктатури пролетаріату.

Як дуже Маркс і Енгельс, найбільші авторитети соціалістів в галузі теорії, помилялися в національному питанні, можуть послужити такі два приклади.

5.3.1852 р. в «Нью-Йоркській Трибуні» Маркс, обговорюючи чеське питання у зв'язку з революцією в Австрії 1848 р., писав:

«...як це часто буває, відмираюча чеська національність – відмираюча, судячи на основі всіх відомих з історії останніх 400 р. фактів – 1848 р. зробила останні зусилля, щоб знов повернути собі дальшу життєздатність, зусилля, провал якого повинен, незалежно від усіх революційних міркувань, довести, що Чехія може взагалі існувати лише як складова частина Німеччини, хоча б частина її мешканців на протязі кількох сторіч все ще продовжувала розмовляти не німецькою мовою» (К. Маркс «Избранные произведения» том II. 1940 год).

Отже, для Маркса чеський народ у 1848 р. – це вже лише «відмираюча національність». Боротьба чехів проти німецького панування 1848 р. – це, за Марксом, вже лише останні зусилля цього «відмираючого народу», приречені обов'язково на «провал», і це повинно було «довести», що «Чехія може взагалі існувати лише як складова частина Німеччини». Тим часом, за Марксом, уже нібито 1848 р. «відмираючий народ» у 1918 р. побудував свою національну державу і своїм 20-тирічним існуванням довів, що Чехія зовсім добре може жити, не будучи складовою частиною Німеччини. Сьогодні, в рямцях національної чеської держави, чеський народ здійснює деякі соціалістичні ідеї.

Про ірландців у листі до Маркса від 28.5.1856 р. Енгельс писав:

«...не дивлячись на весь свій національний ірландський фанатизм, властивий цим людям, вони почувають себе у своїй власній країні як не вдома. Ірландія – для саксів. Це тепер здійснилося. Ірландець знає, що в нього немає можливостей змагатися з англійцем, який прийшов озброєний засобами що перевищують усі власні засоби ірландця. Еміграція буде відбуватися так довго, поки переважно, часто навіть виключно, кельтський характер населення, вкінці, цілком не зникне. Скільки разів ірландці старалися здобути щонебудь, і за кожним разом у політичному і промисловому відношеннях були придушені» (там же).

Отже, Енгельс не вірить у успішне закінчення національно-визвольної боротьби ірландців. Він 1856 р. стверджує, що «Ірландія – для саксів». Тим часом ірландці боролися ще 50 років і врешті 1927 р. домоглися повної самостійности.

18.8.1869 р. Маркс у листі до Енгельса писав:

«В Познані польські робітники провели переможний страйк завдяки допомозі берлінських товаришів. Ця боротьба проти «пана капіталізму», навіть у її нижчій формі, формі страйку – по-

кінчить з національними забобонами серйозніше, ніж деклямації про мир в устах панів буржуїв» (Ленін «вибрані твори», том I. 1939).

Шкода, що Маркс не дожив до того часу, як польські робітники 1918 р. роззброювали і стріляли в Познані німецьких вояків, часто саме своїх »берлінських товаришів«, які перебували в той час в окупаційній німецькій армії і виступали проти національно-визвольної боротьби польського народу. Тоді він був би наочно переконався, як грубо він помилився, думаючи, що боротьба проти »пана капіталу« покінчить з національними забобонами »Національні забобони« виявилися тією силою, від якої ніяк не може звільнитися робітнича кляса. За 50 років після того, як Маркс ворожив скору ліквідацію »національних забобонів«, в ім'я цих забобонів польський пролетарят не вагався вмирати.

Ні Маркс, ні Енгельс не доцінили ваги національного моменту в житті народів, не передбачили вирішальної ролі ідеї нації у найближчій добі. Перешкодив їм у цьому їхній однобічний клясовий підхід до оцінки історичного процесу, перешкодило їм у цьому їхнє незнання прагнень поневолених народів. Перешкодив їм у цьому також їхній шовінізм.

Обговорюючи відношення соціалізму до ідеї нації, ми не можемо поминути того, що соціалісти панівних народів, здобувши владу в державі, стали на позиції імперіялізму. Вони, як і буржуазія, відмовляють багатьом народам права на самостійне державне існування. Такою політикою вони, однак, ставлять себе, як і буржуазія, у незручне становище: тратять всяку ідейну основу для своєї політики, що заздалегідь пере-рішує про її неуспішність.

На позиції найреакційнішого імперіялізму стали російські большевики. Зараз після захоплення влади вони приступили до придушування національно-визвольних рухів поневолених царською Росією народів. Зламавши спротив цих народів, знищивши їхні національні держави, большевики приступили до одвертої реставрації царської імперії і утворили т. зв. ССРСР. В ССРСР усі неросійські народи терплять жорстокий політичний та культурний гніт і піддаються нечуваній економічній експлуатації. Потоптання большевиками принципу самовизначення народів, нечуване гноблення й визиск викликають спротив з боку поневолених народів. У випадку українського народу цей спротив прийняв сьогодні форми повстанської підпільної боротьби. Ідея повалення большевицької

тюрми народів шляхом революційної боротьби, ідея перебудови СРСР на принципі самовизначення народів забуває собі щораз більше визнавців. Сьогодні більшовики не можуть упоратися з національно-визвольною боротьбою українського і деяких інших поневолених народів. Ксли ж на шлях цієї боротьби стануть усі поневолені народи СРСР – а цей момент прийде як неминучий результат усієї більшовицької політики – більшовицькій тюрмі народів прийде кінець.

Із сказаного нами дотепер виразно видно, що ідея нації посідає домінуюче становище серед усіх інших чинників, що впливають на хід історії. Вона є найбільша сила історичного процесу, в зударі з якою капітулюють усі інші сили, скеровані проти неї. Вона через те визначає і основну розвизткову тенденцію історичного процесу.

Нашу тезу про те, що ідея нації посідає сьогодні домінуюче становище в житті народів, ми спробуємо підтвердити ще деякими фактами.

Візьмім наприклад кризові моменти історії деяких окремих народів. Такими моментами були для Франції в обговорюваному нами історичному процесі облога Парижу 1870 р. німцями, для Польщі – рік 1920, для Англії – роки 1940-41, для українського народу роки нової більшовицької окупації від 1944 р.

1870 р. німці оточили Париж. Кілька французьких армій було вже розбито. Франція, національна незалежність французького народу була в смертельній небезпеці. Національна гордість французів була глибоко вражена. Не зважаючи на незадоволення з існуючого режиму, паризький пролетаріят у патріотичному пориві масово вступає до національної гвардії і заявляє про свою готовість боронити столицю до кінця. Національна гвардія дуже скоро осягнула імпазантне число: 300.000 чоловік. Всяку вістку про капітуляцію будьякої армії, про переговори з німцями, про те, що уряд готовий віддати їм якунебудь твердиню чи шматок території – маси паризького пролетаріату приймали з найбільшим невдоволенням. Революція в Парижі, відома в історії під назвою «паризька комуна», була в поважній мірі наслідком враженої національної гордості французького пролетаріату; він не хотів підпорядкуватися урядові, який підписав з німцями ганебний акт капітуляції.

1920 р. більшовицькі армії досягли Варшави, – столиці

шойно посталої польської держави. В патріотичному піднесенні, усвідомлюючи загрозу національній волі, голоситься на фронт усе, що лише здібне носити зброю. І лише патріотичне піднесення і єдність усіх суспільних клас польського народу врятували від упадку молоду польську державу 1920.

1940-41 рр. по упадку Франції Англія в боротьбі з гітлерівською Німеччиною лишилася сам-на-сам. Німецька авіація безперервно бомбардувала Лондон і всі промислові осередки. Тривала морська блокада. Говорилося про можливість німецької інвазії на британські острови. Треба було, щоб, не зважаючи на повітряні нальоти, максимально працювала промисловість. Треба було пристосувати Лондон до умов повітряної війни. Все це можна було провести, лише спираючись на глибоке зрозуміння небезпеки, яка загрожувала Англії, якнайширшими масами англійського народу. Все це можна було зреалізувати при наявності відповідного патріотизму англійців. Такий патріотизм вони в той час виявили. В наслідок цього Англія таки в решті-решт виграла війну.

Перед українським народом 1944 р., з моментом нової окупації України більшовиками, стало питання: або добровільно скоритися окупантові і через це віддати йому на поталу всі завоювання українського самостійницького руху, поховати добровільно ідею Самостійної України, або всіма силами і до останнього чоловіка боронити себе, боронити справу Самостійної України, боронити національно-визвольний рух. Незважаючи на те, що український народ до того часу скривавився у повстанській боротьбі проти гітлерівських окупантів, він вибрав цей другий шлях: він вирішив далі боронити справу Самостійної України, вирішив далі боронити завоювання українського самостійницького руху, вирішив радше згинути в обороні своєї честі, як стати рабом більшовицької Москви. Український народ вибрав цей другий шлях, добре здаючи собі справу з того, що цей шлях – це шлях надзвичайно важкої боротьби, що це шлях, який вимагатиме великих жертв. І не зважаючи на таку перспективу, десятки тисяч найкращих українців пішли в УПА, пішли в підпілля. Коли йшлося про справу Самостійної України, про честь українського народу, смерть не була страшна. Фанатична вірність ідеї національної незалежності дозволяє українському народові ось уже кілька років провадити найважчу боротьбу проти більшовицької Москви. Український революційний рух нараховує сьогодні тисячі таких героїв, які застрілилися останньою кулею або розірвалися

останньою гранатою, щоб лише не попасти в руки большевиків, щоб лише загинути вільним.

Чи ж ці всі факти не досить переконують у тому, що найвищою ідеєю народів, тобто ідеєю, за яку готові вмирати мільйони – є сьогодні передусім ідея нації? Тоді, коли загрожена національна незалежність якогонебудь народу, коли загрожене життя всього народу, замовкають усі внутрішні спори, зникають усі внутрішні непорозуміння і увесь народ об'єднується в однім великім зусиллі: боронити загрожену національну волю, боронити загрожене життя нації. Нація, національна незалежність – це безумовно найвищі сьогодні, як і завжди до сьогодні, вартості всього людства. Воно їх беззастережно визнає і готове за них вмирати.

III.

Щоб краще зорієнтуватися, в якому напрямі розвивається історія впродовж останнього півтора сторіччя, ми прослідкуємо, як розвивалися і розвиваються основні протиріччя сучасного світу.

Вже в останній чверті XIX ст. з'ясувалося, що основними і найбільш безпечними протиріччями пануючої суспільно-політичної системи є: а) протиріччя між буржуазією, або, ширше беручи, між капіталом та інтересами працюючих мас, які становили переважну більшість народу; б) протиріччя між поневоленими і пануючими націями; в) протиріччя між великими конкуруючими імперіялістичними країнами (Протиріччя між демократичними прагненнями народів і пануючою февдально-абсолютистичною системою, яке існувало ще на початку XIX ст. і було причиною багатьох революцій у перших трьох чвертях цього сторіччя в Європі під кінець XIX ст., коли не брати до уваги Росії, зникло. Зникла в той час боротьба буржуазії окремих країн за захоплення вільних колоніальних територій тому, що таких територій на початку XX ст. вже не було).

Для самої ідеї нації найбільше небезпечним було протиріччя між капіталістичною системою і працюючими масами. Воно могло допровадити до заперечення ідеї нації, киненими у відчай працюючими масами. Така небезпека, зокрема існувала в зв'язку з тим, що майже всюди буржуазія зуміла вже до того часу зробити національну державну організацію зна-

ряддам своєї класової політики, скерованої саме проти працюючих мас власного народу. Війна, яка завжди вимагає максимального напруження всіх сил народу, могла бути вигідним моментом для класових поражунків.

Так одначе не сталося.

Почавши від кінця XIX ст. класові протиріччя між працюючими і капіталістами почали маліти. Конкретним виявом того в період першої світової війни була, згадувана вже нами, підтримка соціалістичними партіями урядів своїх країн у їхній воєнній політиці. В період між двома світовими війнами це зменшення протиріч проявлялося, як ми вже про це згадували, в переході соціалістів від революційної боротьби до боротьби за мирні реформи. Майже не помічаємо класової боротьби також під час другої світової війни.

Яка причина того, що в порівнянні з міжкласовими відносинами в половині XIX ст., почавши від кінця того сторіччя, класові антагонізми почали маліти?

Першою причиною цього явища було, безумовно, покращання економічного становища робітничої класи. Різні економісти пояснюють це покращання у різний спосіб. Економісти капіталістичних країн пояснюють його т. зв. демократизацією капіталу, яка нібито, відбувається в наслідок творення акційних спілок, підвищуванням платні, загальним цивілізаційним прогресом тощо. Большевики пояснюють той факт допущенням робітничої класи буржуазією до участі в поділі колоніального грабунку, хвилевим економічним піднесенням, що його пережив світ останніх років XIX ст. В кожному разі майже ніхто з економістів не заперечує того, що, почавши від кінця XIX ст., економічне становище робітничої класи стало фактично кращати.

Другою причиною того, що в останній час змаліли міжкласові протиріччя, є ті поступки робітничій класі з боку буржуазії, на які вона змушена була піти під натиском робітничих мас. За такі поступки пролетаріятові з боку буржуазії треба вважати передусім т. зв. соціальне законодавство, яке розвинувшись спочатку в Німеччині, прищепилося потім в усіх майже країнах. За такі поступки треба вважати також ті заходи суспільної контролі, які застосували в себе гітлерівці і фашисти. Ці заходи в деякій мірі брали в оборону інтереси робітників (в цьому місці ми абстрагуємось від того, що єдиною метою тих заходів з боку гітлерівців і фашистів було з'єднати робітників для своїх протинародніх імперіалістичних плянів).

Для нас важливо відзначити, що впарі з тим, як маліли антагонізми між працюючими і капіталістами, міцніло становище ідеї нації: ріс патріотизм, зміцнювалася національна солідарність, росло зрозуміння загально-національних інтересів. Щоб підтвердити цю нашу тезу, ми ще раз укажемо в цьому місці на факт переходу соціалістичних робітничих партій з позиції соціалістичної революції на позиції оборони батьківщини за другої світової війни. Ми вкажемо також на ту завзяту, героїчну партизанську і підпільну боротьбу, що її вели, як учасники т.зв. рухів опору, робітники Франції, Бельгії, Англії, Голляндії, Польщі. Вони йшли пліч-о-пліч з інтелігенцією, селянством, представниками заможних кляс і всі разом гинули в обороні національної волі. Основні мотиви цієї боротьби були: високий патріотизм, зрозуміння загально-національних інтересів, висока національна свідомість. Партизанська боротьба вимагає, щоб у її учасників ці вартості були розвинуті в найвищому ступені, як в учасників будь-якої іншої боротьби. І в робітників учасників т.зв. рухів опору, ці вартості були розвинені дуже високо.

Ми вкажемо також на той факт, що ні за другої світової війни, ні після неї ніде не дійшло до революції на соціальному ґрунті, а такі виступи мали місце, наприклад, ще після першої світової війни. 1913 р., після програної війни, вибухла соціалістична революція в Німеччині, Угорщині, 1917 р. – в Росії. Навіть комуністи, які впродовж 15 років, в період між двома світовими війнами, працювали над підготовкою комуністичних революцій, мусять сьогодні, не зважаючи на вигідну для себе обставину (розхитання народнього господарства в окремих країнах в наслідок війни, післявоєнні злидні, неустабілізованість політичних відносин), застосовувати тактику парламентської боротьби і наголошувати в своїй пропаганді національний момент. Таку тактику вони застосовують тому, передусім, що ідея соціалістичної революції сьогоднішнє робітництво менше приваблює, ніж це було за першої світової війни. Місце клясового недовір'я займає сьогодні національний патос.

Зріст патріотизму, національної свідомости, національної солідарности в усіх суспільних клясах і, зокрема, в робітничій клясі – найбільш помітне явище нашого часу. І воно не випадково лише виступає одночасно з явищем покращання економічного становища робітничої кляси. Між цими двома явищами існує тісний взаємозв'язок: зменшування клясових

антагонізмів зміцнює становище ідеї нації.

Коли ми говоримо про зменшення класових антагонізмів в останній час, то цим цілком не збираємося твердити, що класові антагонізми сьогодні вже не існують взагалі. Класові антагонізми сьогодні існують далі. Вони сьогодні ще доволі великі. Про це свідчить боротьба працюючих проти капіталу в капіталістичних країнах (політична боротьба у Франції, страйки в Англії, США), про це говорить ворожість працюючих СРСР до класи большевицьких вельмож – нової класи експлуататорів, складених з верхівки партії, адміністрації, армії. Ми повинні підкреслити, що боротьба клас буде тривати доти, доки існуватимуть самі класи. Щоб повністю зліквідувати класову боротьбу, треба знищити саму основу існування клас, тобто, у випадку капіталістичних країн треба знищити інституцію приватної власності на знаряддя і засоби виробництва, а в випадку большевицького СРСР – політичну монополію большевицької партії, диктаторський тоталітарний большевицький режим. Сьогодні класові антагонізми змаліли в порівнянні з тим станом, який існував 60-70 рр. XIX ст. і водночас вони ще далеко не зліквідовані взагалі. Зменшення класових антагонізмів, знищення експлуатації людини людиною, праці капіталом – це найбільш актуальні питання, які стоять перед сучасним людством і чекають на своє позитивне розв'язання. На шляху до їх розв'язання, окремі народи роблять лише перші кроки. В цьому місці нам ідеться лише про відзначення того, що вже лише деяке зменшення класових антагонізмів, яке наступило в наслідок часткового покращання економічного і політичного становища робітничої класи, спричинилося до зміцнення становища ідеї нації. Повна ліквідація класових антагонізмів, знищення самої основи існування антагоністичних клас причиняється до ще більшого зміцнення єдності окремих національних спільнот, до ще більшого піднесення національної свідомости народів.

Друге основне протиріччя сучасного світу – протиріччя між кількома панівними і багатьма пригнобленими націями – розвивається в напрямі визволення поневолених народів з-під чужоземного панування. Про це свідчать ці всі конкретні політичні перемоги, які на шляху свого розвитку здобула ідея нації. Ми перерахуємо ці перемоги.

1821 р. вибухло повстання греків проти турецького панування. 1829 р. Грецію визнано самостійною державою. На початку XIX ст. почалися сербські повстання проти Туреч-

чини. 1829 р. Сербія стала фактично незалежною країною. 1878 р. на Берлінському Конгресі офіційно визнано Сербію незалежною державою. На цьому ж конгресі визнано автономію Болгарії. 1908 р. Болгарія проголосила себе незалежною державою. 1870 р. наступило повне об'єднання італійців і німців кожне в своїх національних державах (деяка частина німців і італійців перебувала ще в межах Австрії). 1830 р. відділилися від Голляндії і утворили свою національну державу бельгійці. 1905 р. норвезький стортінг (парламент) скинув шведського короля, розірвав унію Норвегії зі Швецією і проголосив незалежність Норвегії. 1858 р. на Паризькій Конференції об'єднано румунські князівства – Молдавію і Валахію і покладено в цей спосіб підвалини під румунську державу. 1878 р. на Берлінському Конгресі визнано незалежність Румунії. 1896 р. проти Еспанії підняли повстання Філіппіни. 1902 р. Філіппіни дістали автономію від США. Під час першої світової війни дістає права домініону Ірландія. 1918 р. на руїнах Австро-Угорської монархії, кайзерівської Німеччини і царської Росії постають: Угорщина, Югославія, Чехо-Словаччина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Польща. В результаті першої світової війни здобуває самостійність деяка частина арабів. Після революції у Росії в 1917-23 рр. розгортається національно-визвольна боротьба поневолених царатом народів: українців, білорусів, грузинів, вірмен, народів Середньої Азії. Деякі з них утворюють на короткий час свої незалежні національні держави. Ці держави знищили большевицькі імперіалісти. В період другої світової війни постають на якийсь час формально самостійні Словаччина, Хорватія. Після другої світової війни значно посулася вперед, як ми вже про це згадували, справа усамотійнення Індії, Філіппін, Сирії, Лівану.

Про що говорять перелічені факти?

Перелічені факти говорять поперше, про те, що історична доба, яку переживаємо – це доба емансипації поневолених дотепер народів, як в Європі, так і в усьому світі.

Ці факти говорять, подруге, про те, що події, в яких вирішальну роль відігравав національний момент, становлять дуже поважну частину тих усіх історичних подій, які мали місце в обговорюваному нами історичному періоді. Вся історія німецького й італійського народів у перших трьох чвертях XIX ст. є в основному історією боротьби цих народів за їх об'єднання кожне в одній національній державі. Відомо

також яке місце в історії Європи в XIX ст. займало т. зв. східне питання. А в рамках саме т. зв. східного питання розв'язувалося справу незалежності Греції, Сербії Болгарії, Румунії. Після першої світової війни, яка в Європі часто мала характер виразно національно-оборонної війни (Бельгія і Франція перед Німеччиною, Сербія перед Австрією), на територіях бувшої Австро-Угорщини, Німецької та Російської імперій вибухнув цілий ряд національно-визвольних революцій. Вони часто переходили в затяжні національно-визвольні війни, які тривали аж до 1921 р. В нашій пам'яті ще цілком свіжа підпільна боротьба, яку підняли в ім'я національної незалежності майже всі поневолені Гітлером народи Європи. Таку саме боротьбу ведуть сьогодні проти московських більшовиків народи східної і південно-східної Європи.

Перелічені нами факти говорять, потретьє, про те, що оскільки якийсь народ піднімав національно-визвольну боротьбу проти чужинецького ярма, то він її завжди вів за побудову своєї національної держави і ця боротьба завжди кінчилася в остаточному результаті його повною перемогою: поневолений народ будував свою незалежну державу (Тут не береться, очевидно, до уваги таких самозрозумілих передумов для досягнення цієї перемоги, як національна свідомість поневоленого народу, політичний досвід його керівництва, сприятлива зовнішня і внутрішня політична ситуація. Якщо ці передумови для поневоленого народу є сприятливі, він може хвилево програти, ніколи, одначе, хвилева програна не є програною остаточною. Найважливіше тут те, що поневолений народ, зазнавши навіть хвилевих невдач у своїх змаганнях, ніколи не програє ідейно. Ні греки, ні серби, ні болгары не досягнули повної перемоги відразу. Перемоги в них чергувалися з невдачами. Вкінці, одначе, завжди перемагала ідея повної національної незалежності).

В історичному розвитку ідеї нації особливе місце займає рік 1918. В цьому році президент США Вілсон виступив зі своїми відомими «14 пунктами», що він їх виклав у своїй промові від 8. січня. В цих пунктах він проголосив принцип самовизначення народів основним принципом післявоєнної організації Європи.

Ідея самовизначення народів під кінець першої світової війни у Вілсона кристалізувалася щораз більше. Право на самовизначення – це, на думку Вілсона, найважливіше право кожного народу, великий він, чи малий. Доктрину американ-

ського президента Монро треба прикласти загально до всіх народів з тим, що чужі народи не сміють ні розширювати своєї влади на інші народи, ні вмішуватися у внутрішні відносини інших народів (промова від 22.1.1917 р.). На основі цього права всім народам належить право на посідання національної території (промова на могилі Вашингтона від 4.7.1918 р.); про всі економічні договори і політичні відносини повинен безпосередньо вирішувати той народ, якого вони торкаються, і в ніякому разі не сміють про це вирішувати якінебудь користі чи інтереси інших народів, (промова від 4.7.1918 р.). Всі народи повинні бути вільні і не можна їм силою накидати таких порядків, яких вони не хочуть (послання конгресові від 4.12.1917 р.).

Проголошення права нації на самовизначення одним з найбільш відповідальних керівників світової політики було найбільшою до того часу ідейно-політичною перемогою нації. Національний принцип висунений вперше як основний принцип політичної організації світу.

Ідейно-політичного значення цього факту не применшує навіть те, що в практичній реалізації принципу самовизначення народів в Європі dokonano – часто несвідомо, а ще частіше цілком свідомо – багато »помилко«. Ці »помилки« неминучі, доки принцип самовизначення народів здійснюється тими силами, яким найменше залежить на його повному здійсненні.

Проголошення Вілсоном права нації на самовизначення показує також, який слабкий ідейно імперіялістичний світ. Щоб боронити свого існування, цей світ мусить відмовитися від своєї точки зору і ставити на точку зору свого противника; в нашому випадку імперіялістичний світ мусить ставити на точку зору поневолених народів. Таке явище є найкращим доказом ідейного краху імперіялістичного світу, а ідейний крах є завжди початком кінця всяких політичних і суспільних систем.

Також третє протиріччя сьогоднішнього світу – протиріччя між конкуруючими імперіялістичними країнами – спричинюється до прискіпування повної перемоги ідеї нації.

В утворенні своїх незалежних національних держав балканські народи завдячують у великій мірі імперіялістичній боротьбі європейських держав проти Туреччини. Щоб послабити Туреччину, Англія допомогла Греції здобути самостійність. Щоб розбити Туреччину і знайти собі опору на Бал-

канах для імперіалістичної боротьби проти Австро-Угорщини, царська Росія підтримувала визвольну боротьбу сербів і болгар. Проголошення Вілсоном »14 пунктів« мало на меті, крім усього іншого, також відвернути симпатії народів Австро-Угорщини від Відня і зв'язати їх з Антантою. Перша світова війна, яка провадилася в основному між Німеччиною та Австро-Угорщиною з одного боку, і Англією, Францією та Росією – з другого, за перерозділ колоній і сфер впливів, привела кінець-кінцем до утворення цілої низки нових національних держав. Сьогодні загально відомо, що большевики, з метою розхитати Британську імперію, підтримують або готові підтримувати визвольні змагання Єгипту, Індії. Так само загально відомо, що Англія під час першої світової війни підтримувала арабів проти Туреччини. На такій підтримці, очевидно, виграють лише поневолені народи, ідея нації, не зважаючи на те, що допомога великодержав поневоленим народам цілком не є приятельською допомогою. Відомо також, що послаблення держави поневолювача війною сприяє визвольній боротьбі поневоленого народу. Послаблення держави-поневолювача дає змогу поневоленому народові успішно розгортати визвольну революційну боротьбу, спираючись часто лише на власні сили. Під час російсько-турецької війни 1828-29 рр., використовуючи послаблення Туреччини, Греція стала цілком незалежною державою, а Сербія добилася фактичної самостійності.

Конкуренція між імперіалістичними державами сьогодні посилюється. Вона неминуче приведе до нових імперіалістичних воєн. Це все лише сприятиме поневоленим народам у їхній визвольній боротьбі. Шанси на перемогу часто створюватимуть їм самі імперіалісти. Такий висновок ми робимо, добре пам'ятаючи про ті всі випадки, коли імперіалісти годилися між собою за рахунок поневолених народів. Ми лише вважаємо, що при сьогоднішньому зростанні національної свідомості поневолених народів, імперіалістам буде дедалі важче вільно торгувати несвоїми землями.

Принцип самовизначення народів став сьогодні не лише найнебезпечнішою зброєю у руках поневолених народів; як показують наведені факти, він став також грізною зброєю в руках імперіалістичних конкурентів, яку вони в останній час почали застосовувати один проти одного. І це ще одне, дуже характерне явище нашої сьогоднішньої доби; так імперіалістична буржуазія, як і соціалісти, будучи в багатьох випадках

силами скерованими проти нації, мусять брати ідею нації для себе як свою зброю. Буржуазія за допомогою цієї зброї бореться проти своїх імперіалістичних конкурентів, якщо вони поневолюють чужі народи. Соціалісти і, зокрема, комуністи за допомогою цієї зброї хочуть завоювати собі довір'я мас. Це ще один аргумент на те, що ідея нації – домінуюча ідея теперішньої історичної доби.

Чи ж перемоги, які на своєму історичному шляху досягнула ідея нації, приходили легко?

Треба сказати, що ці перемоги приходили дуже важко. Ми минаємо тут те, скільки пролилося крові в боротьбі за здійснення ідеї нації окремими народами, скільки найкращих патріотів різних народів мусіло гинути в боротьбі за національне визволення. Нас тут цікавить більше теоретично-політичний бік справи. Визнаючи національний принцип в окремих конкретних випадках, буржуазія панівних націй не хотіла визнати його загальним принципом, який треба було б покласти в основу нової організації світу. Вона просто висувала цей принцип або заперечувала залежно від того, чи було це їй вигідно, чи ні. Поневолею народам треба було дуже вперто боротися за здійснення і визнання їхніх слушних прав на незалежне державне існування.

Коли ідея нації поширилася серед народів колишньої Австро-Угорщини, там виникла була псевдо-наукова теорія про т.зв. історичні та етнічні нації. До історичних націй зараховувалося такі народи, які в межах або за межами країни, в якій жили, мали в даний час свої держави, або мали їх у минулому. До етнічних націй зараховувалося народи, які, нібито, в минулому не мали своїх держав. До перших народів зараховувалися італійці, німці, поляки, чехи, серби, до других – українці, хорвати. На цій основі сформувався також погляд, згідно з яким лише історичні нації повинні користуватися повними «національними правами». До цих прав не могли мати претенсій народи «неісторичні», «етнічні». Зрозуміло що коли йдеться про українців, то тут мається до діла з грубою фальсифікацією історії німецькою, ворожою українському народові, історіографією: українці в такій самій мірі «історичний» народ, як чехи і серби. Напр., історичним народом є також хорвати. Мета таких поглядів була ясна. Йшлося іменно про те, щоб відмовити деяким народам належних їм національних прав і в цей спосіб упростити собі т.зв. національну проблему. Життя, однак, виявилось сильніше

за погляди різних псевдо-вчених. Замість упрощення ситуації в наслідок відмовлення деяким народам належних їм національних прав, прийшло лише до її ускладнення.

Щоб змагання поневоленних народів до національної незалежності погодити з цілістю держави-поневолювача, різні »вчені« панівних націй висунули ідею т.зв. автономії (одні з них були за т.зв. культурну автономію – інші – за територіальну). Боротьбу поневоленого народу за повне національне визволення принцип автономії мав обмежити лише до боротьби за деякі права, мав обмежити лише до боротьби за самоврядування. Автономні національні одиниці були, напр., в Австро-Угорській монархії (до першої світової війни), в Чехо-Словаччині (після першої світової війни). Як показує історичний досвід, народи ніколи не зупинялися в своєму змаганні до повної незалежності на такому шаблі як автономія. Автономія не задовольнила, напр., ні поляків, ні українців в колишній Австро-Угорщині і вони підняли боротьбу за повне національне визволення, як тільки настала сприятлива до того ситуація.

Переможного походу ідеї нації не могли зупинити жадні теорії, жадне насилля. Вона з кожним десятиріччям дедалі більше поширювалася, оволодівала щораз новими мільйонами людей і дедалі виразніше ставала основною рушійною силою історії. Це позначалося і на зміні політичного обличчя Європи.

Негативне розв'язання національного питання, ставлення перешкод національно-визвольним змаганням поневоленних народів збоку імперіялістичних кіл панівних націй, завжди викликали завзяту національну боротьбу, яка дуже підривала силу держави-поневолювача, а часто була і причиною великих воєн між державами, чи просто світових конфліктів. Загально відомо, наприклад, як ґрунтовно послабила силу Австро-Угорщини міжнародна боротьба, яка велася між народами Габсбурзької монархії. Негативне ставлення до національних змагань сербів збоку імперіялістичних кіл Австро-Угорщини та намагання тих кіл анектувати слов'янські землі на Балканах були безпосередньою причиною першої світової війни. Негативне розв'язання українського питання Найвищою Радою в Парижі 1919 р. було причиною завзятої українсько-польської і українсько-більшевицької війни 1919-20 рр., і опісля, в періоді між двома світовими війнами. Ця боротьба проти большевицьких загарбників триває по сьогоднішній день і

триватиме доти, доки український народ на побудує своєї самостійної держави. Слабкість польської держави перед 1939 р. була зумовлена в великій мірі тим, що вона була багатонаціональною державою. Історичний досвід показує, що негугвання принципу самовизначення народів при встановлюванні державних кордонів приводить до дуже серйозних і небезпечних ускладнень, які часто загрожують мирові в цілому світі. Вже давно минув той час, коли можна було встановлювати кордони, не оглядаючись на національні прагнення народів. Від початку XIX ст., світ є полем завзятої боротьби народів за повне здійснення принципу самовизначення націй.

До якої міри національний момент був вирішальним у формуванні політичного обличчя світу (Європи насамперед) за останнього півтора сторіччя, до якої міри національний принцип став основним принципом організації світу, в якому напрямі впродовж останнього півтора сторіччя розвивається історичний процес взагалі – найкраще свідчить зіставлення політичних карт Європи початку XIX ст. і початку XX ст.

На політичній карті Європи після Віденського Конгресу (1815 р.) бачимо: на сході Європи – Російську імперію, на півдні – Турецьку імперію, в середній Європі – Австрійську імперію, на території Німеччини та Італії – цілий ряд дрібних держав.

»Політична система, створена віденськими трактатами 1815 р., система, основана на грубій потоптанні національного принципу (права кожної нації на самовизначення), виявилася цілком слабою – і вже дуже скоро почала розпадатися під ударами національно-революційних рухів« – так оцінюють політичну систему Європи після Віденського Конгресу навіть большевицькі історики («Новая История» часть I., АН СССР 1939 год). Невідповідність насильно встановлених границь з національними відносинами в Європі була основною причиною тих усіх війн, революцій, що їх мусіла Європа пережити впродовж XIX ст.

На політичній карті Європи після першої світової війни бачимо: на місці російської імперії – Советський Союз, відсутній від західних і північно-західних кордонів колишньої царської імперії – на схід, і поділений на цілий ряд т.зв. союзних республік. Крім цього, на місці колишньої Російської імперії бачимо: Фінляндію, Естонію, Латвію, Литву. Всі ці держави постали в порядку реалізації принципу самовизначення народів. На місці Австро-Угорської імперії бачимо

цілий ряд нових держав: Австрію, Угорщину, Чехо-Словаччину, Югославію. Між Карпатами і Балтикою бачимо нову державу – Польщу, утворену з окраїн колишньої німецької, австрійської та російської імперій, заселених поляками, українцями, білорусами, литовцями. На місці Турецької імперії в Європі бачимо: Румунію, Болгарію, Грецію, Югославію. На місці роздрібнених держав Італії та Німеччини бачимо великі об'єднані німецьку та італійську держави. Зникли великі імперії, утворені здебільша на основі династичного принципу, який протягом цілих сторіч був основним принципом впорядкування Європи і на місці тих імперій, в порядку реалізування національного принципу, постав цілий ряд нових національних держав. Зіставлення політичної карти Європи 1815 р. з політичною картою Європи 1920 р. якнайвиразніше показує, що історія розвивається в напрямі творення самостійних національних держав усіх народів.

Пригадаймо всі наші ствердження щодо ідеї нації, які ми зробили дотепер. Ми ствердили:

1. Ідея нації є сьогодні домінуючою ідеєю в житті всіх суспільних клас усіх народів.

2. З боротьби, яка виникає між ідеєю нації і силами, скерованими проти неї, ідея нації виходить переможно. Ідея нації є найважливішою силою, яка вирішує про зміст і напрям сьогоденного історичного процесу.

3. З кінцем XIX і особливо в XX ст. прийшло до зменшення класових протиріч, і це причинилося до ще сильнішого згуртування народів довкола ідеї нації.

4. Під натиском усе зростаючої сили ідеї нації її визнано в 1918 р. основним принципом політичної організації світу.

5. Ідея нації вже дотепер докорінно змінила політичне обличчя світу і Європи передусім.

Ці ствердження, які є незаперечними, якнайвиразніше показують, що основною тенденцією політичного розвитку сучасного світу є тенденція до творення нових національних держав усіх народів. Усі соціальні проблеми вирішуються в рядах окремих національних держав. Метою соціальних перемін є знищення класових антагонізмів в ім'я зміцнення національної спільноти в цілості.

IV.

В чому криється таємниця цієї величезної сили, якою є сьогодні ідея нації? Чому взагалі зродилася ця ідея? Як пояснити цю її величезну життєвість, цей вплив на формування і зміст історичного процесу?

Кожна ідея стає історичною силою лише тоді, коли вона відповідає дійсним, глибоким прагненням якнайширших мас. Щойно при тій умові маси йдуть в ім'я ідеї на боротьбу, на смерть. При відсутності цієї умови, тобто тоді, коли ідея не відповідає прагненням якнайширших мас народів, вона залишається лише мертвою теорією і на розвиток історичного процесу не має найменшого впливу. Ідея нації стала вирішальною силою саме тому, що вона відповідає найглибшим природним прагненням усіх народів – прагненням жити незалежним національним життям.

Марксистично звичайно твердять, що «рух у сфері ідей є відображенням змін, які виникають серед об'єктивно-існуючого реального світу».

В нашому випадку це твердження – хоч як це не на руку марксистам, які звичайно говорять про всякі національні ідеї, як про «метафізику» – цілком застосовне. Тим, що об'єктивно існує і з чого зродилася ідея нації, є саме ця органічна людська спільнота, яку ми називаємо нацією, народом. Нація, народ існує об'єктивно. Цього ніхто, в тому числі також і марксистично, заперечити не може і не заперечує. Найбільш органічним прагненням кожного народу є прагнення до національної волі. Національну волю в нашу історичну добу може забезпечити лише власна самостійна національна держава. Прагнення народу до самостійного державного існування – це також об'єктивно-існуючий, реальний факт. І саме відображенням цієї об'єктивно-існуючої, реальної дійсності і є в нашу епоху ідея нації. Вона зродилася щойно в XIX ст. тому, що власне в цей час нація незвичайно зміцніла як окремих тип людської спільноти. Основним чинником у цьому процесі був зріст національної свідомості. Національна свідомість зросла в наслідок: а) зацікавлення в період романтизму історичним минулим народів; побутом якнайширших народніх мас; в історії, як у дзеркалі, народ вперше побачив свою індивідуальність, своє національне «я»; б) посилення господарського життя, розвитку комунікації, зв'язку; люди з різних

кінців однієї країни, які дотепер жили у відокремленні, мали змогу далеко частіше один з одним зустрічатися, обмінюватися думками, пізнавати себе, поглиблювати свою національну свідомість; в) розвитку демократії, яка включила в активне політичне життя широкі маси; г) розвитку загальної освіти народніх мас, введення обов'язкової загальної військової служби; г) посиленого політичного й економічного гноблення поневолених народів панівними народами. І саме тому, що ці всі моменти були зумовлені розвитком капіталізму, можна сказати, очевидно, що капіталізм у великій мірі причинився до виникнення сучасної нації. Але капіталізм лише спричинив її виникнення взагалі, як про це теоретизують большевики (нація виникла і склалася тільки в епоху розвитку капіталізму»). Нації склалися далеко раніше і їх виникнення у жадній мірі не зв'язане з капіталізмом як певною суспільно-економічною формацією. Нації існували і при рабовласницькому і при февдальному суспільно-економічному ладі. В період капіталізму вони лише незвичайно зміцнилися, і стали в цей час більше, як в якунебудь іншу історичну епоху, основою рушійною силою історії. Невірно також твердження про те, що при капіталізмі щораз більше зникають «відокремленість і протиріччя між народами» («Комуністичний маніфест»). Зникнення протиріч між народами при пошануванні права кожної нації на самостійне державне існування, з точки зору ідеї нації було б побажаним. Є, однак, навпаки. Сьогодні, більше як колинебудь дотепер, зросли протиріччя між націями, основані на пануванні кількох націй над десятками інших. Це з одного боку.

З другого ж боку, якщо вірне твердження Маркса про те, що найбільш передові в економічному відношенні капіталістичні країни сьогодні є прообразом найбільш відсталих у цьому відношенні країн завтра» (цитуємо з пам'яті) – то логічно, згідно з марксистським розумінням історії, мусить бути вірним твердження і про те, що й «народи найбільш передові під оглядом найбільшої національної свідомості сьогодні є лише прообразом найбільш відсталих у цьому відношенні народів завтра». Якщо закономірне є те, що розвиток капіталізму захоплює щораз нові й нові країни, то так само закономірне є і те, що будуть складатися у сучасні нації щораз нові і нові народи, які дотепер дрімали. Це підтверджується дотеперішньою історією. Впарі з упромисловлюванням східної Європи і Азії йде і національне пробудження

народів, які тут живуть. Вже сьогодні за своє національне визволення борються народи Східньої Європи і Азії так, як боролися вчора за це саме народи Середньої і Західньої Європи. Вже сьогодні національно-визвольна боротьба поневолених большевиками народів розхитує сталінську імперію далеко сильніше, ніж учора вона розхитувала Австро-Угорщину і царську Росію. В Австро-Угорщині і деякий час у Росії ця боротьба прибирала форми підпільної і повстанської боротьби. Щораз нові і нові народи заявляють про своє прагнення до повної національної незалежності. І це постійне поширювання національної свідомости, це постійне поширювання ідеї нації є найважливіша закономірність сьгоднішнього історичного процесу, якої не можуть заперечити навіть марксиста, якщо будуть послідовно застосовувати свій марксизм. Твердження Леніна про те, що «капіталізм не обов'язково пробуджує до самостійного життя усі нації» – невірне. Історичний досвід показує, що розвиток капіталізму пробуджує до самостійного життя саме всі нації.

Постійне зміцнювання нації, як людської спільноти, яке відбувається в наслідок розвитку політично-суспільних і економічних відносин у світі, це ще одна, отже основна причина того, чому ідея нації стала сьогодні найважливішою і основною силою історичного процесу.

Коли ми говоримо про те, що розвиток капіталізму у великій мірі причинився до зформування сучасної нації, то ми маємо на увазі передусім позитивну роль розвитку продукційних сил у цьому відношенні, а не роль капіталізму як суспільно-економічної формації в цілому. Виробничі відносини за капіталізму, тобто принцип приватної власности на засоби виробництва, допровадив до виникнення класових антагонізмів між пролетаріатом і селянством – з одного, і буржуазією з другого боку. Класові ж антагонізми, як це ми вже вказували, становлять значну небезпеку для ідеї нації. Зрозуміло, що капіталістичні виробничі відносини радше гальмують процес складання нації, ніж його прискішують. Чинником, що прискішує процес складання нації при капіталізмі є самий розвиток продуктивних сил, тобто розвиток промисловости, технічних знань і виробничих навиків серед людей, загальний прогрес цивілізації. Завдяки власне розвиткові продуктивних сил створилися умови, за яких міг прискішено відбуватися процес складання нації. Цими умовинами є, як ми вже про те згадували, розвиток комунікації, засобів зв'язку, інтенсивне

господарське життя, розвиток преси, освіти, загальне відношення культури. Маючи це на увазі, не важко зрозуміти, що упадок капіталізму, який у наших умовах означає лише ліквідацію принципу приватної власності на знаряддя і засоби виробництва, цебто їх усупільнення, ні в чому не загрожує нації. Навпаки: усупільнення знарядь і засобів виробництва причиниться, поперше, до ще сильнішого розвитку продукції сил, як це було при капіталізмі, і подруге, ліквідує саму основу існування суспільних клас (буржуазії і пролетаріату передусім), зліквідує існуючі сьогодні класові антагонізми. А і один і другий момент лише скріплюють націю. Тому то і реалізація нашої концепції безкласового суспільства в майбутній українській державі причиниться лише до зміцнення української нації, піднесе її на вищий ступінь національної спаяності і свідомости.

V.

Як ми вже сказали на початку статті, концепція Самостійної України – це також концепція такого суспільного й економічного ладу в Україні, за якого не існуватиме експлуатація людини людиною. Ми коротко з'ясували також, на чому буде спиратися цей суспільно-економічний лад. Суспільно-економічні переміни, які доконувалися в період між двома світовими війнами і які продовжують доконуватися в останні роки чи то по большевицькому, чи по пролетарському боці бар'єри, виразно показують, що суспільно-економічний розвиток світу йде саме в напрямі усупільнення основних галузей народного господарства. Минаємо тут те, що доконано націоналізації промисловости, банків, розпарцельовано поміщицькі маєтки в Польщі, Чехо-Словаччині, Болгарії, Югославії, частинно в Румунії. Націоналізується сьогодні деякі галузі народного господарства також у таких країнах, як Англія, Франція. В Англії знаціоналізовано англійський банк, вугільну промисловість, залізниці. У Франції знаціоналізовано великі банки. Крім того дуже близьким до націоналізації заходом було втручання держави в економічне життя в державах фашистського типу: в гітлерівській Німеччині та фашистській Італії. Принцип повної економічної свободи сьогодні вже всюди, за винятком хіба ще США, дуже основно захитаний. На його місце приходить принцип суспільної власности в основних галузях народного господарства. Такий розвиток означає по

сутті початок упадку капіталізму як суспільно-економічної формації. Маючи на увазі саме такий розвиток суспільно-економічних відносин у сучасному світі можемо ствердити, що і наша концепція суспільного ладу в майбутній українській державі цілковито згідна з існуючою сьогодні у світі розвитковою тенденцією.

VI.

Маючи на увазі все сказане нами про ідею нації дотепер, нам не важко буде відповісти на друге питання, поставлене нами на початку статті: чи український національно-визвольний рух, який є складовою частиною цього великого процесу емансипації народів, що доконується у світі, являє собою те нове, яке тільки народжується і до якого буде належати майбутнє?

У зв'язку з цим звертаємо увагу на такі моменти.

1. Не зважаючи на те, що т.зв. національне питання актуальне в Європі вже майже на протязі стокількадесят років, щойно 1918 р. принцип самовизначення народів був висунутий відповідальними керівниками світової політики як основний принцип організації світу. До того часу, хоч і розв'язано національне питання в окремих випадках позитивно, то принцип самовизначення народів не був визнаний як загальний, основний принцип організації світу. Та, діставши навіть формальне визнання, принцип самовизначення народів не був повністю зреалізований навіть в Європі. В цьому відношенні ідея нації ще дуже «молода». Вона «молода» зокрема, коли йдеться про народи Східньої Європи, Кавказу і Азії. Ці народи або лише недавно пробудилися, або ще лише пробудилися до свідомого національного життя і в більшості випадків щойно починають свою національно-визвольну боротьбу. Історія ж нової доби показує, що якщо якийсь народ почав національно-визвольну боротьбу, то він її не припиняв, аж поки не побудував своєї самостійної національної держави. Національно-визвольна боротьба кожного народу раніше чи пізніше кінчалася завжди його повною перемогою.

2. Та всі ці причини, які обумовили виникнення т.зв. національного питання, сьогодні діють з такою силою, як кількадесят років перед тим. Ті причини, це – з одного боку, зріст національної свідомости і самостійницьких прагнень понево-

лених народів, домінуюча роля ідеї нації в житті всіх народів; з другого боку – це намагання кількох великих країн утримати за всяку ціну стан, за якого кілька великих найбільш цивілізованих народів живе за рахунок поневолених і експлуатації багатьох інших народів світу. Найбільше ми повинні підкреслити, що ті самі причини, які обумовили виникнення національного питання, сьогодні його далеко більше актуалізують і загострюють, як колись. Більш загальною і глибшою є сьогодні національна свідомість народів. Перехід соціалістів панівних народів на позиції імперіялізму, тобто перехід на позиції імперіялізмів тих елементів панівних народів, які до того часу хоча б декларативно були проти імперіялізму, остаточно переконав поневолені народи в тому, що визволитися вони можуть лише в наслідок власної боротьби проти імперіялістів. Беручи до уваги большевицьку сферу впливів в Європі, можна сказати, що в результаті другої світової війни значно зросло також число фактично поневолених народів. В той же час експлуатація і гніт поневолених народів з боку панівних націй не ослабають. В большевицькій Росії цей гніт у деяких випадках прийняв форми одвертого формального винищування цілих народів. Це все означає, що національне питання в нашу добу буде ще більш актуальне і гостре, як у недавньому минулому. При такій компромітації імперіялістичної системи і при тій готовості народів боронити свою національну волю, як це є сьогодні, – перемога поневолених народів, перемога ідеї нації – очевидні. При тому імперіялістам не вдається ні в який спосіб обманути поневолені народи. Большевики, напр., хочуть задовольнити самостійницькі прагнення народів шляхом творення лише формально незалежних національних держав. Але народи добре відрізняють стан формальний від фактичного, вони сьогодні хочуть фактичної, а не формальної самостійності. Про це свідчить боротьба неросійських народів ССРСР проти большевицької Москви. Про це свідчить протибольшевицька боротьба тих народів, які опинились у сфері впливів большевицької Москви. Ці народи об'єдналися сьогодні для спільної протибольшевицької боротьби в Антибольшевицькому Б'юро Народів. Всі вони змагають до повалення большевицького ССРСР і до побудови на його руїнах своїх самостійних національних держав. Про це добре знають і самі большевики. Вони добре знають, що їхнє твердження про «морально-політичну єдність народів ССРСР» – брехня. Коли ж, можливо, вони щодо цього мають ілюзії і дійсно вірять у цю «єдність» – то тим гірше

для них. Поневолені народи СРСР при найближчій нагоді постараються большевицькій кліці ці ілюзії розвіяти. Це й буде власне кінець большевизму. І цей кінець буде ще одною великою перемогою ідеї самовизначення народів, ще одною перемогою ідеї нації.

3. Всяка система політичної організації світу, яка б відкидала ідею політичної самостійності народів, є сьогодні неприйнятна для всіх, без винятку, народів. Найкращим доказом цього є той спротив, який з боку європейських народів зустріли гітлерівці і який зустрічають тепер большевики. Єдиною прийнятною для народів політичною системою є система, за якої кожний народ мав би забезпечену політичну самостійність у власній національній державній організації.

Ці перелічені нами моменти свідчать про те, що тенденція до утворення національних держав, конкретним виявом якої є визвольна боротьба українського народу, – ця тенденція ще далеко не зреалізована, тенденція молода, нова. Такою молодю є також тенденція до ліквідації капіталізму як суспільної формації. Більшість народів у галузі радикальніших соціальних реформ робить лише перші кроки. Визвольна боротьба українського народу в загальному історичному аспекті являє собою, отже, саме те нове, яке лише народжується в світі, являє собою те нове, до якого буде належати майбутнє.

VII.

Чи тенденція до утворення національних держав усіх народів може сьогодні реалізуватися безперешкодно?

На жаль, сьогодні ще далеко до ідеального стану справ. Це, зрештою нормальне життєве явище. Старий світ ніколи з історичного кону не сходить без бою, охоче, легко. Він завжди хапається за всі способи, щоб ще на один-два роки протягти своє існування. Саме такий період переживаємо ми сьогодні. Історія намагається викинути за свій борт старий імперіялістичний світ, найбільш характерною рисою якого є те, що кілька найбільш цивілізованих націй панують над десятками, часто дуже великих народів, поневолюючи і експлуатуючи їх. І цей старий імперіялістичний світ робить на наших очах останню спробу ще на якийсь час продовжити своє існування.

Одним із засобів прикрити імперіялістичну політику

збоку окремих великих країн є фабрикування «теорій» про необхідність творити великі політичні комплекси з огляду на складність теперішнього економічного життя. Деякі «теоретики» – імперіялісти твердять, іменно, що при сучасному стані економіки неможливо творити нові держави. Поділ світу на малі державні організації, які завжди стараються обгороджуватись системою мит і змагань до автаркії, стоїть, мовляв, в очевидній суперечності з фактом утворення вже сьогодні єдиного світового господарства. Вже сьогодні є цілком очевидним, – твердять ці теоретики, – що різні країни різні теорії під господарським оглядом доповнюють одні одних. Вони тому, нібито, природно повинні складати і одну політичну організацію. Такими економічними «аргументами» гітлерівські «теоретики» старалися обґрунтувати концепцію «нової Європи» і висунули «теорію» «великопростірного господарства» («гросраумвіртшафт»). Аргументами економічної вигідності обґрунтував Сталін у 1922 р. потребу «тісного об'єднання радянських республік в одну союзу державу». Аргументами економічної доцільності обґрунтовується також концепція «Пан-Європи», чи «Сполучених Штатів Європи», висунена деякими політичними діячами вже зараз після першої світової війни.

Що практично означає теорія гітлерівського «великопростірного господарства», переконалася більшість європейських народів під час гітлерівської окупації на власній шкурі. Вона означала повний економічний грабунок промислової сировини і харчових засобів народів, повне господарське підпорядкування окремих країн інтересам Берліна.

В економічній доцільності «тісного об'єднання радянських республік в одну державу» переконалися і народи СРСР. Вони переконалися іменно, що таке об'єднання вигідне лише імперіальному центрові – Москві, а не союзним республікам. Вслід за економічним об'єднанням прийшла жадлива економічна експлуатація т.зв. союзних республік.

Яка причина, одначе, того, що для обґрунтування великодержавних, антинаціональних концепцій імперіялісти вдаються сьогодні до економічних аргументів?

Причиною цього є те, що з моментом утворення єдиного світового господарства взаємна господарська залежність народів зростає в досить великій мірі. Країні, ізольованій під господарським оглядом, було б сьогодні важко самій втрима-

тись. І власне цей момент стараються імперіялісти використати для залякування народів, для навіяння їм думки про необхідність політичного об'єднання. Це об'єднання потрібне, насамперед, великим, найбільш цивілізованим країнам. Воно дало б їм змогу повністю і без перешкод використати для себе свою економічну перевагу над меншими і економічно слабшими країнами. Річ у тому, що буржуазія великих країн, спираючись на експлуатації колоній і керуючись, насамперед, власними класовими інтересами, розвинула надмірно (понад дійсні потреби власних країн) або однобічно власну промисловість. Ця промисловість мусить мати забезпечені джерела сировини і ринки збуту. Цих джерел сировини і ринків збуту буржуазія великих країн мусить шукати, як правило, поза межами власної країни. Зрозуміло, що державні кордони, власні економічні інтереси окремих народів стають на перешкоді в цьому шуканні джерел сировини і ринків збуту. Для буржуазії великих країн справа була б ідеально розв'язана тоді, коли б зникли і кордони національних держав і окремі економічні інтереси народів. На цій основі і родяться концепції «Нових Європ».

Ніхто не стане заперечувати того, що сьогодні взаємна економічна залежність народів досить значно зросла. Але у зв'язку з цим постає питання: чи ідеї найтіснішого економічного співробітництва народів не можна здійснити в системі вільних національних держав усіх народів? Чому для здійснення ідеї економічного співробітництва потрібне обов'язково політичне об'єднання? Немає жадних об'єктивних перешкод до того, щоб ідею тісного економічного співробітництва здійснити в системі вільних національних держав. Лише тоді можна буде встановити справжнє економічне співробітництво між народами.

Поневолені народи не сміють забувати того, що однією з найбільш поширених форм економічної залежності країн одна від одної в системі світового господарства є залежність колоній від метрополій. Ця залежність дуже вигідна метрополіям і цілковито не вигідна колоніям. В наслідок саме цієї залежності панівні народи досягнули сьогодні вершини економічного добробуту і розквіту, а поневолені народи опинилися на дні економічних злиднів. І цей стан вимагає якнайскоршої і якнайрадикальнішої зміни. Постава народів супроти концепції «великопростірного господарства», здійснюваної у гітлерівській «Новій Європі», якнайвимовніше показує, як того роду

концепції оцінює більшість народів.

Економічний чинник сьогодні ні трохи не протирічить ідеї нації. Найвищою метою економіки є максимальний розвиток продукційних сил країни. Цей розвиток має забезпечити населенню країни оптимальні умови економічного життя. Як показує дотеперішній історичний досвід, продукційні сили досягли максимального розвитку всюди там, де народи мають, насамперед, повну політичну незалежність, мають свої власні державні організації. Лише повна політична незалежність народів забезпечує їм максимальний розвиток творчих духових сил. А розвиток духових сил є першою передумовою розвитку продукційних сил у цілому. Лише на основі повної рівноправності народів, загартованої їх цілковитою політичною незалежністю, економічна співпраця між народами може дати справді позитивні і гарні результати, тобто може спричинитися до справжнього піднесення життєвого рівня усіх народів.

Відомо, що большевики, і як соціалісти, і як представники великоросійського імперіялізму, завжди були за велику централізовану державу і проти відокремлення від Росії неросійських народів. Ленін, однак, розглядаючи економічну основу прагнень народів до творення національних держав, у статті «Про право націй на самовизначення» примушений був писати:

«Немає сумніву, що більша частина Азії, найбільш населеної частини світу, перебуває в стані або колоній «великих держав», або держав, надзвичайно залежних і пригноблених національно. Але хіба ця загальновідома обставина хитає хоч скількинебудь той безперечний факт, що в самій Азії умови найбільш повного розвитку товарного виробництва, найбільш вільного, широкого й швидкого росту капіталізму створились тільки в Японії, тобто тільки в самостійній національній державі?.. Лишається незаперечним, що капіталізм, розбудивши Азію, викликав і там повсюди національні рухи, що тенденції цих рухів – створення національних держав в Азії, що найкращі умови розвитку капіталізму забезпечують саме такі держави... Приклад: балканських держав теж говорить... що найкращі умови розвитку капіталізму на Балканах створюються якраз в міру створення на цьому півострові самостійних національних держав» («Вибрані твори», т. 1, 1939 р.).

До слів Леніна ми повинні ще додати, що національна держава забезпечує максимальний розвиток продукційних

сил не лише за капіталізму. Історичний досвід показує, що і при феодалізмі продукційні сили розвивалися якнайкраще лише в національній державі. Приклад »першої соціалістичної країни на світі« – приклад ССРСР, в якому большевицька кліка всіляко гальмує економічний розвиток національних республік, показує, що і за соціалізму вони найкраще можуть розвиватися лише в національній державі.

Після першої світової війни зродилася ідея тісного співробітництва держав і народів. Від того часу ця ідея не сходить із денного порядку міжнародної політики. Після першої світової війни в порядку реалізації цієї ідеї створено Лігу Націй, після другої світової війни – Організацію Об'єднаних Націй.

Яка мета міжнародного співробітництва? В чому мала б полягати його суть? Конкретно міжнародне співробітництво мало б полягати в тому, щоб мирним шляхом вирішувати всі міжнародні політичні, економічні, культурні й соціальні проблеми і в цей спосіб не допускати до воєн між народами, а сприяти їх загальному культурному і цивілізованому прогресові.

Не важко зрозуміти, що беручи справу теоретично, сама ідея міжнародного співробітництва є об'єктивно прогресивна ідея, вона в нічому не заперечує ідеї нації. Досвід, однак, показує, що створені міжнародні організації, завданням яких є реалізувати цю ідею, далеко не виконують свого завдання. Міжнародні організації не дбають про повне здійснення тих високих принципів, які вони проголосили як керівні принципи своєї діяльності. Організація Об'єднаних Націй, як перед нею і Ліга Націй, не добилися покищо ні того, напр., щоб справді »розвивати дружні відносини між націями на основі поважання принципу рівноправності і самовизначення народів«, ні того, щоб »здійснювати міжнародне співробітництво... в заохочуванні та розвитку поваги до прав людини та основних свобод для всіх... «. Большевицький ССРСР, член Організації Об'єднаних Націй, поневолює сьогодні народи Східної і Південно-Східної Європи, народи Кавказу і Азії. ССРСР становить сьогодні величезну тюрму народів, у якій цілком не існують жадні, найменші хоча б, демократичні свободи. Саму Організацію Об'єднаних Націй большевики стараються перемінити в знаряддя своєї імперіалістичної політики, стараються зробити з неї ту інституцію, яка забезпечувала б їхні імперіалістичні загарбання. Зрозуміло, що всі народи

світу і, зокрема, поневолені народи, які бачать, до чого змагають большевицькі імперіялісти, мусять ставитися з певним недовір'ям як до Організації Об'єднаних Націй, так і до самої ідеї міжнароднього співробітництва в сучасних конкретних історичних умовах. Всі народи світу щиро прагнуть до співробітництва, але це співробітництво мусить дійсно переслідувати ті ідеальні цілі, які зафіксовані в Статуті Організації Об'єднаних Націй. Коли ж є інакше, коли в більшості випадків окремі члени Об'єднаних Націй ці цілі цілковито ігнорують, то народи в даних умовах мусять оцінювати Об'єднані Нації не інакше, як зняряддя імперіялістичної політики в руках деяких її членів.

Ідея міжнароднього співробітництва може бути цілком зреалізована лише при умові повного здійснення принципу самовизначення народів. Доки існують панівні і поневолені народи, доки одні нації поневолюють інші, слабші від себе народи, доти не може бути мови про загальне довір'я між народами. А без такого довір'я між народами не може бути і мови про якусь ефективну міжнародню співпрацю.

Український народ щиро прагне до якнайтіснішого і найширшого співробітництва з усіма народами світу. Він не погодиться, одначе, ніколи з фактом поневолення України большевицькою Москвою і буде завжди боротися всіма засобами за повне своє політичне і економічне визволення. Доки членом Організації Об'єднаних Націй буде большевицький СРСР, який вже майже 30 років жорстоко гнобить і експлуатує Україну, доки Об'єднані Нації будуть погоджуватися з фактом поневолення України большевицькою Москвою, доти український народ не може мати повного довір'я і до Об'єднаних Націй, і до самої ідеї міжнароднього співробітництва. Коли ж український народ здобуде свою самостійну національну державу, він буде йти в авангарді боротьби за найширше співробітництво між усіма народами світу.

Коли взяти програмові декларації альянтів, зроблені ними впродовж другої світової війни, то вони, по суті, становлять крок назад, навіть у порівнянні з 1918 роком. Вілсон у своїх 14 точках 1918 р. зовсім виразно і недвозначно висунув принцип упорядкування світу. У Версальському договорі 1919 р. держави-переможці, хай лише формально, заявили про свою готовість «покласти в основу врегулювання європейських відносин принципи визволення поневолених народів, по можливості, національних границь і створення умов, що дали б кожній нації можливість самостійного національного

і господарського життя». В одній же з перших програмових декларацій альянтів у час другої світової війни, в т.зв. Атлантійській хартії, як основну мету висувається повернення «статус кво», який існував до початку гітлерівської агресії, не зважаючи на те, що цей «статус кво» в багатьох випадках був грубим потоптанням ідеї нації. У другому програмовому документі нашого часу, документі, який лягає в основу організації сьгоднішнього світу, в Статуті Організації Об'єднаних Націй, основною метою ставиться «підтримувати міжнародний мир і безпеку», «укріпити рівність прав великих і малих націй», «розвивати дружні відносини між націями на основі поважання принципу рівноправності і самовизначення народів». Отже, першочерговою метою організації ставиться підтримання міжнародного миру, маючи на увазі весь той політичний уклад світу, який настав після розгрому т.зв. держав осі і їх сателітів. Щойно на другому пляні говориться про розвивання дружніх відносин між націями на «основі поважання принципу рівноправності і самовизначення народів». Треба сказати, що говорити 1945 р. лише про «поважання» принципу рівноправності і самовизначення народів, це значить говорити в цій справі рішуче замало. Це треба дуже виразно підкреслити, головню тому, що в результаті перемоги альянтів над гітлерівською Німеччиною народи майже всієї Південно-Східньої, а частинно і Середньої Європи опинилися фактично під пануванням большевицької Москви і всі вони, не говорячи вже про неросійські народи ССРСР, фактично позбавлені самостійности. А майже 30 років існування большевицького ССРСР підтверджують, що большевицька Москва найбільший ворог самостійности народів. Хто говорить сьогодні лише про «поважання принципу самовизначення народів», той фактично дає вільну руку большевицьким імперіялістам.

Є ще й інші моменти, які дають нам підставу твердити, що сьогодні, в порівнянні до 1918 р. щодо ідеї нації, керівні політики, всупереч розвитковим тенденціям сучасного світу, роблять властиво, крок назад. Візьмім до уваги лише те, що говорилося недавно на різних пововенних конференціях, на яких визначувалися державні кордони, визначувалася доля багатьох народів. Якими аргументами послуговується останньо дипломатія? Безперечно, вона говорить також і про право нації на самовизначення. Але якже ж водночас одверто і впевнено, напр., большевицька дипломатія, яка найбільш кричить про самовизначення народів, говорить про «сфери

впливів«, про потребу »забезпечення державних інтересів«! Як одверто большевицька дипломатія говорить про те, що Советський Союз мусить мати біля своїх кордонів »дружні країни«, розуміючи під »дружніми« такі країни, які могли б цілковито контролювати большевицька Москва! Як часто говорять сьогодні дипломати про т.зв. »стратегічні позиції«, »стратегічні кордони«! І хіба ж це все має щось спільного з визнанням національного моменту принципом організації сьгоднішнього світу?

Сьогоднішню поворотну хвилю імперіялізму, що її переживаємо, можна порівняти з такою ж поворотною хвилею абсолютизму, що її пережила Європа після Віденського Конгресу. 1816 р. февдально-абсолютистична реакція святкувала свою перемогу над ідеєю »свободи, рівності, братерства«. Над Європою розбуджено до нового життя Французькою Революцією, став із багнетом Священний Союз. Його метою було протидіяти »революції«, втримати »старі порядки«. Жандармом цього союзу була царська Росія. Над світом, розбудженим до нового життя всім дотеперішнім історичним процесом, над світом, велику частину якого становлять поневолені і експлуатовані народи, стала сьогодні Рада Безпеки, одним із постійних членів якої є найбільший хижак світу – большевицький ССРСР. Мета Ради Безпеки, як це можна встановити на основі її дотеперішньої діяльності – зберегти той політичний уклад світу, який настав після другої світової війни, і який в наслідок імперіялістичних загарбань Кремля характеризується грубим потоптанням навіть тих здобутків людства, яких воно досягло в наслідку першої світової війни. Як царська Росія у ХІХ ст. відіграла роль жандарма Європи, так сьогодні большевицький ССРСР, як постійний член Ради Безпеки, відіграє роль жандарма цілого світу. Над єдиносправедливим принципом фактичного самовизначення народів тріюмфує сьогодні ідея »сфер впливів«, »державних інтересів«, »стратегічних кордонів«. Та так, як Священний Союз не зберіг від упадку ні абсолютизму, ні політичної системи в Європі, створеної Віденським Конгресом (вже 1848 р. всю Європу потрясла »весна народів«), так не закріпить сьгоднішнього політичного укладу світу і Рада Безпеки, яку большевики хочуть перетворити в знаряддя свого імперіялізму. Вже сьогодні передові люди багатьох народів бачать, до чого ведуть большевики, і домагаються зміни окремих параграфів Статуту Об'єднаних Націй. Вже сьогодні різні

держави, в тому числі також і держави, які є постійними членами Ради Безпеки, домагаються скасування т.зв. права вета, яке прийнято в Раді Безпеки. Вже сьогодні народи Східної і Південно-Східної Європи ведуть боротьбу проти большевицьких імперіялістів.

Яких заходів не вживали б сьогодні керівні політичні діячі окремих країн, вони нічого не можуть зробити, щоб унеможливити повну перемогу ідеї нації. Вони не можуть нічого зробити, поперше, тому, що така перемога зумовлена основною тенденцією сьогоднішнього політичного розвитку світу. Вони не можуть нічого зробити, подруге, тому, що серйозним фактором історичного процесу є сьогодні народні маси. Вони впродовж останнього півтора сторіччя навчилися самі впливати на історію і, згідно зі своїми інтересами, вирішувати свою долю. Треба пам'ятати, що впродовж останнього півтора сторіччя відбулося більше революцій, тобто більше разів підметом історії ставали самі маси, як впродовж усієї історії людства до того часу. Хто схоче сьогодні, не зважаючи на прагнення найширших народніх мас, вести лише свою окрему, ворожу народнім масам, політику, тому ці маси у відповідний момент і по-своєму нагадають про себе.

VIII.

Концепція Самостійної України своїм політичним вістрям скерована проти СССР, проти большевицької тюрми народів.

Коли 1917 р. большевики захопили в свої руки владу в Росії, світ недооцінював небезпеки большевизму. Більшість політиків у світі в зв'язку з большевизмом цікавило в той час лише питання, чи большевики приймуть на себе всі міжнародні зобов'язання колишньої царської Росії, чи забезпечать економічні інтереси чужоземних країн, чи ні. На самий большевизм в той час вони дивилися як на експеримент, заздалегідь приречений на провал. Ніхто з керівних політиків не дооцінював тієї небезпеки, яку для майбутнього світу становило знищення большевиками самостійних національних держав, утворених окремими народами на території колишньої царської Росії 1917-28 рр. Большевикам дозволено здушувати національно-визвольну боротьбу українців, білорусів, грузинів, вірменів, народів Середньої Азії, дозволено реставрувати царську імперію. Ці народи, в тому числі і український народ,

у їхній боротьбі з большевицькою агресією залишено самим собі. Ніхто в світі в той час не розумів того, що лише поділ Росії на окремі національні держави назавжди унеможливить відродження найреакційнішого російського імперіялізму, який впродовж багатьох сторіч був найбільшою загрозою і ганьбою для світу.

Як наслідок недооцінення керівними політиками світу тієї небезпеки, яку являло собою 1918-23 рр. загарбання большевиками національних держав окремих народів кол. царської Росії, сьогодні світ має до діла з загарбанням большевицькою Москвою половини Європи і з небезпекою поширення большевицького панування не лише на цілу Європу й Азію, а й поза ці континенти.

Сьогодні більшість народів, мабуть, уже правильно оцінює небезпеку большевизму. Більшість народів у світі, мабуть, сьогодні вже розуміє, що, щоб назавжди звільнитися від загрози імперіялізму Москви, треба сьогоднішній багатонаціональний СРСР перебудувати на принципі самовизначення народів. Лише розчленувавши СРСР на ряд національних держав, назавжди унеможливиться відродження імперіялізму Москви. Концепція Самостійної України буде основним елементом плану знищення большевицької тюрми народів, яка становить сьогодні гніздо найганебнішої реакції і найнебезпечнішої агресії у світі, буде основним елементом впорядкування Східної Європи і величезної частини Азії. Побудова українським народом Самостійної Української Держави буде величезним кроком вперед на шляху до встановлення дійсної рівноваги в світі і забезпечення тривалого миру між народами.

Історичний процес виразно розвивається в напрямі повної реалізації принципу самовизначення народів, у напрямі ліквідації капіталізму як суспільно-економічної формації. В цілковитій відповідальності з цими тенденціями остається концепція Самостійної України українського національно-визвольного революційного руху. Ідеї українського національно-визвольного революційного руху вірно відображають ті величезні переміни, які dokonується в об'єктивному світі. Це означає також, що боротьба в ім'я цих ідей закінчиться повною перемогою. Така закономірність історичного процесу.

Концепція Самостійної України відповідає також розвитком тенденціям історичного процесу українського народу. Вистачить тільки пригадати, що протягом цілого XIX ст. українська проблема – це була лише культурна проблема: проблема

мови, етнографії, літератури, історичної науки. До 1919 р. політичні аспірації більшості українського народу не сягали далі автономії 1918 р. український народ утворив свою національну самостійну державу. Від того часу ідея Української Самостійної Держави не сходить з порядку дня в житті українського народу. Вона з кожним роком, з кожним днем стає найріднішою власністю щораз ширших українських мас. Вона з кожним роком, з кожним днем мобілізує нові й нові тисячі на революційну боротьбу проти окупантів за повне національне визволення. Коли Визвольні Змагання українського народу 1917-20 рр. дали йому одні Крути, то сьогодні, 1946 р., визвольна боротьба українського народу дає йому тисячі Крут. Крутянським побоевищем стала сьогодні величезна частина території України. Смерть тисяч борців за волю України сьогодні, хоч як це звучить парадоксально, означає, що наша перемога буде вже завтра.

Український національно-визвольний революційний рух не лежить колодою на розвитковому шляху історичного процесу. Він іде вногу з тим усім, що dokonується у світі. Він є складовою частиною тієї величезної сили, яка сьогодні руйнує старий світ і будує новий. Він являє собою те нове, об'єктивно прогресивне, яке лише народжується. Ми, учасники українського національно-визвольного революційного руху, не епігони минулого, а пробойовники майбутнього! Ми, що боремося «за Українську Самостійну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі», можемо про себе сказати словами Франка: «Ми – пролог, не епілог!»

Квітень 1947 р.

О. Коваль: Чому цей курс?	3
ІДЕЯ НАЦІЇ ГІЇ БОРОТЬБИ ЗА ДЕРЖАВУ В Т. ШЕВ- ЧЕНКА	
Г. Васькович: Іскра вогню великого	5
Т. Шевченко: Політичні Твори (1843-1845):	
Розрита могила	11
Чигирин	13
Сова	15
Сон	19
»Єретик« або »Іван Гус«	32
Невольник	41
Великий Лях	56
Суботів	72
Кавказ	73
До живих і мертвих і ненароджених...	
Посланіє	78
Холодний Яр	86
Заповіт	88
Є. Маланюк: Три Літа	89
ІДЕЇ КИРИЛО-МЕТОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА	
Г. Васькович: Вступ	97
Микола Костомарів: Книги битія українського народу	99
КРИТИКА ІДЕЙ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА	
Михайло Лозинський: Українське національне питання в творах М. Драгоманова	111
Г. Васькович: (примітка) Іван Франко про М. Драгоманова	167
НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ МИКОЛИ МІХНОВСЬКОГО	
Володимир Микула: Микола Міхновський основопо- ложник українського революцій- ного націоналізму.....	170
Микола Міхновський: »Самостійна Україна«	173

ЗМІСТ
Курс ІСПО ч. 2

стор.

ВСТУП	3
УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВНІСТЬ	
Г. Васькович: День Державности і Соборности.....	5
Чотири Універсали Української Центральної Ради (тексти)	13
С. Ярославин: »Організіція Державної влади в Галичині у 1918-1919 рр.«.....	26
ДУМКИ В. ЛИПИНСЬКОГО ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ	
І. Мірчук: Месіянізм Липинського.....	35
Вячеслав Липинський: Листи до Братів-Хліборобів.....	41
РОЗУМІННЯ НАЦІОНАЛІЗМУ В ДМИТРА ДОНЦОВА	
Г. Васькович: Національна ідеологія Донцова.....	121
Дмитро Донцов: Песимізм і предтечі самовистачаючого націоналізму	141
Воля, як закон життя. Її форми. Роля від'ємного моменту. Дві перші вимоги волевого націоналізму.....	149
Романтизм, догматизм, ілюзіонізм – третя вимога націоналізму.....	166
Фанатизм і »аморальність«, як четверта вимога волевого націоналізму.....	175
Свідоцтво історії – »романтизм«, як чинник поступу – синтеза раціоналізму та інтернаціоналізму – п'ята вимога волевого націоналізму.....	185
Творче насильство та ініціативна меншість як порядкуючі сили – шоста вимога волевого націоналізму.....	193
Світогляд »фавстівських« і »буддистських« народів, – дилема: або-або.....	198

ЗМІСТ
Курс ІСПО ч. 2

стор.

ВСТУП	3
УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВНІСТЬ	
Г. Васькович: День Державности і Соборности.....	5
Чотири Універсали Української Центральної Ради (тексти)	13
С. Ярославин: »Організіція Державної влади в Галичині у 1918-1919 рр.«.....	26
ДУМКИ В. ЛИПИНСЬКОГО ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ	
І. Мірчук: Месіянізм Липинського.....	35
Вячеслав Липинський: Листи до Братів-Хліборобів.....	41
РОЗУМІННЯ НАЦІОНАЛІЗМУ В ДМИТРА ДОНЦОВА	
Г. Васькович: Національна ідеологія Донцова.....	121
Дмитро Донцов: Песимізм і предтечі самовистачаючого націоналізму	141
Воля, як закон життя. Її форми. Роля від'ємного моменту. Дві перші вимоги волевого націоналізму.....	149
Романтизм, догматизм, ілюзіонізм – третя вимога націоналізму.....	166
Фанатизм і »аморальність«, як четверта вимога волевого націоналізму.....	175
Свідоцтво історії – »романтизм«, як чинник поступу – синтеза раціоналізму та інтернаціоналізму – п'ята вимога волевого націоналізму.....	185
Творче насильство та ініціативна меншість як порядкуючі сили – шоста вимога волевого націоналізму.....	193
Світогляд »фавстівських« і »буддистських« народів, – дилема: або-або.....	198